

Педагогічний музей України

Педагогічні републікації

Випуск 7

Шкільні музеї в Україні в першій половині XX сторіччя

Вінниця
2020

УДК 37(477)«XX»(091)
Ш66

*Рекомендовано до друку
науково-методичною радою Педагогічного музею України
(протокол № 10 від 24 листопада 2020 р.)*

Укладачі:	<i>Гайдей В. О.</i> , канд. фіз.-мат. наук, доцент, провідний науковий співробітник Педагогічного музею України <i>Міхно О. П.</i> , канд. пед. наук, старший дослідник, директор Педагогічного музею України
Науковий консультант	<i>Сухомлинська О. В.</i> , д-р пед. наук, професор, дійсний член НАПН України
Відповідальна за випуск	<i>Бондаренко В. В.</i> , старший науковий співробітник Педагогічного музею України

Ш66 **Шкільні музеї в Україні в першій половині XX сторіччя / Педагогічний музей України** ; [укладачі : В. О. Гайдей, О. П. Міхно ; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. — Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2020. — 208 с. — (Сер. «Педагогічні републікації» ; вип. 7).

ISBN 978-617-7721-39-9

Сьомий випуск серії «Педагогічні републікації» містить розміщені у хронологічному порядку праці українських педагогів I половини XX ст. про організацію та досвід діяльності шкільних музеїв, уперше опубліковані в тогочасній фаховій педагогічній періодиці та підручничовій літературі.

Републікації об'єднано у дві групи: праці про організацію музеїв у навчальних закладах та з досвіду музейно-педагогічної діяльності.

Видання адресовано вченим, аспірантам, докторантам, музейним та бібліотечним працівникам та всім, хто цікавиться історією української освіти.

УДК 37(477)«XX»(091)

ISBN 978-617-7721-39-9 ©Педагогічний музей України

Від укладачів

У 2014 р. Педагогічний музей України започаткував видавничу серію «Педагогічні републікації», яка має на меті популяризувати й актуалізувати маловідомі або призабуті праці українських педагогів та освітніх діячів минулого й тематичні підбірки матеріалів з певної проблеми. Пропонована вашій увазі книга є сьомим випуском цієї серії і містить републікації про діяльність шкільних музеїв у першій половині ХХ ст.

Термін «шкільний музей» трактуємо як структурний підрозділ навчального закладу, який уключений у освітній процес з метою здійснення наочного методу навчання і створений, як правило, спільними зусиллями вчителів та учнів. Сутність і зміст діяльності шкільного музею визначає не стільки місце розташування (у дошкільному закладі, школі), а специфіка виховної роботи з дитячою аудиторією.

Шкільний музей, безумовно, можна віднести до одного з феноменів вітчизняної культури й освіти. Сьогодні в Україні діє понад 4 тисячі шкільних музеїв. За кількістю вони переважають усі інші групи музеїв, що складають музейну мережу країни. Однак діяльність шкільних музеїв залишається на периферії громадської уваги, тому актуальним є висвітлення історії шкільного музеєзнавства та популяризація діяльності шкільних музеїв.

В Україні шкільні музеї почали з'являтися на межі ХІХ–ХХ століть. Зумовлений цей процес був, зокрема, активним упровадженням Міністерством народної освіти наочних методів навчання. У 1920–1930-х роках у закладах освіти починають активно використовувати краєзнавчий принцип у викладанні навчальних дисциплін та активні методи навчання. У документах Народного комісаріату освіти («Основи будівництва вільної, єдиної, трудової соціалістичної школи на Україні», «Положення про Єдину трудову школу УСРР»), зазначалося, що одним з методів навчання є дослідний і його різновиди — активно-трудоий, лабораторний та екскурсійний. Саме у зв'язку з розвитком краєзнавства та активізацією навчальної діяльності учнів в Україні почалося масове створення музеїв у навчальних закладах.

В історії створення та розвитку шкільних музеїв в Україні в першій половині ХХ ст. виділяємо такі основні етапи:

– 1900–1920-ті рр. — поява педагогічних музеїв, або музеїв наочних посібників: з початку свого виникнення на межі ХІХ–ХХ століть і до кінця 1920-х років шкільні музеї створюють, виходячи з потреб школи в наочному викладанні. Такі музеї стають складовою навчального процесу з метою реалізації наочного методу навчання;

– 1930–1940-ві рр. — створення краєзнавчих музеїв: у зв'язку з розвитком шкільного краєзнавства та орієнтуванням школи на ідеологізацію у

представленні історії, музей наочних посібників перетворюється на краєзнавчий, унаслідок чого у школах у 1930-х — на початку 1940-х років відкривають комплексні музеї краєзнавства.

Структурно цей випуск серії «Педагогічні републікації» складається із двох частин:

- 1) нормативно-правові документи та праці українських педагогів і музейників про організацію музеїв у навчальних закладах;
- 2) праці з досвіду музейно-педагогічної діяльності.

Незважаючи на те, що термін «музейна педагогіка» в першій половині ХХ ст. в Україні не вживався, уміщені у виданні статті з досвіду роботи музеїв навчальних закладів свідчать, що за своєю суттю це була саме музейно-педагогічна діяльність.

У підготовці цього випуску серії використано педагогічні часописи першої половини ХХ ст., що зберігаються у фондах музею, а саме: «Циркуляр по Киевському учебному округу» (1859–1917), «Світло» (1910–1914), «Вільна українська школа» (1917–1920), «Шлях освіти» (1922–1930, з 1931 — «Комуністична освіта», з 1945 — «Радянська школа»). «Радянська освіта» (1923–1931), «Радянська школа» (1922–1930, у 1922–1925 — «Освіта Донбасу»), «За комуністичне виховання дошкільника» (1931–1941).

До першої (теоретичної) частини включено також републікацію про шкільні музеї з підручничової літератури — розділ «Музеї. Екскурсії» з підручника С. Русової «Позашкільна освіта: Засоби її переведення» (Лекції, читані на Позашкільнім Факультеті Київського Педагогічного Інституту) (1918).

Матеріали розміщено у хронологічній послідовності. На початку кожної републікації подано бібліографічний опис видання, де матеріал було опубліковано вперше. У текстах є пропуски, на місці яких ставиться три крапки, у дужках [...].

Ураховуючи важливість дбайливого ставлення до історико-культурної специфіки національного правопису, укладачами повністю збережено особливості орфографії розміщених матеріалів; збережено також усі виділення в текстах.

З метою надання зацікавленому читачеві якнайширшого доступу до серії «Педагогічні републікації» видання виходить у двох варіантах: друкованому та електронному, який розміщено на сайті Педагогічного музею України <http://pmu.in.ua/> у розділі «Публікації». Перелік усіх випусків серії та посилання для завантаження їх електронних варіантів подано наприкінці видання.

Висловлюємо щиро вдячність за високофахову консультацію головному науковому співробітнику Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, докторці педагогічних наук, академіку НАПН України О. В. Сухомлинській.

Зауваження та пропозиції просимо надсилати на адресу:

Педагогічний музей України, вул. Володимирська, 57, Київ, 01030
або pedmuz@gmail.com

**Нормативно-правові
документи та праці
українських педагогів
і музейників
про організацію музеїв
у навчальних закладах**

Педагогичний музей в Київі*

5 жовтня відбулось урочисте відкриття педагогичного музею. З початку митрополит Флавіан одправив молебень, а потім почались промови. Першим промовляв Попечитель Шк. Округа Деревицький, а далі директор музею Музиченко і інші представники шкільного відомства й земства.

«Положеніє» про Київський педагогичний музей затвержено ще 23 серпня 1901 р. З того часу музей почав хутко розвиватись і багатіти, придбав велику педагогичну бібліотеку, величезний фізичний кабінет. Але власного будинку він не мав, і мусив тулитись по ріжних кутках. С. Могилевцев прийшов на поміч музею, запропонувавши збудувати помешкання для нього своїм коштом. Музей, збудований д. Могилевцевим, це величезний будинок з багатьома кімнатами для бібліотеки, фізичного, історично-природничого кабінетів тощо; має, крім того, досить велику лекційну залу (до 700 міст), в якій професори і учителі гімназій читають переважно для учнів вищих класів середніх шкіл дурно лекції проти неділі і свят. Влітку є думка тут улаштувати курси для вчителів. Музей стоїть на В. Володимирській вул., між Фундуклеївською і Б. Бульваром.

* Педагогичний музей в Київі (1912). *Світло*, (2), 73.

В Педагогічному музею в Києві*

З першого грудня ц. р. при музеї почала функціонувати бібліотека, при якій в найближчому часі має організуватись виставка педагогічних виданнів і взагалі всього, що торкається до школи. При музеї має одкритись природничо-історичний одділ та бюро справок, яке даватиме безплатно відповіді на всі запитання та даватиме пораду, як найкраще поставити навчання, які найкращі підручники та наочні приладдя по різним шкільним наукам. Одповіді даватимуть спеціалісти. Завідуватимуть цим бюро Т. Лубенець, А. Музиченко, директор музею, та инш.

Літні курси при музеї має упорядкувати сама Шкільна Округа. Курси одбудуться з 10 червня по 20 липня. На чолі комісії, що виробляє програму курсів, стоїть помішник попечителя О. Півницький.

* В Педагогічному музею в Києві (1912).*Світло*, (4), 66.

Устав

педагогического музея, учрежденного учащими лицами 2 района Волынской губернии в г. Новоград-Волыньске*

§ 1. Педагогический музей учреждается в г. Новоград-Волыньске: как центральном пункте народных училищ, 2 района Волынской губернии, и помещается, впредь до постройки собственного здания, при местном двухклассном городском училище или в наемном помещении.

§ 2. Цель учреждения музея — педагогически-просветительная: обогатить музей лучшими учебными руководствами и наглядными пособиями по начальному обучению и тем дать возможность всем учащим лицам района ознакомиться с этими руководствами и пособиями. Вместе с тем в круг деятельности музея входит собрание лучших сочинений по истории Русского Государства, русской литературы и, в частности по исследованию и изучению Волынской губернии и по собиранию предметов древности этого края.

§ 3. Первоначальный состав членов музея образуется из всех учащихся лиц района, включая и законоучителей, которые являются учредителями музея, при ежегодном взносе в пользу музея не менее одного рубля. Члены-учредители по желанию могут принимать на себя звания почетных членов и действительных, но оставаясь в то же время членами-учредителями музея.

§ 4. Кроме членов-учредителей, членами музея могут быть лица обо-его пола христианского вероисповедания всех званий и состояний, за исключением лиц: а) подвергшихся ограничению прав по суду и б) ад-министративно ссыльных.

[...]

СРЕДСТВА МУЗЕЯ

§ 12. Средства музея составляют: а) из обязательных взносов чле-нов-учредителей музея; б) из членских взносов других членов музея

* Устав педагогического музея, учрежденного учащими лицами 2 района Волыньской губернии в г. Новоград-Волыньске (1912). *Циркуляр по Киевскому учебному округу*, (1), 48–52.

(почетных, действительных и соревнователей); в) из пожертвований музея, частных лиц и учреждений как деньгами, так и вещами; г) из сборов от устраиваемых музеем, с надлежащего каждый раз разрешения, публичных лекций концертов, спектаклей и пр.

[...]

УПРАВЛЕНИЕ ДЕЛАМИ МУЗЕЯ

§ 15. Управление делами музея, заведывание ими и ведение их возлагается: а) на совет из членов музея и б) на общем собрании его членов.

[...]

ОБЩЕЕ СОБРАНИЕ

[...]

§ 31. Предметы занятий общих собраний составляют: 1) избрание почетных членов музея, членов совета и ревизионной комиссии, а также кандидатов к ним; 2) рассмотрение годового отчета о суммах, имуществ и деятельности музея, смет на следующий год и доклада по оным ревизионной комиссии; 3) разрешение вопросов относительно порядка приобретения учебных руководств и наглядных пособий для музея; 4) разрешение вопросов относительно порядка пользования учащими лицами учебными руководствами и наглядными пособиями; 5) утверждение инструкций для совета и ревизионной комиссии; 6) разрешение вопросов об изменении и дополнении устава; 7) исключение из состава членов музея тех из них, чья деятельность не соответствует интересам музея, а равно принятие обратно исключенных ранее из состава членов и 8) разрешение вопросов относительно приобретения собственности.

§ 32. На общих собраниях могут обсуждаться только вопросы, отвечающие целям учреждения музея.

[...]

§ 36. Годовые отчеты о суммах и деятельности музея, по утверждении их общим собранием, представляются ежегодно в одном экземпляре чрез местного инспектора народных училищ директору народных училищ Волынской губернии и попечителю Киевского Учебного Округа.

§ 37. Действие настоящего устава продолжается впредь до издания нормального устава педагогических музеев.

Директор (подписал) Вильев.

Делопроизводитель (скрепил) Т. Рождественский.

Проект нормального устава педагогических музеев по начальному образованию

16 января 1914 г. № 1912*

Департамент Народного Просвещения уведомил г. Попечителя Одесского учебного округа, что представленный г. Попечителем проект нормального устава педагогических музеев по начальному образованию является примерным, применительно к которому надлежит проектировать уставы для открываемых педагогических музеев и представлять оные по составлении на утверждение г. Министра Народного Просвещения.

Проект нормального устава педагогических музеев по начальному образованию

1. Педагогический музей имеет целью ознакомление учащихся и всех интересующихся делом народного образования с современным положением дела народного образования и распространение правильных понятий о наилучшей его постановке.

2. Педагогический музей может содержать в себе:

а) коллекцию наглядных пособий по всем предметам обучения в низших учебных заведениях;

б) собрание учебных пособий и руководств для тех же заведений;

в) коллекцию планов, рисунков моделей школьных зданий, классной мебели и вообще всех предметов и изданий, касающихся школьной архитектуры и гигиены;

г) специальную педагогическую библиотеку;

д) библиотеку по прикладным знаниям, применительно к потребностям учителя народного училища;

е) образцовую школьную библиотеку для учителей и учащихся.

3. Музеи могут быть учреждаемы как учебным начальством, так и учреждениями, обществами и частными лицами, с разрешения Попечителя учебного округа.

* Проект нормального устава педагогических музеев по начальному образованию 16 января 1914 г. № 1912. (1915). *Циркуляр по Киевскому учебному округу*, (4), 39–41.

4. Музеи находятся в ведении местного директора народных училищ. Ближайшее заведывание музеем возлагается на хранителя музея, избираемого учредителями музея и утверждаемого в должности директором народных училищ.

5. Приобретения для музея книг и всякого рода предметов разрешаются местным директором народных училищ, который, в случае сомнения, представляет о сем на разрешение Попечителя округа.

6. За пользование музеем плата не взимается.

7. Предметы, имеющиеся в музеи в одном экземпляре, а также справочные книги, дорогостоящие издания и словари на дом не отпускаются, а предоставляются лишь для пользования в помещении музея.

8. Книги из библиотеки музея, по всем отделам его, за указанными в § 7 исключениями, выдаются служащим в учебных заведениях дирекций без взимания залога. Иногородним читателям книги выдаются на сроки не свыше четырех месяцев и в количестве, не превышающим единовременно 5 томов.

9. В случае утраты или порчи книги, лицо, пользовавшееся ею, обязано возместить убытки, понесенные музеем.

10. С разрешения директора народных училищ музей может устраивать из своих коллекций выставку наглядных пособий и других предметов в разных пунктах губернии.

11. Подробные правила пользования пособиями и книгами музея, а также заведывание музеем вырабатываются директором народных училищ совместно с учредителями музея и утверждаются Попечителем учебного округа.

12. Средства музея могут состоять: а) из пособий и пожертвований учреждений и лиц; б) из сумм, ассигнуемых Министерством Народного Просвещения.

13. Распределение сумм, поступающих на содержание музея, без определенного назначения, производится директором народных училищ совместно с учредителями музея и утверждается Попечителем учебного округа.

14. Сведения о деятельности музеев включаются в представляемые директорами народных училищ годовые отчеты.

15. В отношении расходования сумм и отчетности музей подчиняется общим, установленным на этот предмет правилам.

16. В случае прекращения деятельности музея, содержимого всецело на счете казны или при пособии от нее, средства и имущество музея поступают в распоряжение Попечителя учебного округа для открытия такового музея в другом месте или для улучшения других существующих музеев.

Музеї. Експерсії*

С. Русова

Поруч з виставками мистецьких і науково-популярних річей, знярядів і др., — треба поставити діяльність музеїв, де теж зібрані такі самі речі, і які за останні 10–15 літ добрали великого значіння в справі ширення освіти межи темними масами. Колись під словом «музей» з'являлося щось мертво, нерухоме, де сила колекції безпорядно вбірає в себе очі і, оглянувши, виходиш з головою втомленою і цілком задуреною. Нічого активного для поширення свідомости неспідготовленого глядача не робилося, ніщо не допомагало йому в розумінні ані мистецьких скарбів, ані науково-популярних. Тепер погляд на музеї цілком змінився: проф. Вагнер визнає музеї природним засобом для розвитку народу. Вони уявляють собою збірки всього, що виробила сучасна наука, що зберегло старе мистецтво, що воно дає зараз, а також того, що дає цікавого природи, се комора продукції природи і людської творчої праці. «Музеї, каже німецький вчений Ліхтварк; — то демократичні Академії, які одчинені для всіх, які служать усім, хто хоче знання». Рескин каже: музей не є місце для розваги, а місце самонавчання, і не елементарного лише, а місце, де можна багато де-чому навчатися. Се не початкова і не недільна школа, се місце, де люди, що до музею приходять, можуть спочити від тяжкої щоденної праці і знайти насолоду наукового знання». В сучасних музеях не тільки оглядають цікаві колекції, а ще й слухають цікаві пояснення, цілі виклади, які систематично знайомлять, напр., з побутом людей давноминулого часу, або зі з'явищами природи місцевого оточення. Такі огляди з викладами не тільки популярізують науку, а ще й викликають цікавість, а через се люди й самі захоплюються збиранням ріжних колекцій. Нові музеї в Америці і Англії мають величезні аудиторії, де по зразках музею читаються цікаві популярні виклади, є окремі кімнати, де заохочені люди можуть взяти книжку з бібліотеки музею і сами поширити або вяснити те чи інше питання. Такі музеї не задовольняються своїми постійними колекціями, а ще роблять де-коли виставки приватних колекцій, які даються музеєві тимчасово, але инколи складаються з дуже цікавого матеріалу. Музеї можуть бути трьох типів:

* Русова, С. (1917). Музеї. Експерсії. У: С. Русова, *Позашкільна освіта. Засоби її переведення*. Київ: Друкарня Т-ва «Робітничка книгарня», с. 70–74.

музей мистецько-науковий, з численними всесвітніми колекціями; він може існувати лише в великих містах, з допомогою наукових місцевих шкіл; другий тип — се музей рідного краю, куди збирається все, що складає скарби місцевої природи і виробу людської праці колишньої й сучасної. Третій тип музею — то є педагогічний мандрівний, — він розсилає на час по школам різні знаряддя, наочні прилади, картини, мапи, зразки ґрунту і т. ин. Сі музеї закладаються земствами, або якими-небудь освітніми товариствами. Вони бувають центральні — в головному місті, де музей постійно поповнюють, де на його працюють майстри і майстерні; при музеї працює комісія, яка виробляє умови користування різним майном музею, стежить за всім новим, що педагогіка утворила в сій справі. Сі музеї корисні більш за все для вчителів і тут для них теж час від часу читаються виклади, які виясняють, як користуватися тими чи іншими знаряддями, або як виготовити самому. Третій тип для нас найцікавіший, се — музей рідного краю. Окрім центральних наукових музеїв, присвячених знанню рідного краю, мусять бути такі-ж музеї розповсюджені по всій Україні. Мета таких музеїв подвійна: вони мусять обслуговувати науку і, з другого боку, виховувати народні маси. Ми, взагалі, всі дуже мало знаємо свій рідний край, старовинні речі не збираються і потроху щезають, заносючи з собою історію праці людської в давно минулому життю. Ми не знаємо й природних наших скарбів і через се мало розвивається наша місцева промисловість. Треба збирати зразки ґрунту, каміння, рослини, всякі живі істоти, щоб по вказівках учених знати, що з сих природних продуктів може послужити нам на користь, а що на шкоду. Треба збирати колекції таких музеїв по певних наукововироблених програмах, щоб не було нічого зайвого, щоб у колекціях музею були лише речі характерні для краю і які можуть дати що-небудь цікаве для освіти люду. Треба, щоб на чолі такого музею стояла людина освічена, яка б уміла зацікавити людей самим музеєм і музейною справою взагалі і яка сама кохалася-б у ній. Такий завідуючий музеєм не тільки цікаво розкаже про кожную річ, що вона значить в культурному змислі, як і для чого вона зроблена, — він прихилить місцевих людей до збирання і одшукування старовинних річей, коштовних природних продуктів, так, щоб у кожній місцевості коло музею стояли місцеві люди і, за приводом освіченого завідуючого, ширили й збагачували музей. По деяких днях, — по неділях або по святах бажано упорядковувати для людей систематичні огляди з поясненнями. Се дає дуже багато для освіти і для виховання почуття ласки до рідного краю, бажання знати його.

Але, як усяка широко-освітна інституція не може обмежитися одними місцевими колекціями, так і музей, призначений спочатку для пізнання рідного краю, мусить поширювати свої колекції, додаючи до них загального, всесвітнього матеріялу; природа така цікава в усіх своїх проявах, що те, чого нема в Полтавщині, цікаво взяти з Київщини, з Харківщини і т. д., щоб освіта, яку дає музей, була якомога більше ясна, широка, щоб в колекціях музею вистачало матеріялу для порівняння. Починається, звичайно, кожний місцевий музей з колекцій місцевої природи, місцевої історії і промисловости, та ще з випадкових жертв, яких не треба зрідкати, коли вони дають хоч і чужий, але цілком новий цікавий матеріял. Кожну річ треба занотовувати в інвентарну книгу і в систематичний каталог, який поділяється на стільки відділів, скільки їх існує в музеї. На кожній речі наліплюють квиточок з написом — назва речі, де і коли знайдена. Ховати речі треба або на полицках в шафі, або в скриньках, краще всього під склом, добре накритими, щоб порохом не припали, або в пляшках зо спиртом—для рідких зоологічних препаратів. Щороку в місцевій газеті мусить бути надруковано справоздання музею, — скільки він придбав майна за рік, скільки його одвідало людей (поділити їх по віку, жінок, чоловіків, як здалека приходили?..), скільки було улаштовано систематичних оглядів та викладів. Учнім вечірніх шкіл можна назначати коло музею рідкі праці, які викликають їх увагу до свого оточення, спостереження природи і т. и. Бажано раз на рік упорядковувати районні з'їзди завідуючих музеїв, щоб ділитися думками і засобами, щоб місцеві музеї справді ставали демократичними Академіями і збірками всього цікавого що є в даній місцевості; крім знайомства зі своїм музеєм, бажано упорядковувати екскурсії для огляду центральних музеїв, щоб ознайомити з видатними творами мистецтва і скарбами науки. Сі огляди можуть бути дуже корисними, але при де-яких умовах: так, перед оглядом треба в популярній бесіді вяснити, що таке мистецтво і чим воно може нас задовольнити, довести що воно не є примха «панська», а потреба життя кожної розвиненої людини. Треба навчити, як оглядати твори мистецтва і що в них шукати; краще оглянути не все, але уважно. В музеї теж мусить бути керманіч, який зуміє просто, але цікаво пояснити кожна річ і дати свідомий погляд на цілу колекцію тих або других річей. Щоб сі пояснення були слухачами найкраще прийняті до уваги, треба щоб гурток слухачів був невеликий, не більш як 20–25 душ. Від учнів вечірніх шкіл після кожного огляду великих музеїв треба вимагати уважного звіту, що вони бачили, що їх більш за все зацікавило,

чого вони не зрозуміли? Такі звіти дадуть змогу вчителеві зробити додатковий огляд музею, або самому дати потрібні пояснення.

Звернемо увагу ще на один дуже корисний чинник позашкільної освіти — екскурсії. Ми вже не раз зауважили велику користь наочних знарядь для кращого розуміння всякої науки, — як то малюнки, лихтарь, кінематограф, музеї, експерименти, — се все необхідні прилади для всякого і шкільного і позашкільного навчання; серед них найперше місце мусить зайняти не малюнок, не та або друга підробка під річ, — а сама річ, не маняк якогось птаха — а самий птах, не малюнок моркви — а сама морква, не картина того або іншого лісу, гаю, степу, моря, а сам гай, степ, море. Ось через що мають таке велике значіння екскурсії, які дають безпосереднє вражіння тих річей і тих явищ, які ми хочемо своїм учням вияснити. Для географії, для природознавства екскурсії мають величезне значіння безпосередніх вражінь, які впливають сильніше всяких знарядь наочних. Але екскурсії мають значіння і для історичної і для соціальної освіти. Замість того щоб розказувати про яку-небудь місцевість яка уславилася історичними подіями — Київ, Почаїв, Корсунь, Берестечко, Острог, Чернігів і т. и. — краще повести учнів до сих місцевостей і тут в безпосередніх умовах де-який виклад, усяка історична бесіда зробить міцніше вражіння і утворить настрій на довгий час. Так само і для соціальних наук: замість того, щоб розказувати, як ведуться справи в кооперативі, або на якомусь заводі, краще привести учнів туди і показати. Екскурсії — чудове знаряддя для навчання, але треба ними користуватися, щоб не перевести їх на марну розвагу, або на формальний засіб без живого цікавого змісту. До екскурсії треба підготувати учнів, щоб вони знали, на що мають звертати увагу, для чого власне улаштовується екскурсія. Перші екскурсії мають бути недалеко, за-ради якого-небудь простого з'явища, яке учні може й бачили що-дня, та не звертали жадної уваги, а при безпосередньому спостереженні можна дати широке розуміння; так, напр., — виявити на екскурсії роботу води, — починаючи від струмочка, що після дощу розлився геть так широко й несе на своїй течії — звичайно такій тихій та спокійній, а тепера бурхливій, — і пісок і гілля і на поворотках одкладає всякого намулу. З сього починаючи йдуть в яр, оглядають намиті острови, розмиті береги і т. и. і один з найважливіших фактів географічної науки буде ясно, конкретно — показано. На далекі екскурсії, які вимагають витрат, гроші або беруться в тій організації, яка веде місцеву позашкільну освіту, або, як їх нема, збираються з учнів, які забажають прийняти участь. Запись розпочинається заздалегідь і

закінчується за кілька днів до екскурсії, щоб вчитель знав певну кількість екскурсантів, їх склад по віку і по освітній підготовці, щоб можна було вирахувати скільки харчів треба наготовити, де намітити спочинок або ночівлю. Крім освітнього значіння, екскурсії впливають на громадське виховання: люди збираються, мають спільне завдання, спільну мету, до якої линуть всім товариством. За часи екскурсії виникає товариська взаємна допомога, клопіт, щоб усі були задоволені харчами, мали відповідний спочинок. Коли йдуть пішки, — дорогою співають, роблять фотографії. Часи екскурсійного життя надовго залишають свій приємний спомин. На екскурсії потрібні певні кошти від тієї або другої організації. В містах, куди екскурсія прямує, мають відповідні організації, які знаходять екскурсантам помешкання, харч, допомагають їм в огляді міста. Коли екскурсія робиться на власний кошт екскурсантів, то далеко не всі учні мають змогу прийняти в ній участь і се вже небажаний поділ на щасливих і нещасливих, бо кожному однаково бажається йти або їхати. За рік бажано улаштувати 2–8 екскурсії близькі і хоч одну далеку, залізницею або пароплавом, і кошти на сі екскурсії учнів мусять бути асігновані тими інституціями.

Позашкільна сільсько-господарська освіта і місцеві музеї*

Б. Дорошкевич

Можна сказати, що головна умова успіху всіх заходів позашкільної сільсько-господарської освіти є, по перше, їх систематичність, а в друге відповідність їх планів природно-історичним і економічним умовам данного сільсько-господарського району. Крім того, дуже важно, щоб курси та читання як можна частіше повторювались в однім і тім же місці, а також, щоб вони були в тісному зв'язку з потребами місцевого сільського господарства.

Дуже бажано також, щоб у всякі курси та читання технічного характеру входили питання економічні, цеб-то, щоб разом з описом найкращих способів виробу сільсько-господарських продуктів, населення мало також вповні конкретні схеми організації збуту цих продуктів. При виконанні всіх цих умов читання та курси стоятимуть на твердому ґрунті сучасної економічної дійсності, що, звичайно, збільшить цікавість населення до всіх заходів по позашкільній сільсько-господарській освіті. Само собою розуміється, що при такій постанові сільсько-господарських курсів та читань в основу їх організації треба класти вивчення до подробиць місцевої сільсько-господарської дійсності в самому широкому розумінні цих слів. От через що при правильній постанові позашкільної сільсько-господарської освіти, на перший план висовуються місцеві громадські організації. Щоб сільсько-господарська пропаганда пройшла в саму гущу народню, щоб зачепила вона найбільше глухі кутки нашого краю, необхідно проводити цю пропаганду через інституції, які мають близький зв'язок з народом і добре знайомі зо всіма факторами місцевого сільсько-господарського й економічного життя. Ті великі історичні пригоди, які зараз ми переживаємо, примусили нас визнати свою цілковиту отстаість во всіх відношеннях, необхідність взятися на практиці до планомірного розроблення природних багатств нашої країни. Європейська війна різко визначила в російськiм сільсько-господарськiм життi «економічний

*Дорошкевич, Б. (1918). Позашкільна сільсько-господарська освіта і місцеві музеї. *Вільна українська школа*, (5–6), 30–33.

імператив», який каже: «або підніміться до можливості конкурувати на світовому ринкові з другими народами, або перечисляйтеся в розряд нижчих рас». Цей імператив світової історії з особливою силою заговорить після війни, коли від народів нашої держави життя вимагатиме колосальну енергію для ліквідації економічного заколоту, який викликала війна. Для здійснення корінного поліпшення в господарському укладі країни, необхідна концентрація інтелектуальних сил на місцях, до культурної праці повинні стати всі свідомі елементи населення. На щастя, тепер вже ми маємо на селі велику культурну силу: це — т-ва «Просвіта», які укривають густою сіткою всю територію України. Ці т-ва, об'єднуючі найбільш свідомі верстви місцевого населення, повинні зробитись осередком поширення усяких культурних заходів серед широких народних мас. Просвіта народу повинна йти через народ, — це основне гасло сучасності. До здійснення широких планів позашкільної сільсько-господарської освіти необхідно притягнути Т-ва «Просвіта», які повинні бути місцевими, найбільше близькими до населення осередками для росповсюдження теоретичних та практичних відомостей по сільському господарству.

Із наведеного видно, що основою сітки інституцій, яві працюють по позашкільній сільсько-господарській освіті, мусять бути близько до населення тов-ства «Просвіта». Крім того, всі заходи по культурній сільсько-господарській пропаганді повинні проводитись в залежності від умов данного сільсько-господарського району. Для проведення в життя цього плану поширення сільсько-господарської освіти, необхідна організація сільсько-господарських музеїв. Такі музеї повинні пристосовуватись до кожного сільсько-господарського району; завдання цих музеїв, на наш погляд, слідуючі:

1) Збирання і систематизація матеріалів по вивчання природно-історичних економічних факторів сільського господарства в данному районі.

2) Об'єднання всіх місцевих заходів по позашкільній сільсько-господарській освіті.

Для здійснення цих завдань, місцеві сільсько-господарські музеї повинні мати необхідний науковий персонал, який зібрав би і улаштував колекції науково-показуючого характеру; ці колекції освітлювали б даний сільсько-господарський район з боку природно-історичного й економічного. Крім того, при музеї повинно бути багато усяких підручників, пристосованих до позашкільної сільсько-господарської освіти.

Місцеві сільсько-господарські музеї повинні бути центром праці по організації усяких курсів та читань. При музеї виробляються плани, програми курсів, визначаються методи просвітної праці і складаються підручники по позашкільній сільсько-господарській освіті, для чого служить спеціальна майстерня. Місцевий сільсько-господарський музей повинен бути в самому тісному зв'язку з т-вом «Просвіта». В роботі по складанню музею могли-б брати діяльну участь народні учителі та початкові школи, як загально-освітні, так і сільсько-господарські. На протязі усього учебного сезону, на території данного сільсько-господарського району улаштовуються систематичні курси і читання по різних галузях сільського господарства, при чому дуже бажано, щоб в організації цих просвітних заходів приймало участь само населення на чолі з місцевими просвітними товариствами, до яких пристосовувалися б всі заходи культурної пропаганди в селянськiм господарстві. Щоб курси й систематичні народні читання по сільському господарству цілком досягали своєї мети, необхідна організація сітки передвижних вистав-музеїв по різних галузях сільського господарства; улаштованим таких вистав повинно належати місцевим сільсько-господарським музеям. Таким робом, при правильній постановці позашкільної сільсько-господарської освіти необхідно, щоб усякі курси й систематичні цикли лекцій по сільському господарству, провадились не тільки практичною працею в умовах звичайного селянського господарства, але й демонстрацією передвижної вистави-музею. До кожної такої вистави можна було-б пристосовувати широку роздачу і торгівлю популярної сільсько-господарської літератури. Очевидно, що така постановка просвітної праці в селянськiм господарстві залишила-б більш глибокий слід в широких масах людности, ніж теперішні розрізнені заходи окремих земств. Місцеві музеї при окремих т-вах «Просвіта» повинні мати найбільш стосунки з Українським Центральним Музеєм чи з його філіями на місцях. Центральні майстерні наукового знаряддя повинні мати догляд за місцевими майстернями і давати їм усякий необхідний матеріал. Таким робом, Центральний Український Музей міг би в своїй роботі спиратись на місцеві музеї, улаштовані при т-вах «Просвіта».

Маючи на увазі, що вже й тепер в т-вах «Просвіта» беруть діяльну участь учителі початкових шкіл і що згодом ця участь повинна значно поширитись, що до роботи в місцевих музеях і т-вах «Просвіта» необхідно притягти учнів всіх галузів шкіл, ми будемо мати на місцях кадри інтелігенції близької до народу, яка найкраще проводитиме в широкі маси людности початки сільсько-господарської науки. Звичайно, що

просвітна діяльність місцевого агрономичного персоналу повинна проводитись в найтіснішому зв'язку з т-вами «Просвіта», а через них — і з місцевими інтелегентними силами.

Що до фінансового боку проектуемого нами плану організації позашкільної сільсько-господарської просвіти, то, безумовно, вся робота повинна проводитись на кошти державного бюджету. Діло позашкільної сільсько-господарської просвіти має велике державне значіння і через те потрібні для цього кошти повинні проводитись через державний бюджет Української Республіки.

З цього ясно, що в основу роботи по сільсько-господарській просвіті ми бажали-б покласти кооперативний принцип, притягти до цього діла т-ва «Просвіта» які є, власне, просвітні кооперативи.

Звичайно, що подібного роду просвітні кооперативи працювали-б в самому тісному з'єднанні з місцевими агрономичними організаціями. Програм курсів кожного року, обов'язковий для данного сільсько-господарського району, обмірковувався-б на повітових та губернських агрономичних нарадах, котрі й вносили-б поправки, відповідно до умов данної місцевости. Складання програму поза шкільної сільсько-господарської освіти лежало-б також на обов'язку місцевих агрономічних організацій, але районний сільсько-господарський музей повинен був-би дати поки потрібну кількість шкільних підручників і передвижних вистав-музеїв, а також забезпечити лекторами ті земства, в яких не стає агрономічного персоналу.

Сучасні події вимагають об'єднання всіх живих інтелегентних сил країни для праці над просвітою народу; це, як ми вже казали вище, «економічний імператив», котрий історія ставить перед країною, бо без просвіти не може бути продуктивної праці над поліпшенням умов господарського життя; виходячи з цього, не може бути й розмови про конкуренцію з другими народами на світовому ринкові.

Нам здається, ще кооперативний принцип, покладений в основу планомирної праці над розвитком позашкільної сільсько-господарської освіти, певніше всього виконав би справу об'єднання культурних елементів народу на користь рідній країні.

Искусство, как предмет обучения [Про створення у Харкові музею дитячої художньої творчості]*

Ф. И. ШМИТ

[...] В самом начале 1920 года, когда Советские, войска вступили в Харьков, нам пришлось в Харькове, как, впрочем, и во всех городах Украины, делать героические усилия, чтобы собрать все то культурное добро, которое оказалось брошенным на произвол судьбы в квартирах бежавшей буржуазии. Все это добро мы тащили в музеи, которые в скором времени оказались переполненными до последней степени. Ясно, что делу помочь могла только коренная реорганизация всех наших музеев. Заведовавший тогда Губ. Отделом Народного Образования тов. Я. А. Истомин восстановил Губ. Комитет охраны памятников искусства и старины и поручил ему выработать план новой музейной сети. Воспользовавшись этим случаем, я в число новых музеев включил и музей детского художественного творчества. Тов. Я. А. Истомин приветствовал мою инициативу, и музей был учрежден, а мои ученицы взяли на себя всю организационную работу.

Мы начали с того, что организовали собирание материала. Я уже не помню, сколько я прочел тогда, весной и летом 1920 года, лекций во всевозможных учреждениях Харькова, где выяснял педагогам всех специальностей задачи нового музея и просил помочь нам создать его. Заведующие детскими садами и домами пошли нам навстречу, и собралось великое множество детских рисунков. Работа у нас закипела. И в результате наших трудов наш «Муздетвор» мог выступить в феврале 1921 года с систематической выставкою своих экспонатов на художественной выставке, устроенной к Съезду Советов.

В настоящее время при Киевской научно-исследовательской кафедре искусствоведения организуется мною подобный же музей, для которого уже собраны богатые материалы, — все дело теперь только в отпуске средств на их разработку.

* Шмит, Ф. И. (1923). Искусство, как предмет обучения [Про створення у Харкові музею дитячої художньої творчості]. *Путь просвещения*, (1), 1–63.

Наши научно-исследовательские кафедры должны в первую очередь заняться теми научными вопросами, которые непосредственно интересны для государственного строительства. Перед кафедрой искусствоведения стоит бесконечный ряд таких боевых вопросов и ударных задач: государству необходима целая новая теория искусства, которая могла бы лечь в основание художественной политики, государству необходима разработка вопросов охраны памятников искусства и старины, вопросов музейного дела, вопросов истории искусства и т. д. Но несомненно, что самыми ударными являются вопросы педагогики: без новых людей не будет того нового мира, который рождается, а новых людей должна воспитать новая школа, новая педагогика. В свою программу Киевская кафедра искусствоведения, поэтому, наряду с вопросами теории искусства, включила вопрос об онтогенезе искусства. И так как и в Киеве есть самоотверженные, преданные делу молодые педагоги, способные увлечься живою работою, то музей детского художественного творчества и там возникает.

Материалы музея детских рисунков и лепки распадаются на несколько категорий:

Материал массовый. Этот материал должен быть собираем в детских садах, в детских домах и в школах. Собрать этот материал вовсе не так просто, как могло бы показаться на первый взгляд. Рисунки ребенка, сами по себе, столь мало выразительны и часто столь мало понятны, что они должны быть снабжены целым рядом объяснений и фактических данных для того, чтобы их можно было использовать в научных целях. Прежде всего необходимо на каждом отдельном рисунке отметить имя, пол, возраст автора и название учреждения, где он учится; необходимо, далее, на каждом рисунке записать все те пояснения, которые ребенок давал словесно в то время, когда рисовал; и желательно, кроме всего этого, иметь еще, хотя бы в двух словах, общую характеристику среды, в которой вырос ребенок, и оценку самого ребенка.

В массовом материале лишь ничтожный процент рисунков окажется в отдельности интересным и выдающимся; в большинстве это будут бесконечные повторения все одного и того же очень ограниченного репертуара мотивов, все одних и тех же живописных приемов, и вот это однообразие именно и делает массовый материал ценным и интересным — не для эстета, конечно, а для педагога. Ведь не может же быть случайностью, что на известной ступени своего развития все дети занимаются изображением человека, а на другой ступени развития совершенно забрасывают изображение человека и исключительно увлекаются

домиками или цветочками! Есть период в жизни ребенка, когда он непременно рисует прозрачные домики, т. е. домики, где передняя стена как бы вынута, так что ребенок видит одновременно и весь дом, и все то, что в нем делается; есть период в жизни ребенка, когда он всякую человеческую фигуру изображает обязательно в полный фас, и есть период, когда он переходит к обязательному профилю. Совершенно ясно, что никак не может быть случайностью, что у всех детей, к какому бы классу они ни принадлежали, в каком бы городе они ни жили, эти одинаковые сюжеты изображаются совершенно одинаково!

Если сравнить между собой те детские рисунки, которые когда-то опубликовал Коррадо Риччи в Италии, или Кершенштейнер в Германии (книги Риччи и Кершенштейнера переведены по-русски), или наблюдатели французских (Люкэ, Ван Геннеп др.), английских и прочих детей, с теми рисунками, которые созданы в Харькове или Киеве, то оказывается, что, за исключением некоторых бытовых подробностей, эти рисунки совпадают или, во всяком случае, близко схожи.

Можно было бы привести множество конкретных примеров изумительных совпадений на основании именно массового материала, и совершенно естественно, что пренебрегать массовым материалом, как бы он по внешности ни был мало разнообразен, педолог не может.

Но надо признать, что одним массовым материалом удовлетвориться нельзя. Материал, собранный по воспитательным учреждениям, утрачивает отчасти свою ценность вследствие того, что каждый отдельный ребенок индивидуально тонет в общей массе, каждый отдельный автор лишь на одно мгновение появляется в нашем поле зрения, чтобы немедленно исчезнуть. И поэтому наряду с массовым материалом; необходимо собрать индивидуальные серии, т. е. серии рисунков одного и того же ребенка, исполненные в течение более или менее долгого времени. Такие серии, конечно, всегда будут редкостными и исключительными в любом музее: ведь для того, чтобы такая серия полупилась, нужно, чтобы воспитатель имел терпение месяцами или даже годами, день за днем, собирать рисунки ребенка, пометать их датами, записывать на них все то, что ребенок сказал в объяснение к своему рисунку, и отмечать все те обстоятельства, которые могли бы объяснить происхождение каждого данного рисунка.

Есть матери, которые эту работу проделали; но обыкновенно собранные серии этим матерям столь дороги, что они с трудом решаются отдать их в музей.

В Харьковском Музее детского художественного творчества мы имеем ряд серий рисунков, по которым можно проследить развитие некоторых очень интересных детей. Эти серии добыты в «Экспериментальной школе» моей сотрудницы Л. К. Гондель. Предприятие тов. Гондель настолько замечательно, что я считаю нужным сказать о нем несколько слов.

Убедившись в неполноценности массового материала, Л. К. Гондель стала просто зазывать в свою студенческую квартиру уличную «босоту», которая возилась поблизости. Детям просто давались карандаши и бумага; были наборы акварельных красок; добыли откуда-то из окрестностей прекрасную пластическую глину. Детям предоставлялось рисовать и лепить, как и что им угодно; сама Л. К. Гондель только следила, только записывала, иногда спрашивала, но отнюдь не руководила, не подсказывала, но поправляла. Детям это очень все нравилось.

Скоро «Экспериментальная школа», совершенно, разумеется, неофициальная, стала очень популярной среди ребятишек. Их ежедневно в вечерние часы собиралось до полутора десятков душ разного возраста. И хотя все это предприятие существовало сравнительно недолго, мы все-таки получили очень ценные серии. Пример, достойный подражания!

Наконец, в музее детского художественного творчества должны быть представлены и те редкие, единичные случаи, когда тот или другой ребенок развивается особенно интенсивно и ярко, часто каким-то особенным путем, и идет к особой цели — детские рисунки будущих художников; такие драгоценные серии, конечно, только в виде исключения будут попадать в музей.

[...] Я печатаю свою работу, как говорится, в дискуссионном порядке: я хочу добиться того, чтобы у нас перестали смотреть на искусство, как на пустую забаву; научились бы видеть в искусстве то, что оно есть, — социальный манометр и социальный фактор; поняли бы, что в деле воспитания искусству принадлежит громадное значение, и что мы кровно заинтересованы в возможно лучшей постановке дела художественного воспитания и художественного обучения. Я хочу добиться того, чтобы изучение детского художественного творчества было доставлено на должную высоту, и чтобы на. музей детского художественного творчества перестали смотреть, как на никому не нужную затею манияка-специалиста. Дело вовсе тут по во мне и не в тех нескольких самоотверженных учениках моих, — тут дело не в лицах, а в деле!

Может быть, многое и в моей книжке о «Психології малювання», и в настоящей работе парадоксально или даже просто неверно. Только тот не ошибается, кто ничего не делает, — и я ошибок не боюсь. Пусть пересмотрят вопрос, пусть углубленно его изучат, пусть поправят и дополнят мои рассуждения.

Спроба методики шкільних виставок*

М. Яцутин

Відчитна шкільна виставка, це матеріальна форма обліку роботи з дітьми. Вона являє собою систематично впорядкований матеріал виявлення процесу й підсумків праці з учнями за певний час.

Мета влаштування виставки. Мета влаштування відчитних виставок полягає ось у чому: по-перше, в потребі дати повний образ всієї шкільної роботи чи окремої її частини і, таким чином, зробити досягнення роботи школи чи шкіл приступними для ознайомлення з ними широких педагогічних мас. Цю потребу викликають вимоги сучасної педагогіки — прокладати нові шляхи на підставі колективного досвіду й обліку педагогічної практики. Шкільна виставка, це є спосіб наочного, річевого передавання досвіду праці. По-друге, шкільна виставка потрібна, як останній етап лабораторної роботи з учнями. Вона є останній момент органічної роботи, фізіологічно конче потрібна частина загальної праці. В цьому її життєвість. *Ми повинні твердо пам'ятати, що в роботі трудової школи не може й не повинно бути нічого такого, що лежить по-за межами цієї роботи. Всі форми обліку мусять бути в той самий час і методами самої роботи або виходити з них.*

Нарешті, шкільна виставка, будучи одною з форм обліку роботи, дає матеріал, щоб правильно контролювати пророблене й дає можливість зробити певні методичні вказівки, внести корективи в суть праці.

Методика організації виставки. Для того, щоб шкільна виставка відповідала всім зазначеним завданням, треба звернути увагу на методику її будування. Тут не буде зайвим одмітити той факт, що за останній час в наших трудових школах виставки мають широке розповсюдження, але, на жаль, виставки ці рідко дають те, чого ми повинні від них вимагати.

* Яцутин, М. (1924). Спроба методики шкільних виставок. *Радянська освіта*, (5–6), 18–26.

По-перше, виставки ці не зв'язані органічно з річною роботою, являючи собою, в кращому випадкові, лише ілюстративні виявлення здобутого знання в формі моделей, малюнків, рефератів, то-що.

По-друге, самі виставки часто-густо, через несистематичне розташування матеріялу й відсутність вказівок що-до відношення експонатів до внутрішньої роботи, не виявляють процесу роботи й навіть не дають повного в'явління її наслідків.

Отже, коли ми визнаємо за потрібне влаштуувати шкільні відчитні виставки, ми повинні звернути увагу передусім на методику організації виставок, і не тільки що-до самого впорядкування, але й що-до підготовчої до них праці.

Підготовча праця. Під підготовчою працею до влаштування шкільної Підготовча виставки треба розуміти збирання матеріялу для роботи, що його провадять діти, і всю роботу виявлення дитячої творчості в листовній і в річевій формах; далі — в належному використанні цього матеріялу і його систематизації під час органічної роботи. Отже, підготовча праця до виставки є звичайна робота з дітьми на протязі шкільного року або відчитного періоду. Перед самою-ж виставкою потрібна технічна підготовка, себ-то вибір експонатів і їх розміщення.

Першою формою такої підготовчої, органічної роботи дітей є збирання матеріялу підчас екскурсій, щоб ознайомлюватись з ним в спокійнішій обстанові шкільної лабораторії, і добирання відповідного матеріялу підчас самої роботи. Збирання матеріялу роботи дітьми має свої методичні підвалини й крім того-відповідає певному інстинктові дитини — інстинктові колекціонування.

Сюди треба занести фіксацію матеріялу роботи (фотографування, малювання, то-що) і фіксацію рухомого, мінливого процесу явищ, що їх спостерігають діти, напр., в формі опису чи інших способів означення підсумків спостереження, опис екскурсії, опис якоїсь події чи явища природи, графіки температури, то-що.

Другою формою підготовчої праці буде розробка зібраного матеріялу. Тут треба зазначити необхідність в школі постійної виставки. Ця постійна виставка править за лабораторію для учнів. Тут упорядковується зібраний матеріал, систематизується, окремі знахідки стають суцільною картиною. Тут-же може мати місце спостереження над різними змінами (напр. над зростанням квітки, розвитком гусени, то-що). На цій-же виставці діти можуть стежити як за своєю роботою, так і за роботою своїх товаришів, чим досягається колективізм в роботі і постійний облік помилок і досягнень. Вся робота набирає суцільности, нерозрив-

носте. Постійна виставка може мати місце в кожній шкільній кімнаті. Але треба пам'ятати, що тут усе має служити для роботи. Речам, які втратили своє значіння, не повинно бути місця на цій виставці.

Третьою формою або етапом підготовки є виділення для виставки матеріалу, що являє собою закінчений наслідок виявлення в річах дитячої творчості: моделей, малюнків, графіків, діаграм, схем, рисунків, літературних творів, то-що.

Вслід за цією формою йде вже безпосередня підготовка до відчитної виставки. Відчитна виставка, щоб не бути важкою, повинна подавати не весь матеріал роботи, а лише зразковий (звичайно, не в розумінні зовнішньої форми), щоб дати повну й ясну картину ходу роботи та її наслідків. Передусім треба дати найхарактерніше, де відбивається масова робота, і потім уже особливо оригінальні моменти цієї роботи.

Через те треба переглянути всі наслідки проробленої роботи, добираючи типові й оригінальні. Для цього треба порівнювати наслідки праці.

Така підготовка не є зайвою роботою, бо вона органічно впливає з ходу роботи, вона являє собою потрібний в усякій роботі облік досягнень і помилок, підсумовування праці. Коли матеріал буде вже підготовано до демонстрації на виставці, треба братись до розташування експонатів на виставці, себ-то взятись до влаштування самої виставки.

Розташування матеріалу на шкільній виставці повинно відповідати певній системі. Від цього залежить картинність, ясність процесу самої роботи. Через це треба додержувати певного методу в будованні виставки.

Але перед тим, як узятись до розташування матеріалу, скажімо про те, які можуть бути роди виставок, торкнімося класифікації шкільних виставок.

Класифікації шкільних виставок. Відчитні виставки можуть бути шкільні, себ-то являти собою демонстрацію матеріалу роботи одної школи, і районів, що дають систематичний підбор роботи кількох шкіл округи, міста чи якогось окремого району.

Далі, виставка може мати за мету показати роботу й життя школи за певний час в цілому, бути загальношкільною, або-ж поставити собі метою освітлити окреме якесь питання.

Отже, можуть бути такі виставки:

1) Циклові, себ-то виставки якогось окремого циклу знання й відбиття його в роботі, напр., виставки суспільствознавства, природознавства, країнознавства, мови й літератури, фізвиховання, то-що.

2) Методичні, що демонструють характер самої роботи і особливі шляхи, що їми набувають учні певні відомості, навички й умілості. Так, напр., можуть бути виставки, присвячені одному чи кільком; методам роботи, виставка комплексності в роботі, екскурсійної роботи, виставка форм обліку шкільної роботи, то-що.

3) Виставки, що демонструють шкільну роботу або життя учнів з якогось одного боку. Напр., виставка роботи шкільних гуртків, дитячого клубу, бібліотечної роботи з дітьми, проявлення громадської самодіяльності учнів (напр., дитячого самоврядування, комуністичного дитячого руху), то-що.

4) Тематичні, себ-то виставки, що ставлять перед собою певну тему чи завдання. Теми можуть бути найрізноманітніші. Напр., виставка на тему: «Сучасність і школа» (себ-то як відбивається сучасність і політичне життя в роботі школи), «Місцевий матеріал або т. зв. метод локалізації в роботі з учнями», «Місто й село в роботі з учнями», «Літня робота в школі», «Ленін і школа», «Школа на допомогу німецькій пролетарській дитині» і багато ин. Всіх тем перерахувати й передбачити не можна, бо нова наша школа є передусім школа моменту, школа раз-у-раз нова, не тільки характером роботи, але й її змістом; школа, що реагує на громадське життя й ніколи не застигає в шаблонах і традиціях. Окремі теми можуть служити не тільки завданням для всієї виставки, але також можуть бути відділами одної загальної виставки.

Методи розташування матеріалу роботи на виставці. Методи розташування матеріалу на виставці чи методи будування виставки є річ дуже важлива. Від методів будування виставки залежить її доля, її цілездатність. Може бути дуже цікава робота в школі, і виставка може «справляти гарне вражіння», але не зважаючи на це, вона не розкриє перед одвідувачами картини самого процесу роботи і всіх її досягнень.

Методи розташування матеріалу можуть бути різні. Спробуймо дати їх класифікацію.

Передусім: 1) *Метод естетичного будування:*

Цей метод має на меті, головне, дати матеріал в такому розташуванні і так його підібрати, щоб він, в своєму цілому і в частинах, являв собою щось гарне, з зовнішнього боку гармонічно звязане, давав-би суцільну, приємну для ока картину. Такий метод треба зовсім відкинути, бо він не ставить своєю провідною метою розкрити внутрішній процес, зміст і умови роботи. На жаль, такий метод будування часто-густо

переважає по наших школах. Але естетичний момент повинен все-ж-таки посідати певне, хоч і другорядне, місце в шкільній виставці.

2) *Метод хронологічної послідовності* робіт полягає в розташуванні робіт в порядкуві, як вони повставали. Це метод не поганий. Він дає загальну картину поступування роботи, її динаміку, стремління до досягнень. До того-ж, коли виставляти роботи учнів в цілому, — роботи, що торкаються всіх галузів знання в одночасовій проробці, — то будемо мати ясну картину комплексности в роботі і тоді розкриються всі точки взаємовідношення між різними галузями знання.

3) *Метод розташування експонатів по окремих галузях знання* (також предметовий, де поділ на предмети ще зберігся). Таке розташування дає можливість судити про роботу того чи іншого циклу в цілому, але має свої негативні моменти. При такому підході дуже важно визначити взаємовідношення між циклами, а також уявити суцільну фізіономію роботи дитини-учня.

4) *Метод протиставлень*, себ-то рівнобіжне ставлення двох чи більше експонатів, що відрізняються один від одного ступнем досягнень успішности в навиках і уміlostях. Це розташування може бути цікавим у двох відношеннях:

По-перше, воно вияснює питання, оскільки певний метод чи характер роботи впливають на успішність учнів.

По-друге, цей метод може ставити собі за мету дати образ індивідуальних особливостей учнів.

Оте, на загальній виставці цей метод може мати лише часткове прикладення.

1) *Метод тематичного розташування матеріалу* може бути двох родів.

По-перше, розподіл матеріалу праць по темах їх проробки (напр., теми комплексної роботи, як от: «осінь» і ин. періоди року, «мешкання», «одежа», «хліб», «риною», «завод», «залізниця», «парова машина» й багато ин.). Будування виставки за таким принципом, повне чи часткове, можливе при відповідному характері самої роботи. До цього-ж слід пам'ятати, що кожна тема може поєднувати матеріал лише одної, загальної, одночасової колективної проробки й не можна поєднувати праці різних колективів, зв'язаних лише спільністю теми.

По-друге, матеріал можна розподіляти по певних темах так, щоб освітлити якісь методичні завдання (напр., «праця на вільному повітрі», «праця в гуртках», «праця в музеях», «на городі» й ин).

Тут ми наближаємося до методичного розташування експонатів.

2) *Методичний розподіл експонатів виставки* полягає в об'єднанні матеріялу так, щоб він характеризував певний методичний ухил роботи, себ-то певний шлях або спосіб, яким діти набувають знання, навички й уміlostі з якоїсь галузи. (Так, можна розбити матеріал, напр., на роботи за екскурсійним методом, методом джерел, драматизації, то-що).

На загально-шкільній виставці такий розподіл може й повинен посідати певне місце, але не повно, а часткове, при комбінаціях з ин. способом розподілу матеріали.

3) *Метод розташування праць на місцях*, де вони повстали, являє надзвичайно цікаву систему будування виставки. Метод цей є можливий в школі, де класи обернуто на лабораторії, що в них провадиться роботу і зберігається як усі роботи, так і допоміжний матеріал, знаряддя роботи, то-що. На день, коли відкривається виставку, треба весь цей матеріал, не виносячи з класи-лабораторії, упорядкувати, систематизувати. Всі приміщення для праці в школі одчиняється в день виставки і перед одвідувачами одкриваються праці учнів у справжній, природній обстанові.

Зазначивши можливі методи розташування експонатів на шкільних виставках, укажемо на те, що вже від індивідуальних умов роботи в школі, від характеру завдань, які стоять перед виставкою, і педагогічного такту шкільних робітників, залежить вибір методу. Ділкою можлива і в багатьох випадках бажана комбінація цих методів, — певна річ, об'єднана в щось суцільне.

Техніка впорядкування виставки. Не другорядне значіння в шкільній виставці має техніка влаштування самої виставки. Від умілої організації виставки залежить питання — чи примусимо ми експонати заговорити живою мовою, чи відбиватимуть вони всю шкільну роботу.

Переходьмо до технічного боку виставки.

Передусім: 1) Питання про вибір праць. Перше місце мусить належати працям типовим, найхарактернішим для певного колективу й для певного завдання, що його поставлено для виставки. І найкращим працям, і працям слабеньким треба одвести місце на виставці, з особливими вказівками й одмітками. Гірші праці можна не вивішувати, досить покласти їх у теку на столі.

2) Сировий матеріал, себ-то матеріал, що послужив джерелом для роботи, повинно також, по змозі, представляти на виставці. Або, напр., друкований матеріал, що прислужився джерелом яких-небудь

праць, висновків і т. д.,-напр. газета, також книжка-підручник. Треба виставляти й знаряддя праці.

3) Книга й найхарактерніші підручники також можуть мати місце на виставці.

4) Розташування експонатів також має значіння. Експонати можна розвішувати, розкладати на лавах, на столі, на підлозі. На столі місце всякого роду писанням, що обов'язково мусять брати участь у виставці. Не слід невеличкі, дрібно виконані праці вивішувати дуже високо.

5) При розташуванні експонатів завсіди повинен мати деяке значіння й декоративний момент, художня форма розташування, але не на шкоду методичним міркуванням.

Щоб збагатити зовнішність виставки, ніколи не треба переробляти, перемальовувати праці спеціально для виставки. Виставка повинна цілком природне відбивати біжучу працю. Спеціально для виставки справлені роботи не можуть мати методичного значіння, даремне стомлюють і забирають час і в організаторів, і в учнів.

6) На кожній роботі треба позначати: якого колективу чи групи, індивідуальна чи колективна робота, прізвище учасника, вік, місце роботи, час роботи. Коли є каталог або список, то й номер.

7) Виставлені праці мусять мати відповідне листовне пояснення. Пояснення можна робити в формі коротеньких настінних записок, або, і це буде найкраще, особливим каталогом чи каталогами.

Коли правильне систематичне розташування матеріялу й означення його дають змогу швидко орієнтуватись в суті виставки, то записки з поясненнями потрібні для тих, хто бажає детально ознайомитися з нею.

Загальна шкільна виставка, як форма виставки, що найчастіш зустрічається, примушує зупинитися на її змісті. До цього-ж одмітимо, що тут буде дано приблизну схему, що може мінятися в залежності від особливостей самої школи і її роботи.

Найголовніші відділи загальношкільної виставки приблизно такі:

1) Життя школи за минулий відчитний період і її становище.

Тут треба виставити, головним чином, статистичний матеріал, викладений в діяграмах, графиках і ин. формах.

Сюди туляться відомості про кількість робочого й неробочого часу, про кількість і склад учнів і шкільних робітників, про зміни кількості протягом відчитного періоду, про хвороби й інфекції, питання шкільної санітарії, то-що.

2) Життя учнів:

а) Хатне. Ілюстрація матеріяльного й соціяльного стану учнів, віддаленості мешкання від школи, всякі інші відомості, напр., склад харчування дитини й оскільки воно відповідає нормі. Тут-же можна подати праці дітей на тему про їхнє життя.

б) Шкільне. Питання дитячих організацій. Відповідні схеми й діаграми. Матеріали про участь учнів в житті ніколи. Самообслуговування й т. д.

в) Громадське. Матеріали про стикання учнів з оточенням, відомості про осередки дитруху і т. д.

3) Систематична робота та її наслідки.

4) Робота періодична й позашкільна:

а) Клубна робота в бібліотеці. Відомості про спектаклі й епізодичні лекції.

б) Робота в гуртках. Відомості про гуртки.

в) Відомості про екскурсії.

5) Форми обліку й праці для обліку. Що-правда, виділювати облік, який є органічна частина роботи, не слід. Але коли школа бажає підкреслити цю роботу, то це є річ припустима, зважаючи на особливе зацікавлення нині що-до обліку роботи.

б) Особливості шкільної роботи, напр., наслідки експериментальної роботи в галузі якогось методу роботи, то-що.

7) Санітарія і гігієна в школі і спостереження над фізіологічним і психологічним розвитком дитини можна виділити в окремий відділ.

8) Всі допоміжні установи школи, як кабінети, лабораторії, шкільний кооператив, то-що треба відкривати підчас виставки для одвідувачів.

Крім того, треба одмітити, що кожна школа з певним ухилом може дати велике місце характерним моментам своєї роботи.

Місце шкільної відчитної виставки для підсумовування роботи й громадське її значіння. Шкільна виставка, становлячи собою одну з форм підсумовування роботи за певний час, повинна бути тісно звязана з іншими родами роботи відчитного, а також і т. зв. ліквідаційного періодів. Шкільна виставка може збігатися з відчитними конференціями й зібраннями учнів, себ-то з формами живо-го обліку, з відчитними ранками, вечорами, то-що.

Для учнів виставка є природнім поглибленням одержаних знаннів шляхом постійного розглядування своїх досягнень. Учні можуть бути дуже добрими керівниками на виставці. Шкільна виставка може правити так само за ілюстрацію для певних докладів навчителів на методичні теми або теми з практики роботи.

Не можна не відзначити й великого громадського значіння виставки. Виставка, яку одвідують батьки й сторонні люди, гості, стає за провідника ідей соціального виховання серед широких кіл людности.

Значіння виставки в справі перепідготовки вчительства. Для того, щоб виставка служила методом піднесення кваліфікації учительства, одною з форм перепідготовки вчительства, шляхом ознайомлення з досвідом колективної педагогічної роботи, з її досягненнями, з тими стихійними внутрішніми силами, які розвивають нашу школу знизу, від мас, необхідно переводити експертизи виставок, шляхом виділення комісії й спеціалістів, які мають ознайомлюватись з виставками й влаштовувати доклади-рецензії виставок з участю педагогічних мас в обміні думок.

Матеріал шкільної виставки, після відповідного добору, може покласти початок шкільному музеєві.

В кінці одмітимо, що в сільській школі виставка має таке саме важливе значіння, як і в місті, і може бути, що навіть більше. Справа в тому, що школа може відогравати велике значіння серед людности, як осередок культурно-освітньої роботи. Виставка, в супроводі докладів, лекцій учителів, це є робота агітаційна, агітація за грамотність, за інтерес до освіти, за правильне розуміння явищ, що нас оточують, як із галузи природи, так і суспільства, агітація за довір'я до школи, за довір'я до соціального виховання.

Не треба тільки боятися малої кількосте праць, їх зовнішньої неприємности. Справа не в цьому. Не треба замикатися в своїй роботі. Обов'язок учителя на селі бути учителем не тільки дітей, але й дорослих, що потребують цього. Через це вчителеві треба бути громадським, передусім, в своїй роботі. Робота школи повинна бути зрозуміла для людности.

Педагогический музей, его организация и культурно- педагогическая деятельность*

Ф. Бельский

Античная древность определяла музей, как храм муз, где царствуют науки и искусства и откуда они рекой разливаются на дальние и ближние области.

С течением времени это одухотворенное живое понятие было совсем утрачено, слово музей стало синонимом чего-то мертвого, затхлого, консервированного и часто, когда «обыватель» слышал или говорил о музее, то разумел под ним не то склад, не то пакгауз, где хранятся всякие древности, собранные разного рода крохоборами и «антиками» для каких то смутных и неопределенных целей.

Понятно, что такая точка зрения на музей, в корне извращающая понятие о нем не может иметь места не только в среде пролетарской интеллигенции, но должна быть чужда сознанию и широких масс трудящихся республики.

Музей, как могучее образовательное орудие, как школа пропаганды прогрессивных идей современности в различных областях науки и искусства, как одно из средств не только изучать окружающую действительность, но и изменять ее соответствующим образом — вот наиболее правильная точка зрения на музей, исходя из которой, мы действительно можем создать из него новый очаг культуры.

[...] Понятно, что Педагогический музей, ставя своей задачей собирание таких материалов из области науки и искусства, которые касаются вопросов воспитания и образования, изучает эти материалы, систематизирует их и дает оценку пригодности их в текущей педагогической практике.

Но этим одним роль педагогического музея, конечно, не может ограничиться: это только первый шаг в развертывании его сложной и большой работы, и продвижение наиболее ценного в педагогическом

* Бельский, Ф. (1926). Педагогический музей, его организация и культурно-педагогическая деятельность. *Радянська школа*, (3–4), 9–15.

отношении материала в массы и прежде всего в учительскую армию, в самую гущу «третьего фронта», должно быть постоянно в центре внимания всей дальнейшей работы его.

Отсюда сами собою возникают вопросы, что педагогический музей должен дать для удовлетворения культурно-педагогических запросов учительства, какие отделы в нем должны быть особенно хорошо организованы, чтобы удовлетворить запросы не только учительства, но и каждого гражданина республики, интересующегося делом народного образования.

На первое место необходимо выдвинуть в Педмузее отдел научной организации школы (НОШ), как единого целостного организма, понимая под школой все ее виды: и ВУЗ, и школу массового профобразования сельскохозяйственной, кооперативной и индустриальной технической вертикали, трудовые школы 1-го и 2-го концентрированных уклонов, не исключая отсюда дошкольных учреждений и школ для образования взрослых.

Чтобы не разбрасываться и не увлекаться обилием материалов по этому вопросу, необходимо до некоторой степени ограничить масштаб обследования в этом отношении, сосредоточив внимание на изучении школ, находящихся на определенной территории [УССР, Луганский округ, «Бидельская школа» в Англии, «Лесные школы» в Германии и т. п.] При разработке материалов по данному вопросу должно быть уделено максимальное внимание конкретным формам научной организации школы того или другого типа, со всесторонним освещением жизни и работы всей школы, преимущественно в ее повседневной обыденной рабочей обстановке.

В естественной логической связи с отделом «научной организации школы», будет находиться следующий отдел музея — научной организации педагогического труда «НОПТ».

Помимо собирания материалов по вопросу о научной организации труда вообще, как общей предпосылки для содержания этого второго отдела Педмузея, надо сосредоточить особое внимание на конкретизации материалов по научной организации труда в педагогическом производстве. НОТ в педагогике освещается с точки зрения упорядочения педагогического процесса и экономии психофизической энергии как преподавателя, так и ученика.

Достаточное внимание необходимо обратить здесь и на школьные здания, меблировку их, санитарно-гигиенические условия и

оборудование, выделив эту группу вопросов школьного строительства в особый отдел.

Рядом с санитарно-гигиеническим отделом по устройству и оборудованию школы, должен находиться в музее отдел специальной школьной гигиены. Здесь должны быть сосредоточены как образцовые предметы гигиенического оборудования школьных помещений, так и все правила, инструкции и указания, обеспечивающие нормально-гигиенические условия жизни школьного организма, а наряду с этим и все виды и формы извращений санитарно-гигиенического характера, имеющих место в условиях жизни той или иной школы.

Одно из видных мест в Педмузее должен занять отдел «наглядные пособия и методы преподавания». При чем в силу повышенного интереса учительства к комплексному методу преподавания необходимо организовать здесь «уголок комплексника». В отделе наглядных пособий следует сосредоточить по возможности все наглядные пособия, которые рекомендуются для нормальной организации педпроцесса в школе.

Следующий далее отдел «Педагогические системы» должен дать широкую картину всей системы Советского Просвещения в целом и в разветвлениях ее по отдельным вертикалям и вопросам; экскурс в прошлое с целью изучения исторического хода развития педагогических систем и извлечения отсюда возможных элементов, которые так или иначе могут быть использованы в практике современной школы, также должен иметь место в этом отделе.

Здесь же уместен отдел, на организацию которого в настоящее время необходимо обратить сугубое внимание — отдел по переподготовке учительства и по подготовке новых кадров молодой учительской смены.

Не последнее место должен занимать в музее отдел «проблема учителя и учительства», сосредоточивая в себе все материалы, касающиеся современного положения учительства во всех странах земного шара, а также сведения из истории, жизни и работы учительства с самых древних времен.

Рядом с этим отделом естественно должен помещаться отдел «проблема изучения школьника», всесторонне рассматривающий школьника, с учетом проявления им всех своих дарований и недостатков. В задачу этого отдела входит собирание и изучение материалов как по нормальному детству, так и дефективному. Особое место в нем «уголок» — должен быть выделен пионеру и пионердвижению.

Само собой разумеется, что вопросам дошкольного воспитания и образования взрослых, на чем мы до сих пор специально не

останавливались в своей статье, также должны быть посвящены особые отделы в Педмузее, причем все организационные вопросы, затронутые нами по отношению к другим отделам, естественно относятся и к этим двум, только что указанным нами, отделам,

Наконец, в Педмузее должен быть еще один отдел, хранящий школьные документы, законодательные распоряжения, разного рода акты положения, инструкции и т. п. по вопросам школы и просвещения вообще. Это своего рода отдел «смесь». Из него можно было бы при дальнейшем развертывании Педмузея, черпать соответствующие материалы.

Не останавливаясь подробно на структуре каждого отдела Педмузея, (о чем можно будет обмениваться мнениями в ближайших номерах журнала), перехожу к вопросу о том, кому будет под силу выполнить организационную и развернуть культурно-педагогическую работу музея. Если инициатива организации музея может исходить от разных учреждений и даже от отдельных лиц, то дать более или менее законченную структуру Педмузею и развернуть в нем культурно-педагогическую работу среди населения в полной мере может только Педвуз, опирающийся на широкие активные круги рабоче-крестьянской ответственности. Педвуз в силу своей производственно-целевой установки призван к такой именно культурно педагогической работе, так как основная задача его выпускать из своих стен новые кадры наиболее оборудованных педагогическими знаниями и умениями красных педагогов, воспитателей подрастающего поколения, борцов за коммунизм.

Педмузей, изучивши последние и обработавши в наиболее доступной для обозрения форме, предложит их вниманию интересующихся постановкой народного образования с соответствующими комментариями и практическими выводами. Развивая эту мысль далее, можно сказать, что Педмузей может стать историографом органов и учреждений народного образования, здесь именно будут сосредоточены и все богатейшие материалы по состоянию истории народного образования [в самом широком смысле этого слова] района, округа, области и даже целой республики.

Не могут остаться в стороне от работы по организации Педмузея и профессиональные организации работников просвещения: и в прошлом, и в настоящем, и даже в будущем им не менее, чем отделу Народного Образования. заинтересованным в успешности проведения кампании по переподготовке учительства, необходимо позаботиться заблаговременно о том, чтобы создать в этом отношении могучую

образовательно-педагогическую базу — лабораторию, какой с успехом может быть Педмузей.

Располагая ценными жизненно конкретными материалами по вопросам теории и практики педагогической работы, насчитывая в своем рабочем коллективе ряд высококвалифицированных организаторов педагогической работы, Педмузей естественно должен явиться центром, вокруг которого будет сосредоточена большая работа по переподготовке учительства.

И не только с этой стороны заинтересованы в педмузее профессиональные организации: в течении протекших революционных лет профорганизация работников просвещения пережила ряд тяжелых испытаний, суровых лишений, мучительных исканий, светлых порывов к строительству новой жизни. Все это — богатый материал для обследования, систематизации и изучения и все это конечно найдет в Педмузее соответствующее освещение и разработку.

Выдвигая ряд вопросов из жизни профорганизаций работников просвещения, следует подчеркнуть, что Педмузей может и должен охватить их возможно шире и глубже. Профсоюзные организации работников просвещения должны помочь в этом деле присылкой соответствующих материалов о быте, жизни и работе учительства.

Крупный вклад в музейное дело может внести учащаяся молодежь различных школ от ВУЗа до первого концентратора семилетки и детского сада, своим личным трудом, представлением соответствующих работ домашнего и классного изготовления; со своей стороны эта же молодежь может использовать Педмузей для собственного развития по различным отраслям науки и искусства.

Не следует также при организации Педмузея упускать из виду и пионерские организации, которые могут дать для него ряд материалов по детскому движению и в свою очередь получить оттуда ряд нужных им указаний, советов, планов работы и тому подобное.

Наконец, нельзя не упомянуть о возможном и крайне желательном участии в создании Педмузея родителей детей-школьников, школьных врачей и деятелей Охматдета, как близко соприкасающихся с детством и имеющих в своем распоряжении ценные в научно-педагогическом отношении материалы.

Отметив ряд организаций и учреждений, которые в состоянии помочь созданию Педагогического Музея, не трудно прийти к выводу, что при общем дружном и активном участии их можно провести значительную культурно-педагогическую работу.

Прежде всего Педагогический Музей в своем статическом состоянии предлагает учителям, деятелям по Народному Образованию, учащейся молодежи и вообще всем, интересующимся народным образованием, коллекции книг, диаграмм, научных приборов, нормально-школьной мебели, школьных принадлежностей; все это помогает глубже осознать педагогический процесс и нормально организовать его на местах. Хорошо подобранные экспонаты Педмузея наглядно изобразят ход развития народного образования, как в своем крае республики, так и за границей; путем сопоставления покажут учителям эволюцию педагогических идей, доминировавших в разные эпохи в разных странах, предлагая выбрать лучшие и наиболее подходящие к условиям своего края, своей школы.

Педагогический музей одним уже собранием в своих помещениях лучших местных и заграничных пособий распространит сведения о том, что необходимо для различных отраслей общественного воспитания. Достаточно укомплектованный в своих экспонатах, он даст возможность видеть, чем оперируют учителя всех стран во время своих занятий.

Систематизируя и классифицируя поступающие в Педмузей материалы, сотрудники его могут и должны делать периодические выставки. Выставки по отдельным вопросам воспитания или образования, напр. картины, плакаты для украшения школ, математические учебные пособия и др. наглядным способом ознакомят со всеми усовершенствованиями прикладной педагогики. Выставки, как временного характера, так и постоянные, рассматриваются посетителями или самостоятельно, или с попутными объяснениями работников Педмузея.

Вообще работы по объяснению и истолкованию музейного богатства, проведение экскурсий является основными занятиями сотрудников Педмузея.

При ограниченности экспонатов в Педмузее, конечно, такая работа широко проведена быть не может, хотя в отдельных случаях допустима выдача на сторону кое-каких экспонатов, коллекций.

Постоянно пополняясь экспонатами, Педмузей для ознакомления с ними проводит ряд бесед, лекций единичных и цикловых. Возможна при Педмузее организация краткосрочных педагогических курсов по современным вопросам воспитания и образования, напр., о детском движении, об учете работы в школах различного типа, по школьному законодательству и прочее.

С целью пропаганды идей социального воспитания среди широких трудящихся масс, могут быть Педмузеем поведены кампании по

оздоровлению условий жизни и работы детства, по рационализации умственного, физического труда в школе и дома, по уходу за грудным ребенком и т. д.

Необходима также пропаганда по вопросам о снабжении школ различными коллекциями, пособиями, книгами и ее Педмузей должен проводить с особой тщательностью и осторожностью. Допустима также в работе Педмузея инициатива снабжения школ наглядными пособиями по различным отраслям знания, как это практикуется Амстердамским и Парижским Педмузеями.

Наконец, Педмузей может и должен являться в роли консультанта по вопросам педагогического характера, давать отзывы и заключения о новых методах преподавания, новых наглядных пособиях, учебниках и т. д.

[...] Организуя Педмузей и намечая план его работы, нужно добиваться, что бы он стал центром живой педагогической мысли, откуда действительно широкой рекой могли бы разливаться науки и искусства на ближние и дальние районы, поднимая культурное состояние широких трудящихся масс.

Музеї при трудшколах*

І. Зеленський

Музей — це збірка документів природи та життя й праці людини за певний час і в межах певної територіяльної одиниці, це «наше вчора й сьогодні для тих, хто нас заступить завтра».

Немає чого доказувати, що така збірка важлива й потрібна: людство лише тоді може нормально розвиватись по шляху поступу, коли воно спирається й використовує здобутки та досвід минулого, минулих поколінь...

Так і в шкільній справі. Створення чогось нового, удосконалення шкільного життя й роботи можливе лише тоді, коли перед школою одвертий пройдений шлях, коли вона свою роботу розгортає, так-би мовити, діалектично. Досвід минулого, досягнення чи хиби — все це може бути використано для організації, створення чогось нового.

Таким покажчиком нашого минулого й сьогоднішнього є *шкільний музей*, конкретно — музей при кожній школі... Тут скупчується все, що є продуктом життя школи, що наочно характеризує це життя, як творчий процес, процес будівництва новими членами нового суспільства.

Отже, на нашу думку, такий музей мусить мати кожна школа.

Не може бути тут виїмки й для початкової трудової школи, так званої — примітивки. Для такої школи музей, може, має ще більше значіння в порівнанні з більшою школою, бо життя її саморозгортається та цілком базується на попередньому житті, попередньому досвіді.

Фактично-ж справа у нас стоїть зовсім инакше.

Нещодавно нам довелось ознайомитись із 330 трудшколами (примітивками й семилітками) N округи, — і яке наше було здивування, коли з усієї кількості лише при 11 школах було щось подібне до музею, що йшло під різними назвами: кабінет, майстерня і навіть лабораторія!.. Ні самим викладавцям, ні сторонній особі неможливо було ні уявити життя, ні спертись у роботі на досвід минулого. Може, ця округа виїмковий приклад? Але ні. Коли не в такій гострій формі, то все рівно музейна справа при наших трудшколах (та чи тільки при трудшколах?!) стоїть надзвичайно кепсько, що, розуміється, не можна назвати нормальним явищем.

* Зеленський, І. (1926). Музеї при трудшколах. *Радянська освіта*, (7–8), 52–54.

А між тим, здавалось-би, цю справу мусило розв'язати саме життя. Справді: ми-ж намагаємося створити нову школу, яка мусить організувати все своє життя на праці, яка в основу своєї діяльності кладе активність і творчість дітей, яка все конкретизує, зв'язує з життям, бере з життя. Де-ж діваються продукти оцієї самодіяльності дітей? Вони мусять бути скупчені в шкільному музеї. І коли такого при школі немає, то тут щось ненормальне: або її керівники не розуміють значіння цих «продуктів» шкільного буття, або... або школа лише носить назву *трудової*, насправді-ж — це суха, книжна, догматична «організація»...

Немає чого ставити собі спеціальну цільову установку на музей. Тоді буде штучність, а не справжнє життя. Музей мусить виникнути сам, як наслідок правдивої організації трудової школи. *Шкільний музей* — це органічна частина *трудового виховання*, складове кільце в ланцюзі шкільного життя. Викинути його—значить, розірвати цього ланцюга. Коли трудова школа є дійсно трудова, а не лише носить цю назву, то музей при ній виникне сам собою, без спеціальної цільової установки.

Музей при трудшколі органічно витікає, як наслідок:

- а) застосування в школі лабораторно-дослідної методи,
- б) розвитку самодіяльності дітей і втягнення їх у безпосереднє життя,
- в) розвитку обміну школами між собою своїми здобутками, що також мусить бути завданням правдивої постановки всієї шкільної справи.

Який-же це буде музей, коли він є органічною складовою частиною шкільного життя?

Педагогічна думка поєдналась на тому, що основним «ухилом» пролетарської школи є *краєзнавчий*, що місцеве життя, найближче оточення мусить бути тією базою, на якій організується й розгортається робота трудшколи. Звідси, без жодних заперечень, виходить, що такий музей буде *краєзнавчий*. Краєзнавство охоплює цілокупне життя певного куточка на землі. Шкільний музей і подасть життя природи й діяльності людини цього невеличкого куточка.

Немає чого наповнювати його всім тим, що цікавить людину,— це непосильно для звичайної школи; немає чого ганятися за «раритетами», — вони не можуть бути типовими показниками. Тут мусить бути звичайне, типове для певної місцевості.

Звідси ми переходимо до питання, як-же створюється такий музей.

Власне, попередні міркування вже носять у собі відповідь на це запитання, принаймні в принциповій постановці.

Музей при трудшкoлі створюється в першу чергу *самодіяльнiстю дiтей*.

Кожен з учителів намагається поставити якомога ширше так звані «трудові процеси». Коли ці трудові процеси не будуть штучними, відірваними від дійсного життя, то вони дадуть багатий і цікавий матеріал для музею. Постановка справи за принципом самостійного дослідництва дітей також дасть численний матеріал у формі звітів, колекцій і т. ін. Лабораторизація окремих моментів ще прибавить у скарбницю музею. Одним словом, активність, трудовість шкільної роботи сама собою створить музей. Це мусить бути основною засадою організації шкільних музеїв.

Але охопити все місцеве життя діти не зможуть, зробити всього вони не в силах,— через те не можна, на нашу думку, обмежитися лише діяльністю дітей.

В значній мірі складовою частиною школи є й батьки. Їх також треба притягти до життя школи.

Отже, другим засобом створення й поповнення шкільного музею буде *діяльність* спочатку батьків учнів, а потім і взагалі всіх селян. Чого діти не в силах зробити, в тому мусять їм допомогти батьки.

В цьому моменті ми вбачаємо велику педагогічну цінність. Створене дорослими також буде характеризувати місцеве життя, діти-ж на цьому будуть вчитись і пізнавати оточення. Наступає єдність у житті між школою й населенням, що веде до більшого розуміння один одного (цей момент, як ми знаємо, в нашій дійсності має величезне значіння, і його далеко ще не розв'язали в позитивному напрямку). Порушення-ж принципу трудовості, активності дітей, на нашу думку, тут не буде: може не так яскраво, але й тут буде самодіяльність і творчість дітей, лише зміцнена працею дорослих.

Третім засобом створення краєзнавчого музею при трудшкoлі мусить бути *обмін* між школами своїми матеріальними здобутками.

Питання про зв'язок між окремими школами, про обмін своїм досвідом і створення єдиної сім'ї нового суспільства — в пролетарській педагогіці стоїть досить гостро й виразно розв'язується в бік кінечности налагодження такого зв'язку. За цілком ненормальне треба вважати те явище, що у нас зараз широко ще спостерігається, а саме — роз'єднаність поміж школами, їхнє «самостійництво» (несвідоме, розуміється). Цю роз'єднаність треба побороти як-найскорше. Засобом до такого поборення й, разом з тим, наслідком його й мусить бути, як ми сказали, обмін школами своїми здобутками.

У кожної школи відшукаються дублікати. Цими дублікатами вони зможуть обмінятись. Такий обмін поведе до поширення музею в його територіяльному обсязі, а, разом з тим, поведе й до перспективної установки, до можливості порівнювати своє з чужим, «сусідським» — чи то кращим, чи гіршим.

Вищенаведеними засобами можна в досить короткий час створити цінну збірку, що матиме загально-педагогічне значіння.

Але ця збірка може мати й суто-дидактичне значіння.

Думаємо, що ілюстративність у нашій школі ще не скоро буде скасована, а в деяких галузях людського знання, наприклад, географічній, вона не зникне ніколи. Отже, цією збіркою — в певних межах — можна буде користуватись і як наочними приладдями, тобто такий шкільний музей мусить набрати характеру й *кабінету*, як місця скупчення наочних приладь і взагалі різного устаткування. Останнє веде до четвертого можливого засобу поповнення шкільного музею-кабінету — *придбання речей*, виготовлених спеціальними майстернями.

До цього способу треба підходити дуже обережно, і ні в якому разі не засвоювати звичок старої, дореволюційної школи. Але він, у певних межах, можливий, а може й бажаний.

Річ у тому, що коли ми цього засобу будемо уникати, то, по-перше, багато дечого, важливого для певної школи, в неї не буде, — а краще ж придбати, щоб хоч показати, ніж зовсім не мати; по-друге, вироби дитячі, а почасти й дорослих, як-би вони не були доскональні, не зможуть зрівнятися зі спеціально виготовленими, спеціально пристосованими майстернями; через те відсутність таких «точних» приладь і заміна їх «самоділковими» може повести до спрощеності дитячого уявлення й розуміння. Через те, ставлячись до такого способу поповнення музею-кабінету особливо обережно, відкидати його цілком, як намагаються деякі педагоги, на нашу думку, не треба.

Висловлені вище загально-принципового порядку міркування вказують уже на педагогічну вартість музею при трудшколі. Як органічна частина педагогічної діяльності, він мусить бути складником шкільного життя, розв'язуючи питання про те, що робити з «наслідками активності дітей» і куди її скеровувати.

Але музей при школі має ще значіння й як *спосіб обліку* шкільно-педагогічного життя певної установи. Зміст і характер музею наочно показує, в які способи виливається і який напрямок має шкільна робота. Треба тільки вміло й правильно педагогічно організувати його.

Цей спосіб обліку особливо цінний тим, що він ураховує колективно і цілком приступний навіть темному нашому селянинові.

Отже, одною з вимог до трудшкіл буде найскорша організація ними шкільних музеїв.

Ні єдиної школи не мусить залишитись без музею, який сам собою набере краєзнавчого характеру.

Така перспектива, думаємо, зрушить з мертвої точки й ті школи, що до цього часу ще залишаються вербальними.

Принципи організації шкільного музею*

В. Павловський

Розвиток у нас трудової школи, не зважаючи на десятий рік її офіційного існування, йде надзвичайно кволо, і головним гальмом у цьому є не стільки ідеологічна непогодженість, скільки несприятливі економічні умови. Подібно до того, як у виробництві прагнуть до переустаткування, наближаючи його до останнього слова техніки, і ступінь досягнень у господарстві визначається розмірами його механізації, так само зріст нашої трудової школи своїм змістом і методами праці залежить від налагодженості базисних її закладів.

Можна сперечатись що до кількості допоміжних закладів, але, безсумнівно, вихідним пунктом педагогічної праці є виробниче оточення з шкільним виробництвом (майстерні, досвідне господарство), а кінцевим шкільний музей: в ньому сировина після обробки виростає в підсумках і відбиває в конденсованому вигляді об'єкт вивчення й методу його засвоєння. Такий погляд на музей, як на фокус шкільної праці, де сходяться методично-дидактичні проміння і звідкіль вони поширюються в суспільстві, невідомий ні нашій школі минулого, що вбачала в цьому закладі лише комору наочних приладь, ні сучасній закордонній школі.

Для такого музею ми визнаємо за першорядні чотири завдання, а саме: облікове, дидактичне, краєзнавче й педологічне, тому що ми вбачаємо в музеї один з найвиразніших засобів обліку шкільної праці. За наведеними завданнями шкільний музей розподілятиметься на чотири відділи, що між собою щільно ув'язані.

Відділ обліковий. Практика десятирічного існування трудової школи свідчить за те, що вона давно вже відмовилась від екзаменаційних форм обліку знань учня, намагаючись центр ваги перенести на поточний облік, на динамічні етапи учневої праці. Фіксаційний матеріал, що залишається в наслідок опрацювання того чи іншого

* Павловський, В. (1927). Принципи організації шкільного музею. *Радянська освіта*, (6–7), 48–52.

завдання, становить яскраву документацію дитячої праці, а тому в кінцевому моменті обліку він має не останнє місце. Крім обліку учневої праці — фіксаційний матеріал характеризує до деякої міри й педагога, відбиває особливості його методичної техніки, так само, як виявляє методичний напрямок праці усїєї школи. Ми далекі від того, щоб пропонувати вживання по школах складного асортименту декоративности, що так зловживала ним трудова школа ілюстративної доби. Не в плакатах, малюнках та гаслах полягає облік шкільної праці — він глибший змістом, простіший формами. Нам треба виявити перш за все умови праці, знати операційні плани та завдання, урахувати організаційні форми їх переведення, знайти в робочих зошитах відбиток технічного здійснення цих завдань, нарешті мати оцінку дитячих досягнень, зросту дитячого колективу. Для виявлення зазначених вимог обліку ми пропонуємо завести в школі систему облікових тез для кожної групи, що в них за певними розділами буде скупчуватись увесь фіксаційний матеріал, що освітлював би накреслені вимоги, а поскільки праця групи звязана з умовами праці школи й загальним її життям, то в декількох теках сконцентрувати обліковий матеріал з усіх ділянок. Щоб надати накресленій праці в шкільному масштабі одноманітності так з міркувань докладного планового вивчення педпроцесу, як і в інтересах статистичної обробки здобутих даних, треба педагогічною радою ухвалити певну систему обліку праці в школі та його спрямованість.

Система ця повинна бути проста до примітивности. Такою ми її вимагаємо не тому, що ми відстоюємо примітивність і зниження, а тому, що з справою матеріалу треба вибрати лише основу здорову, потрібну й обґрунтовану.

Нам здається, що в формі діаграм чи малюнка треба дати відомості про базисні заклади школи, показати матеріальне обличчя школи, тут перед ними продемонструють кабінети лабораторії, майстерні, книгозбірню, досвідну ділянку, їдальню, лікарський кабінет і т. и. з зазначенням в цифрах або відсотках ступеня устаткованости та охоплення ними диторганізацій; за базисними закладами треба показати кошториса школи з визначенням (можна порівняльним) найважливіших статей асигнувань та їх співвідношень (напр. зарплатні й учбової частини); це унаочнить відомості про те, наскільки є міцний фінансовий двигун у школи. Далі потрібні відомості про живу силу школи — педперсонал (з зазначенням соц. походження, освіти, стажу, партійности, робочого та громадського навантаження) і дитячий ко-

лектив (з цифровими даними про соціальний стан, вік, здоров'я, участь в Ю. П., умови родинного життя то що), про форми дитячого самоврядування, характеристику піонерських загонів, про батьківські та шефні й підшефні організації, звязки з оточенням, нарешті — загальна система й схематичний план учбових занять школи та її клубного й кооперативного життя. Можна в залежності від особливостей школи додати чимало инш. відомостей, але єдине, про що треба неодмінно дбати, так це про те, щоб всі вони-переважно цифровою або графічною мовою давали уявлення про умови праці школи та її організаційні форми.. До теки окремої групи треба додати:

- 1) триместровий план роботи,
- 2) зошит реєстрації відвідування та протоколи засідань групових дитячих організацій,
- 3) круговий зошит групи,
- 4) по декілька робочих зошитів учнів різного ступеня успішности,
- 5) альбом теми, що його впорядкували сили музейної комісії групи (бажано),
- 6) всі инші фіксаційні матеріяли (діаграми, схеми, малюнки, моделі), коли їх виготовувано в процесі праці, і
- 7) звіт керівника за триместр за певного формою з обліком дитячих досягнень.

Ця тека поповнюється матеріялом протягом усього року й наприкінці кожного триместру фігурує на дитячій конференції, а в музеї демонструється перед відвідувачами (батьками, педагогами то-що).

Виникає питання, що робити з матеріялами теки, коли навчальний рік закінчено, чи зберігати її в такому вигляді в архіві для історії групи, чи скористатись з неї в инший спосіб. Ми тієї думки, що при різноманітних завданнях музею, як живої культурно-педагогічної установи, спрямованість на «історизм» мало себе виправдає; куди доцільніше групові облікові теки минулого року ліквідувати, а весь матеріял використати для *дидактичних*, краєзнавчих та педологічних завдань. Ми не поділяємо поглядів на ту роль наочних приладь, що їх рекламувала стара школа. В звязку з кардинальними змінами в методах роботи в сучасній школі нам треба уважно переглянути й питання про самі знаряддя праці. В основу своєї праці з дітьми школа ставить їхні безпосередні спостереження над явищами оточення, стимулюючи їх власні спроби й дослідження. Сучасну школу ми вважаємо за лабораторію своєї праці, своїх спостережень і своїх досліджень. Діти тут набувають не готових знань, щоб потім їх тільки «засвоїти», а

разом із педагогом-організатором їхньої першої наукової праці — шукають, знаходять, закріплюють. І це стало «своє» знання не тільки підводить їх до наукового розуміння життєвих явищ, але й до самого життя. Тут, на першому плані, стоїть метода роботи з ними, як з науковим знаряддям, і цією метою поступово привчається володіти дитина та підліток у школі.

Але відмовитись від знаряддя в руках, від зміцнення розмаїтосте подразників, що стимулюють активну проробку матеріалу, ми не можемо, переносючи центр ваги на виготовання таких приладь самими дітьми. Облікові теки в цьому відношенні дадуть нам багатий дитячий матеріал для дидактичних наших завдань. Перш за все з'ясуємо значіння цього фіксаційного матеріалу для поглиблення комплексової справи. Нам здається, що коли б школа протягом 2–3 років збирала типовий матеріал до проробки, припустімо, теми «Обробка ґрунту та угноіння», то на 4 рік — ця тема не тільки не викликала б сумнівів, а становила собою дійсно цінний дидактичний матеріал для перевищовання нашого молодого покоління.

Розгортання комплексів у тих десятках колонок (а їхня кількість безумовно зменшилась би) не становило б собою тоді списування «Порадника» його схематичних трьох колонок, а поновлювалось би живим дидактичним матеріалом. Отже, дидактичний відділ музею бере на себе функції старанного збирання й опрацювання досвіду що до розгортання та переведення комплексових тем; коли цю працю в широкому масштабі поставити заважко — межі можна скоротити, ввійти в певні стосунки з сусідніми школами й поділити між собою справу, або, нарешті, скупчити матеріали при районній школі, але так чи інакше досвід місць з цього найголовнішого педагогічного питання був би урахований. Праця над збиранням і підсумованням досвіду що до розгортання комплексу дає поруч з цим іще одну користь. Ми знаємо досить добре, скільки не задовольняє нас сучасний підручник (хрестоматія, задачник); головна хиба його полягає в відірваності від наших завдань, в недостатньому унормуванні матеріалу, до того підручник видається, орієнтуючись переважно на державний масштаб, саме тоді, як ми так прагнемо мати місцеву книжку.

Ми всі в один голос мусимо вимагати, щоб хрестоматія, задачник, робочі книжки писались на добірнім матеріалі шкільних музеїв, і педперсонал школи повинен цю справу вважати за свій обов'язок. Нарешті, останнє — в нашій праці ми не обходимося без учбових при-

ладів. Серед дитячих виробів ми можемо виділити найкращі, удосконалити їх, як що це потрібно й користуватися з них під час лекцій.

Крім завдань суто дидактичних, обліковий дитячий матеріал надзвичайно цінний, як матеріал краєзнавчий. Збирання тих чи інших речей не є для нього самоціль; музей застиглих форм, відірваний від життя району й населення, мало потрібний школі. Музей — одно з могутніх знарядь, новий засіб установити звязок із суспільством у районі, зробити дітям зрозумілою громадську користь їхньої навчальної праці. Звідціль виникає завдання відокремити в музеї *краєзнавчий відділ*, що повинен відбити трудову діяльність місцевого населення. Які завдання ставить собі цей відділ музею?

Перш за все шкільний краєзнавчий відділ повинен допомогти дітям засвоїти основні поняття світознавства на явищах свого краю, шляхом власного спостереження ознайомитись із спільними елементами природи, праці й суспільства.

Друге завдання — допомогти дітям ознайомитись із своїм краєм, відшукати шляхи й засоби поліпшення життя цього краю: вивчити природні виробничі сили його, вивчити залежність людського господарства від цих природних виробничих сил.

Третє завдання — розвиток в дітях дослідницьких нахилів і різних технічних звичок.

Четверте завдання шкільного краєзнавчого відділу — зацікавити місцеву робітничо-селянську молодь і дорослих їхнім краєм і можливостями поліпшення життя цього краю. Вже один примітивний огляд свого краю в цілому на музейних експонатах не може не викликати у вдумливого робітника або селянина запитань і міркувань. Шкільний музей може стати для населення конче потрібним, коли в ньому можна одержати різні відомості про свій край, у тім числі і практичні справи, і коли в музеї є план села, мапи району, округи, таблиці й графіки погоди за рік або за декілька років і т. инш.

Цілком зрозуміло, що з дитячих матеріалів до краєзнавчого відділу добираються лише найкращі й найцінніші експонати, дещо опрацьовується додатково, або шляхом обміну добувається краєзнавчим гуртком, а дещо навіть купується. Для поширення краєзнавчого відділу музею, до збирання матеріалу варто заохотити й позашкільні кола, особливо молодь даного району. Всі форми експонатів і матеріалів можна розподілити на шість груп:

Речі в натурі, взірці.

Малюнки, картини, фотографії.

Моделі.

Діаграми, графіки, схеми.

Плани, мапи, мапограми.

Літературні матеріали (спогади, записи, доповіді, статті журнальні й газетні вирізки, описи, денники, документи то що).

Весь цей матеріал треба за певною системою опрацювати й розташувати. Є два принципи класифікації краєзнавчих експонатів: систематичний — по галузях краювого життя (природа, населення, сільське господарство, промисловість і т. инш.) і територіяльний або комплексний — по просторовому розголосу (життя нашого села, сусіднє село, фабричний район, округа...)

З цілої низки схем, що їх пропонують різні автори до побудови краєзнавчого музею (див. Сапухіна, Галюна, Юрського, «Шлях Освіти», 1925 рік, ч. 3), ми визнаємо за найвдалішу схему т. Кругликова, що при будові шкільного музею додержується обох принципів. Цю схему в двох варіантах (сільському та міському) автор подає в своїй книзі «Школьный краеведческий музей и его работа» («Работник Просвещения», 1927 р.).

Педологічний відділ музею. При сучасних активних методах праці, шкільний музей може розгорнути широку працю, що стане в пригоді нашим педологічним і педагогічним інституціям, а саме завести збирання продуктів дитячої творчості. Сучасна педагогіка, спираючись при вивченні дитячої поведінки на соціо-біологічну теорію, повинна знати дитину не лише в її анатомо-фізіологічних механізмах, а головним чином в тих реакціях, в тих виявленнях, що викликає в ній сучасне оточення.

Майже щоденно дитина в тій чи іншій формі виявляє своє активне відношення до оточення, треба лише своєчасно його зафіксувати. При збиранні дитячої творчості не можна обмежитись матеріалами групової навчальної праці, їх треба поповнювати також дитячою продукцією по гуртках, у самоврядуванні, вдома то-що. Добираючи цей матеріал, треба керуватись такими принципами:

1) найпильніше стежити за оригінальним дитячим матеріалом, а не копіюваннями, що так поширені по наших школах,

2) критерієм придатності експонату висовувати не естетичні міркування, а педологічні, тобто вдалих і невдалих твір в однаковій мірі вважати за цінний, аби він був характеристичний і

3) надавати важливого значіння точному датуванню експоната.

Кожний експонат треба датувати за такою формою:

1. Прізвище автора.
2. Його вік.
3. Національність.
4. Соціяльне походження.
5. Успішність та загальний розвиток.
6. Умови утворення даного експонату.

Цю технічну працю під керівництвом завмузею діти легко виконають. Московський педологічний інститут, що висунув черговим своїм завданням організацію всесоюзного музею дитячої творчості, пропонує додержувати такої класифікації при збиранні продуктів творчості:

1. Словесна творчість.
2. Самодіяльно-організаційна творчість.
3. Предметно-формальна
4. Технічна
5. Малярська
6. Пластика та ритміка.
7. Співи та музика.
8. Театр та драматизація.
9. Гри та цяцьки.

З наведеного плану побудови шкільного музею видно, що це робота не лише окремих осіб, а всього шкільного колективу, що зв'язаний низкою ниток з різними громадськими, культурними й науково-дослідницькими організаціями; в цій праці широка дитяча активність переплітається з активністю своїх керівників і взаємно одна одну стимулює. Але при всій масовості цієї праці потрібна більш-менш постійна організаційна структура, що приводила б до руху приводні паси механізму, надавала б праці динамічності. Досвід свідчить про те, що цю справу найдоцільніше налагодити в такий спосіб. Педагогічний колектив виділяє для керування цією справою певну особу, з деякою кваліфікацією в цій галузі і оплатою за свою працю принаймні розміром ставки; навколо завідача музею гуртується музейно-статистична комісія шкільному, що складається з голови, представника шкільному і представників від гуртків; цей постійний апарат шкільному веде всю поточну працю музею в масі своїй переважно в першому та другому відділі музею (*обліковому та дидактичному*), а через окремо виділені підкомісії обслуговує відділи краєзнавчий і дитячої творчості (педологічний); дві останні підкомісії варт поповнювати охочими переважно з членів відповідних гуртків (краєзнавчо-

го, художнього, літературно-драматичного то що). Головне, що треба виховувати в членах музейно-статистичної комісії, так це широку ініціативу до планування праці музею, уміння всюди збирати музейний матеріал (нахил до колекціонування) та налагодити дослідження за ним, нарешті, допомогти їм засвоїти деякі технічні навички музейної справи. Трудові процеси, що їх треба опанувати кожному учневі-членові музейної комісії, можна звести до трьох категорій:

а) Уміння вимити, вичистити, витерти річ, пришити, приклеїти, прибити, закріпити, підвісити експонат, накрити шклом.

б) Уміння зробити шухляду, поличку, клітку, відрізати шматок картону, фанери, дошки, зробити коробку з картону.

в) Пофарбувати, протравити, відшліхувати ті дошки, фанеру, що їх призначено для експонатів.

Цих вмій при наявності невеличкого інструментарію швидко набувають в музеї, а коли при школі є свої майстерні, то це становить елементарний вступ в курсі ручної праці для кожного учня.

Наш шкільний музей*

П. Сапухін

В наступних рядочках ми хочемо подати каталог нашого шкільного музею, «як він єсть»... Каталог музею з номенклатурою окремих його експонатів та з супровідними до тих експонатів поясненнями.

Ми гадаємо, що живі шматочки педагогічної дійсності, хоч якби вони не були біднішими супроти відповідної до них педагогічної теорії, мають, проте, свою становчу цінність на терезах педагогічних шукань. Ця думка й дозволяє нам висвітлити тут маленький досвід у новій подекуди справі шкільної музейної роботи, що ми на її полі виступали, як початкуючі практики, без готових перед себе взірців.

Наш шкільний музей, заснований ще року 1920, складається на сьогодні з двох головних відділів: суспільнознавчого та природничого.

Перший серед них набув останніми роками до певної міри стабілізованої форми. Другому ще й дотепер не пощастило вложитись в чітку організаційну схему, і ми його нині реконструюємо.

Отже, далі нам доведеться говорити за один суспільнознавчий відділ.

Одведено для цього відділу окрему, досить простору кімнату в шкільному приміщенні з такими меблями: великою полицею на кронштайнах, двома шахвами, трьома столами на експонати та одним великим робочим столом. Усе інше встаткування влаштовувалось самими дітьми в міру потреби.

За нашою думкою, суспільнознавчий відділ музею водночас із тим мусив ще правити нам і за суспільнознавчу лабораторію. Отож, підходячи до його впорядкування, ми ставили перед себе три вимоги:

- 1) щоб музеєм зручно було користуватись в навчальній роботі з дітьми;
- 2) щоб його зручно було використовувати в політосвітній роботі з дорослими;
- 3) щоб в його схему легко вложились ті експонати, що були в нас напoxваті й мусили правити в ваших руках за оснiвну базу до організації суспільнознавчого відділу.

* Сапухін, П. (1929). Наш шкільний музей. *Радянська освіта*, (2), 74—81.

Орієнтуючись на краєзнавче настановлення шкільного музею, ми, однак, хотіли весь місцевий матеріал подати в аспекті загальних явищ соціального життя, передусім того, що до нашого рідного народу стосується. Історична схема розвитку суспільства видавалася нам в даному разі зручною, і ми її розгорнули в себе за такими розділами:

- 1) праісторичні часи в житті людства і в нашому краї,
- 2) натуральне господарство і феодалізм,
- 3) розвиток торговельного капіталу,
- 4) дворянсько-крепацьке суспільство,
- 5) капіталістично-промислове суспільство,
- 6) часи соціальної революції і радбудівництво.

В межах кожного окремого розділу ми намагались репрезентувати доступними нам експонатами такі моменти: економіка, виробничі відносини, соціально-політичний лад, ідеологія і побут. Але, як побачуть наші читачі, нам не всюди впадало достатньо дотримуватись такої послідовності, звичайно, через брак відповідного матеріалу.

Що до характеру самих експонатів, то тут перед нами поставало принципового змісту питання про те, чи слід використовувати для суспільнознавчого відділу музею історичні картини передреволюційного видання. В нашому, напр., розпорядженні були дві досить гарні колекції картин з руської історії: одна за редактуванням Князькова й друга за редактуванням Тарасова, Гартвіга й Гречушкіна. Як відомо, серед цих картин подибується чимало таких, що подають чудовий матеріал з громадського й побутового життя нашого селянства та його взаємин із поміщиками й поміщицькою владою в минулому. Щоб подати дітям «мальовану» динаміку історичного процесу в його класовій пролетарській інтерпретації, щоб діти не лише зрозуміли, а ще й оцінили здобуту кров'ю трудящих сучасність — в цій справі картини з історичною тематикою, звичайно, в певному їх доборі, безперечно, можуть відіграти величезну роллю. Хіба, приміром, «Кара палицями» Аркініжа, «Передреформений суд» Максимова, «Суд присяжних» Пастернака та інші того ж жанру картини, такі соковиті своїм побутовим змістом і такі жахливі своєю класовою правдою, — хіба вони не створюють собою потрібної історичної перспективи для розуміння нашої радянської законності і нашого радянського суду, як органу класової оборони трудящих? От чому мало не 40% «стінплосці» свого музею ми відвели принагідним до нашої мети художнім репродукціям, розташовуючи їх, правда, здебільшого під стелею, тоб-

то в тій частині стінплосці, що її важко використати для яких-будь інших експонатів.

Годиться ще тут пояснити таку «контр-революцію», як присутність в нашому суспільнознавчому відділі колишніх «божих помазаників».

Відомо, що героєм історії, до якої що-разу звертається наш суспільнознавець, є робоча класа й селянство. Проте, доконечне потрібно, щоб діти трудящих знали й своїх запеклих історичних ворогів. Учитель, певна річ, про них розкаже і дасть їм належну оцінку. Але йому завжди бракує часу зупинитись на окремих постатях. Отож і трапляються випадки, коли якісь царі лишаються жити в дитячій уяві з тими характеристиками, що вони їх чули від своїх батьків, читали в старих книжках, патріотичних хрестоматіях то-що. Ще з більшою плутаниною в цій справі нам доводиться зіткнутись у дорослих. Облудні ярлики «благословенних», «визволителів», «миролюбців» і «великих» ще до останнього часу не для всіх зірвано з хитрого лоба коронних ошуканців. В цьому заховано надзвичайно шкідливі зернятка. Нам здавалось, що портрети царів, у методично-підбраному до них оточенні й з належними писаними характеристиками, дадуть надто слушну нагоду для потрібних спростовань. Здається, таку чинність нашому музеєві впало виконати в повній мірі.

Обминаючи тут історію повільного встаткування суспільнознавчого відділу, перейдім одразу до його опису.

Як прелюдію до всього подальшого матеріалу, ми містимо спочатку учнівську колекцію джерел культурно-історичного дослідження. На нашу думку, вона, по-перше, обґрунтовує в очах глядача достовірність репрезентованих подальшими експонатами соціально-історичних явищ, робить їх через це перекональнішими й приносить в споглядання тих, хто працює в музеї чи навіть просто його одвідує, надто цінний момент запитливо-критичного ставлення до всіх узаєміт експонатів музею. По-друге, ця колекція до певної міри заохочує до історичного дослідження і знайомить із його елементами.

От номенклатура її експонатів.

1. Монументальні археологічні пам'ятники.

А. *Непересувні:*

а) малюнки відомих стародавніх споруджень (первісні печери, єгипетські піраміди, розкопки Херсонесу то-що);

б) фотографії і малюнки місцевих непересувн. монумент. пам'ятників (городища, могили, старі будівлі).

Б. Пересувні:

- а) малюнки могильних знахідок;
- б) стародавні монети;
- в) стародавні металеві прикраси;
- г) рештки стародавнього битого посуду то-що.

2. Усні народні пам'ятники й діалектологічний матеріал.

- а) фотографії й малюнки лірників, кобзарів, бандуристів, повістярів, досвідчених у місцевій минувшині старих людей;
- б) зразки зібраного фольклорного матеріалу (народні перекази, оповідання, легенди, пісні, обрядова лірика);
- в) зразки діалектологічних записів;
- г) інструкція до збирання усних народніх пам'ятників.

3. Архівні матеріали.

- а) зразки архівних документів;
- б) реєстр архівних джерел до вивчення місцевої історії.

4. Друковані матеріали.

- а) маніфести старого часу;
- б) стародруковані книжки;
- в) зразки історичних творів;
- г) бібліографічний покажчик літератури в справі історії місцевого краю.

Останнім експонатом ми містимо складені нами історично-краєзнавчі нариси, як результат дослідницької роботи над тими джерелами, що їх подано в колекції.

Далі в нас ідуть такі розділи:

І. ПРАІСТОРИЧНІ ЧАСИ В ЖИТТІ ЛЮДСТВА І В НАШМ КРАЇ

- 1) Карта України за льодової доби;
- 2) колекція кругляків;
- 3) палеонтологічна колекція кісток, рогів та зубів тваринних копалин;
- 4) картини: Васнецова — «Кам'яний вік» і «Полювання на маму-та», Реріха — «На світанку історії», Максимова «Слов'янська оселя»;
- 5) дитячі малюнки з життя первісної людини;
- 6) макет — печера й печерний мешканець;
- 7) картограма — мешканці нашого краю з найдавніших часів;
- 8) таблиця археологічних пам'ятників у районі;
- 9) два кам'яних молотки неолітичної доби (місцева знахідка);
- 10) рештки двох, випадково знайдених, стародавніх похоронів з гарним посудом різної форми

II. НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО Й ФЕОДАЛІЗМ

1) Картини: Іванова — «Християни й поганці» і «З'їзд князів», Семирадського — «Похорон видатного роса», Максимова — «Селянський привіз», «На государеву службу», «Ворог під стінами», «Торговля у стародавніх слов'ян», Васнецова — «Бойовисько», невідомого художника — «Феодальний маєток»;

2) макет — феодальний замок;

3) таблиці:

а) розвиток феодалізму в З. Європі й на Україні,

б) будова феодального суспільства,

в) драбина феодальних стосунків;

4) дитячі твори до цієї теми.

III. РОЗВИТОК ТОРГОВЕЛЬНОГО КАПІТАЛУ

1) картини: Лебедева — «На новгородській пристані» і «Віче в Новгороді», Максимова — «На міському майдані», Іванова — «Стрільці» і «Великий государ», Лансере — «Флота Петра І», Бенца — «В німецькій слободі» і «Гуляння в Літньому саді за Петра І», Сурикова — «Страта стрільців» і «Суворов в Альпах», Рєпіна — «Запорожці», Перова — «Суд Пугачова», Пчоліна — «Страта Пугачова»;

2) запорозький пістоль;

3) козацька порохівниця;

4) колекція малюнків до історії козацького руху на Україні;

5) портрети царів XVII–XVIII ст. з загальним під ним плакатом — «Це ті, що катували» й з окремою таблицею під кожним портретом, де в стислих, але різких виразах, запозичених здебільша у М.М. Покровського, подається характеристика руських катів у золотих коронах.

6) портрети ватажків революційного руху того ж самого часу з загальним під ними плакатом — «Це ті, що визволяли й з окремими писаними характеристиками під кожним портретом»;

7) колекція малюнків під назвою: «Боротьба московського торговельного капіталу за Слободську Україну»;

8) гарматні ядра цього часу;

9) нумізматична колекція срібних і мідних грошей XVII й XVIII ст.;

10) краєзнавчі таблиці: а) колонізація нашого району, б) хронологія нашого району;

11) архівні документи до місцевої історії XVII й XVIII ст.;

12) історично-краєзнавчі нариси з життя району за цей час.

IV. ДВОРЯНСЬКО-КРЕПАЦЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

1) Таблиці й діаграми до теми: «Як склалось крепацтво в Росії та на Україні»;

2) картини: Лебедева — «В поміщицькій садибі», Максимова — «На вічних квартирах», Добужинського — «У військовій осаді», Рєпіна — «Бурлаки», Лебедева — «Продаж крепаків на ярмарку в ХІХ ст.»; Штерна — «Відпочинок барині», Нукорева — «Стягання недоїмою» Неверова — «Торг крепачки», Максимова — «Передреформений суд»;

3) макети:

а) панський будинок,

б) внутрішній вигляд панських покоїв,

в) селянська хата,

г) внутрішній вигляд її;

4) маніфести, що відбивають політику царів у селянській справі;

5) реєстр поміщиків нашого району за 250 років;

6) діаграма співвідношення в районі крепаків, державних та економічних селян і вільних хліборобів за крепачьких часів;

7) діаграма розподілу землі по окремих селах району між поміщиками й селянами;

8) архівні документи, що малюють економічне та правове становище крепаків;

9) ікона-автопортрет місцевого поміщика;

10) школа крепачького часу: а) малюнки, б) засоби до писання (гусяче перо, старий папір то-що), в) зразки учнівських рукописів, г) підручники початку ХІХ ст.;

11) куточок декабристів:

а) діаграми розвитку зовнішньої торгівлі Росії та України на початку ХІХ ст.,

б) діаграми розвитку промисловости за той самий час,

в) таблиця — «Таємні товариства в Росії та на Україні на початку ХІХ ст.»,

г) портрети декабристів,

г) альбом цитат із творів декабристів та їх поезій,

д) календар подій, що стосуються до руху декабристів,

е) колекція книжок та рукописів того часу,

е) царські маніфести, що стосуються до руху декабристів,

ж) портрети катів повстання декабристів,

з) картини: Кольмана — «на Сенатському майдані», Моравова — «Декабристи за роботою в Читі», Брюлова — «Волконський на каторзі» та інші;

12) реврух пізнішого часу:

- а) картина Бакста — «Люди 40-х років»,
- б) портрети Кирило-методіївців,
- в) портрети петрашевців;
- 13) твори учнів до вищенаведеного матеріалу.

V. КАПІТАЛІСТИЧНО-ПРОМИСЛОВЕ СУСПІЛЬСТВО

- 1) Діяграми до розвитку капіталізму в Росії та на Україні в 2-й половині XIX ст.;
- 2) картини: Трутковського — «Поміщики-політики», Кустодієва — «Звільнення селян», Зайцева — «Глумачення маніфесту 19 лютого в с. Бездні», Лебедева — «На земському зібранні», Пастернака — «Суд присяжних», Савицького — «На війну»;
- 3) план розмежування поміщицької та селянської землі після «волі» в нашій слободі;
- 4) діяграми, що мають умови, за якими було звільнено селян, та їх економічне становище після «волі»;
- 5) таблиця заробітчанського руху селянства в нашому районі в 2 - й половині XIX ст.;
- 6) портрети народовольців;
- 7) таблиця розвитку народництва в Росії;
- 8) видання цього часу:
 - а) журнали — «Отечественные записки», «Русский вестник», «Современник»,
 - б) перше вид. творів Некрасова то-що;
 - 9) діяграма зростання пролетаріату в Росії;
 - 10) таблиця розвитку марксизму в Росії та на Україні;
 - 11) портрети фундаторів марксизму;
 - 12) революція 1905-го року:
 - а) діяграми до розвитку капіталізму в Росії та на Україні наприкінці XIX та початку XX ст.,
 - б) діяграми зростання страйкарського та аграрного рухів за той же час,
 - в) колекція малюнків з Русько-Японської війни,
 - г) календар подій революції 1905 р.,
 - ґ) портрети реводіачів того часу,
 - д) колекція — «1905 рік у малюнках»,
 - е) колекція революційних журналів та інших видань 1905 р.,
 - е) матеріали до історії, місцевого селянського руху в 1905 р. (діяграми, мапи, фотографії, архівні документи то-що);
 - 13) часи реакції (колекції малюнків, портрети, документи, діяграми);
 - 14) твори учнів до вищенаведеного матеріалу.

VI. ЧАСИ СОЦІЯЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І РАДБУДІВНИЦТВО

- 1) Старий режим у малюнках і портретах;
- 2) зовнішні атрибути сільської адміністрації передреволюційного часу (бляхи, медалі, кокарди, печатки);
- 3) Лютнева революція в малюнках і портретах;
- 4) картини і малюнки до історії Жовтневої революції;
- 5) В. І. Ленін — великий портрет і барельєф;
- 6) портрети інших діячів Жовтневої революції;
- 7) календар жовтневих подій;
- 8) схема боротьби за Радвладу на Україні;
- 9) колекція паперових грошей революційного часу;
- 10) схема будівництва радвлади;
- 11) радянський уряд в портретах його діячів;
- 12) діаграми до радбудівництва в різних галузях культурного й господарського життя;
- 13) радянський побут в малюнках;
- 14) різні плакати.

Вище ми зауважили, що суспільнознавчий відділ нашого музею останніми роками набув до певної міри стабілізованого вигляду. Однак, це твердження треба застосувати лише до його організаційної структури, а не до окремих експонатів, навпаки: в міру того, як в процесі шкільної роботи утворювались нові цікаві речі, збирались якісь нові колекції то-що, ми завжди широко з них користувались, поповнюючи ними відповідні відділи й куточки свого музею. Правда, саме музейне приміщення вводило нашу роботу в певні межі, і це, звичайно, накладало свій напечаток на всенські її наслідки, впливаючи навіть на саму побудову відділів музею зо всіма їх складовими частинами.

Взагалі, треба признатись, кляті «об'єктивні умови» і на цій ділянці шкільної роботи, так само, як і на інших, змушують нас зіткнутись із низкою присутніх перешкод і зазнавати через це неприємних компромісів. Проте, за глибоким нашим переконанням, уже й такий примітивний музей, як щойно нами описаний, надто збільшує ресурси школи, так в її навчальній, як і в громадській роботі. Отож і годиться практичним робітникам висвітлити на сторінках педпреси свій шкільно-музейний досвід. Лише через знайомство з поодинокими, хай навіть і невдалими, хай і не всюди вмотивованими спробами, можна, кінець-кінцем, натрапити на вірну путь у новій подекуди справі — організації пришкільних музеїв.

Антирелігійні моменти в святкуванні Жовтневої революції в трудшкoлі*

О. Чефранов

Антирелігійне виховання в школі соцвиху є невід'ємна складова частина широкої проблеми громадсько-політичного виховання. Головне настановлення в антирелігійній роботі шкіл соцвиху — щільна ув'язка антирелігійних моментів з усією учбовою та виховною роботою.

Не утворення окремої дисципліни, не відокремлення антирелігійної роботи в якусь самостійну незалежну галузь, а пройняття антирелігійними елементами навчального матеріалу (програми), клубно-гурткової роботи, громадсько-політичної (революційні та громадські свята, політичні кампанії, різні вечірки, стінгазети тощо) та громадсько корисної — ось до чого мусить прагнути школа, запроваджуючи принцип антирелігійного виховання в життя.

Практика минулого року доводить, що масова школа обмежується здебільшого насиченням антирелігійним змістом програм, утворенням гуртків «Юних безвірників» з переважно академічним ухилом в їх роботі та організацією антирелігійних кампаній (антиріздвяної та антивеликодневої).

[...]

У II концентрі семирічки, де за програмами політтеми немає й де перед Жовтневими святами може й не буде опрацьовуватися відповідний матеріал з програм, антирелігійний матеріал, що стосується Жовтневої революції, мусить бути опрацьований спочатку гуртком «Юний безвірник», а потім вже у вигляді доповіді, розмови і т. ін. його треба буде подати на зборах усіх старших груп.

[...]

Наслідком проробки Жовтневих тем у гуртку «Юний безвірник» мусить бути куточок безвірника, де в наочному вигляді подається антирелігійний матеріал на загальну тему: «Жовтень і релігія».

* Чефранов, О. (1929). Антирелігійні моменти в святкуванні Жовтневої революції в трудшкoлі. *Радянська освіта*, (10), 34–38.

З розділів цієї великої теми можна відзначити такі:

- 1) Релігія на службі царату.
- 2) Боротьба церкви з Жовтневою революцією.
- 3) Релігія — гальмо соціалістичного будівництва.
- 4) Зріст безвірництва в районі, в окрузі, в УСРР та СРСР.
- 5) Дитячий безвірницький рух.
- 6) Релігія, старий і новий побут.

Матеріали для куточка складаються з малюнків, діаграм, схем, плякатів, гасел, різних документів (в копіях) тощо. Бажано, щоб тут подані були роботи членів гуртка безвірників та художнього, по можливості оригінальні роботи. Частина матеріалу може бути взята з ілюстрованих журналів, як «Безвірник», «Безбожник», «Безбожник у станка», а також з ілюстрованих книжок, як, приміром, «Антирелігійна грамота» III вид. і інші. Треба в куточку більш додати місцевого матеріалу. У куточку безвірника можна повісити скриньку, куди будуть кидати записки всі, хто цікавиться котримись питаннями релігії. На ці записки в найближчий час (через 1–2 дні) треба буде дати відповіді в писаній або усній формі. Тут же в кутку безвірника мусять знайти місце різні повідомлення про доповіді, що їх улаштовує школа (гурток безвірників тощо), про вечір запитань та відповідей, про відчинені засідання гуртка «Юний безвірник», присвячені Жовтневим роковинам і т. п. Члени гуртка Ю. Б. повинні чергувати в куточку безвірника й давати потрібні пояснення з приводу матеріалів гуртка.

З куточком мусять ознайомитися не тільки учні даної школи, але і інших шкіл, а також і дорослі (батьки тощо).

[...]

Військові кутки в трудовій школі*

Худобин

Тепер уже всі усвідомили, що треба проводити військовизацію в трудовій школі. Це питання сходить на те, хто та як її проводитиме.

В якому напрямі має проводитись військовизація, ми вже говорили в загальних рисах у попереднім номері журналу (див. «Радянська Освіта» № 2).

Що ж до керівництва військовизацією в трудовій школі, то очевидно головний тягар його мусить покладатися на викладачів. Якщо вбачати у викладачах трудшкіл керівників військовизації, то ми мусимо поділити їх на дві категорії: на викладачів, що пройшли вище допризовне готування, і на викладачів, що не проходили його. Друга категорія робітників шкіл буде у важчому становищі, бо більшість з них необізнані навіть з військовою термінологією.

Тут Наркомос мусить прийти на допомогу робітникам трудшкіл, видавши відповідні посібники. Навчальні посібники можна видавати двома способами: або запроваджувати військові елементи у нові підручники, або видавати їх окремо. Розв'язання цього питання цілком залежить від характеру дисципліни, що її проходиться в трудшколі. Річ у тім, що одні дисципліни дуже широко прикладаються в військовій справі, інші, навпаки, хоч і мають що спільне з військовою справою, але тільки в широкому армійському масштабі, а в трудшколах доведеться говорити про них тільки загальними фразами. Бо з елементарними відомостями з військовизації вони мало мають спільного.

До перших дисциплін належить математика, що для неї потрібно мати спеціальні підручники, до других можна покласти економгеографію, де досить запровадити військові елементи у підручник, що вже є, або що заново видається.

Виданням відповідних підручників питання про військовизацію в трудових школах, зрозуміло, не розв'язується. Беручися запроваджувати в життя назначені пляни, ми стикаємося мимоволі з питанням про час та місце. Військові елементи, заведені в програму, можна опрацьовувати двома способами: або побіжно з проходженням загаль-

* Худобин. (1931). Військові кутки в трудовій школі. *Радянська освіта*, (3–4), 22–25.

ноосвітніх елементів, або після закінчення всієї дисципліни — порядком підсумування.

Кожний з цих способів має свої переваги й вади. Опрацьовуючи військові елементи побіжно з проходженням програми, ми не відбираємо у викладача часу, а учень за порівняно довгий час поступовно засвоює різні військові елементи і це сприяє закріпленню набутого знання.

Другий спосіб має тільки одну перевагу: він дає цільнішу і зв'язану картину військової справи. Але зате потребує після закінчення дисципліни додаткових годин і нагромадження військової термінології за короткий час (1–2 год.), а це не дає змогу учням розібратися в ній. Тому проходити військові елементи треба побіжно з даною дисципліною. Приміром, коли з хемії проходитьесь хлор, тут же треба зазначити, що його вживається в військовій справі, цебто, як він впливає на людину та на тварину у більших та менших концентраціях, як він діє на зброю і за яких умов, як відрізнити його з зовнішніх ознак (запах та колір), як можна захистити дихальні органи, як довго може зберігати він свої отруйні властивості (цебто чи належить він до тривких чи нетривких отруйних речовин), з допомогою якої зброї вживається його (артилерійні гарматні, бальони, міномети, аеробомби тощо).

Вивчення військових елементів підчас проходження цивільних дисциплін мусить щільно погоджуватися з позашкільною роботою військових гуртків.

Далі мимоволі постає питання про методи викладання. Вивчати військову справу можна тільки наочно. Річ у тім, що у військовій термінології і серед частин зброї є такі назви, що їх важко собі уявити, не бачивши цих частин.

Приміром — «шату», «мотиль», «мірникове кільце», «подавальні механізми» тощо. Крім того, наочність сприяє кращому заучуванню, бо тут, крім звичайної пам'яті, притягується до роботи й зорова пам'ять, а іноді й моторна. Отже зрозуміло, що в кожній трудшколі треба мати відповідне наочне приладдя. Щоб не розпорозувати наочні приладдя по різних кабінетах, їх треба зосередити в певному місці. Цим місцем у кожній школі мусить бути військовий куток.

Військовий куток не повинен бути тільки складом або музеєм; його призначення:

- 1) пропаганда військової справи,
- 2) він має правити за місце для навчання військового гуртка,
- 3) знайомити з усіма досягненнями військової техніки і

4) давати відповіді на всі запитання учнів, зв'язані з військовою справою.

Щоб військовий куток задовольняв усі ці вимоги, його організацію треба серйозно обміркувати і скласти план обладнання.

Організуючи військовий куток по школах, можна зіткнутися з такими труднощами: може не знайтися вільної кімнати і, подруге, може бракувати коштів, і врешті, можуть бути і такі школи, де не знайдеться досить авторитетної особи, щоб узятися за організацію військового кутка. Проте, всі ці труднощі можна легко подолати, аби тільки мати бажання.

Брак вільної кімнати не повинен відбитися на організації військового кутка. Його можна організувати в першій-ліпшій класі, якщо тільки вона не має спеціального призначення. Приміром, коли це не фізичний або хемічний кабінет тощо, і крім того, військовий куток можна організувати в загальній залі. Брак коштів також не повинен являти перешкоди. Річ у тім, що не всі наочні приладдя треба купувати на ринку, хоча б уже через те, що їх не всі можна знайти, а більшість мають виготовити учні по шкільних майстернях.

Виготовляти наочні приладдя в шкільних майстернях можна або замовивши керівникові майстерень, або організувавши спеціальний гурток устаткування військового кутка. До цього гуртка мусять увійти насамперед охочі, а з охочих треба вибрати осіб, що вміють малювати, рисувати, мають навички у слюсарській та столярській справі, обізані з ліпкою, з роботою з пап'є-маше тощо. Такий гурток, працюючи хоча б раз на декаду, все більш та більш збагачуватиме наочними приладдями військовий куток.

Проте, зрозуміло, не можна обминути купівлю наочного приладдя, хоча б уже через те, що багато плякатів складні своїм виконанням і купити їх буде дешевше, ніж виготовити самим.

Мірою придбання або виготовлення наочного приладдя його треба систематизувати по військових дисциплінах та відповідно до призначення. Військовий куток повинен мати таке приладдя:

- 1) плякати,
- 2) моделі,
- 3) бібліотеку та
- 4) дрібнокаліброву зброю, мішені, набой, приладдя для підготовних до стрільняння вправ тощо.

Плякати можна розподілити на дві групи: одні з них призначені для пропаганди військової справи, другі приладдя — для гурткових та класних навчань.

До першої групи можуть належати: плякати з військового побуту агітаційного характеру, малюнки з бойової діяльності та життя Червоної армії, портрети проводирів, гасла тощо. Друга група плякатів складніша і різноманітніша. Їх треба систематизувати по військових дисциплінах, а саме: плякати з тактики, топографії, стрілецької справи, організації Червоної армії, військово-санітарної справи, військово-інженерної справи, військово-хемічної справи, політроботи в РСЧА, панцерних частин, зв'язку, авіації тощо.

Плякати першої групи ввесь час мають висіти на помітному місці, а другої групи — можна вивішувати відповідно до пророблення даних питань; їх можна передавати в класи на лекції, коли потрібно.

Моделі мають те саме призначення, як плякати другої групи, цебто вони являють наочне приладдя підчас опрацювання тих або інших питань і їх можна так само передавати в класи на час лекції. Їх треба також систематизувати по військових дисциплінах.

Бібліотека має містити літературу трьох видів:

- 1) літературу довідкову,
- 2) агітаційну,
- 3) поточну (газети й журнали).

До літератури довідкової мають увійти офіційні статuti та поради-ники, довідники, підручники тощо.

Для пропаганди військової книжки у військовому кутку мусить бути вітрина, де вміщується всі книжки військового кутка по одному примірнику. Щоб військовий куток і приладдя, які є в ньому, не являлися невідоме нікому майно, потрібно в певні дні та години призначати чергових викладачів або найбільш підготованих у військовій справі учнів, що мають відповідати на всі запитання учнів. Якщо чергує тільки сам учень, то він виконує технічні обов'язки: видає газети, журнали, стежить за порядком у військовому кутку тощо.

Дрібнокаліброва зброя потрібна тільки для позашкільної роботи військових гуртків. З дрібнокалібровою зброєю зв'язані й різні речі, потрібні для стріляння і для підготовних до стріляння вправ та для зберігання зброї.

Перш ніж купувати дрібнокаліброву зброю, треба поміркувати над питанням, як її використовувати, цебто — чи є змога спорудити в районі школи тир або використати якийсь близький тир. Крім того, треба пам'ятати, що з стрілянням зв'язана систематична витрата на купівлю набоїв, мішені, щитів та мастива.

Виготовлення наочного приладдя можна організувати по дисциплінах, керуючись такими даними:

З тактики потрібні тільки рисунки та плякати. Виготовляючи рисунки, можна обмежитися на даних із статутів: бойовий статут піхоти — частина I і II — та польовий статут. Плякати, зроблені різними фарбами, є в продажу і порівняно недорогі (50–60 коп.).

З топографії потрібні рисунки та моделі. Рисунки можна виконати власними силами, взявши для зразку військову топографію першого-ліпшого автора. Моделі місцевості (топографічні гірки) є в продажу і їх можна виготовляти в шкільних майстернях. Крім того, для військової топографії потрібно мати мапи різних масштабів, компаси, пляшети та масштабні лінійки. Останні два прилади виготовляється в шкільних майстернях.

Із стрілецької справи треба мати, крім дрібнокалібрових гвинтівок, прилади для підготовних до стріляння вправ, що ними перевіряється одноманітність націлювання, плавність спускання курка, правильність націлювання тощо. Всі ці прилади відомі кожному керівникові стрілецького гуртка.

Рисунки і плякати про організацію Червоної армії виготовляє виключно школа. Керуватися, виготовляючи ці рисунки, можна «Військовою адміністрацією» або «Побудовою озброєних сил СРСР» якого завгодно автора.

Моделі й плякати з військово-інженерної справи можна або купувати, або виготовляти в майстерні. Керуватися можна «Військово-інженерною справою в піхоті» або будь-яким підручником з військово-інженерної справи.

Майже всі відповіді на запитання з військово-хемічної справи можна мати в книжці «Военно-химическое дело» Фішмана.

З панцерних частин та авіації цілком досить виготовувати в шкільних майстернях такі моделі: панцерного автомобіля, панцерного поїзда, танка, аероплана, дирижабля та прив'язного аеростата. Додатком до цих моделей можуть бути плякати, які є в продажу й коштують недорого.

З політроботи потрібні тільки плякати, схеми та рисунки.

З артилерії в майстернях можна зробити: модель гармати, гранати, шрапнелі та бомб різного калібру. Всі гарматні бажано робити натурального розміру.

Моделі гарматнів можна виточити з дерева, фарбуючи їх на відповідний колір. Бажано зробити модель зарядного ящика.

Зрозуміло, всі ці моделі, плякати та прилади зовсім не охоплюють не тільки всіх галузей військової справи, але й потреб школи під час вивчення військових елементів, зазначених у програмі. Ці приладдя зазначаються тільки, як зв'язки та шлях, що ним треба йти, організуючи військовий куток.

По школах, де вивчення військової справи в гуртках та піонерзагонах перебуває на належній височині, бажано мати, крім дрібних моделей, рисунків, схем та плянів, рельєфний плян та ящик з піском. На ящику можна зробити таку місцевість, яка потрібна, щоб опрацювати те або те питання. І ящик з піском, і рельєфний плян можна зробити в шкільній майстерні силами учнів, аби було керівництво.

Розвиток сучасної техніки, швидке зростання індустріалізації нашої країни чимраз більш дають армії різних машин. Майбутня війна — війна техніки. У військовій техніці чималу роль відіграватиме моторизація армії, тому, організуючи військовий куток і працюючи в майстерні, не треба забувати про двигуни внутрішнього згорання, і взагалі слід звернути увагу на прищеплення технічних навичок в умінні поводитися з різними машинами: тільки боець, що має достатні технічні навички, може як слід використати військову машину.

Тому виготовлення різних моделей у шкільних майстернях матиме вагу не тільки, як поповнення військового кутка, але і як прищеплення технічних навичок, обізнання з різними машинами. Все це потрібно бійцеві майбутніх воєн. Отже, ми приходимо до висновку, що в школах, де є майстерні, немає неподоланих перешкод в організації військових кутків.

Дошкільний музей

(Досвід м. Дніпропетровського)*

М. Левіт

Виконуючи Постанову ЦК про поліпшення методкерівництва, Дніпропетровський методком, разом з правлінням ДД за безпосередньою участю педстанції, відкрив дошкільний музей.

Покищо музей обслуговує тільки місто Дніпропетровське та район Дніпропетровський, але надалі він має набути значення обласної установи, налагодивши постійне листування з районами, організуючи пересувки та консультацію.

На сьогодні музей має два основні відділи:

І. Відділ масової педпропаганди, в якому зібрано експонати, гасла, листівки, плякати та фотографії з питань організації життя дитини в родині. Тут батьки можуть познайомитися, як треба організувати куток дитини вдома, яке ліжко, які інструменти, книжки, іграшки потрібні дошкільникові.

Підрозділом цього відділу є виставка-пересувка, завдання якої агітувати за відкриття нових дошкільних установ.

Другий відділ має завданням допомагати дошкільному працівникові поліпшити якість роботи. Беручи до уваги, що масове зростання дошкільних закладів втягує нові кадри виховниць з підготовкою короткотермінових курсів — цей відділ набуває особливого значення. Він має стати центральним штабом в боротьбі за якість, в боротьбі за підвищення кваліфікації дошкільниць.

Перший підрозділ цього відділу є куток політехнізації дитсадків. Тут знаходиться:

- а) модель повного устаткування теслярської робітної кімнати,
- б) розмір інструментів, якими можна користуватися дошкільнятам,
- в) зразки дитячих виробів,
- г) рапорти дошкільних установ Дніпропетровського про проведення політехнізації.

* Левіт, М. (1932). Дошкільний музей (Досвід м. Дніпропетровського). *За комуністичне виховання дошкільника*, (7–8), 58–59.

Дальший підрозділ це куток грамоти й лічби в дитсадку. Цей куток укомплектовано із зібраного досвіду роботи з грамоти місцевих садків, а також з матеріалів дроблених за зразками Блехер «Грамота в детсаде и нулевой группе» і Матвеевой і Шейніной «Маленький математику».

У спеціальних теках зібрано плянування й облік. Тут подана й історія плянування та обліку в Дніпропетровському за останні роки. Далі розташовано вітрини з рекомендованими і шкідливими дитячими книжками. На вітринах крім книжок є списки з анотаціями.

Крім цих двох відділів у музеї є читальня-книгозбірня. Ці відділи ввесь час поповнюються матеріалами з досвіду, що його збирає та систематизує рада музею, яка складається з працівників педмузею, представників від Методсектору, педстанції, Інституту соцвиху, педтехнікуму, підприємства, правління ДД, міськдитбюра та практичних працівників дитустанов. Рада музею затверджує пляни роботи й бере безпосередню участь у всій роботі музею.

Основні завдання в роботі музею можна побачити з таких розділів, за якими розбито матеріал.

Поперше, це буде агітація за поширення мережі дошкільних закладів та пропаганди ідей комвиховання серед широких кіл трудящої людности через:

- а) організацію екскурсій до музею робітників та робітниць,
- б) проведення індивідуальної та колективної консультації,
- в) доповіді радіо, на підприємствах та в ЖК,
- д) організація вечорів-вікторин з питань виховання.

Подруге, це буде методична допомога педагогам-дошкільницям в їх повсякденній роботі через:

- а) збирання та поширення досвіду кращих установ та висвітлення хиб у роботі,
- б) проведення консультацій та інструктажу з усіх питань педроботи,
- в) добору літератури.

На урочистому відкритті, що відбулося 5-IV-32 р., виступало багато промовців, які, в основному підкреслюючи своєчасність музею, ставили питання про потребу налагодити систематичний зв'язок музею з Інститутом Соцвиху, Педтехнікумом і з зразковими садками, школами та педмузеями інших місць.

Тепер у музеї, в зв'язку з переглядом дитячих книжок (Бюлетень НКО ч. 13), організовано виставку, яку відвідують масові екскурсії

педагогів, батьків, курсанток короткотермінових курсів. Тут же ДВОУ організувало кіоск, де продаються книжки за списками, що їх склала бригада.

Надалі в музеї будуть організовані ще такі розділи:

- 1) Педологічні особливості дошкільного віку.
- 2) Гігієна дошкільника та організація фізвиховної роботи на майдані.
- 3) Робота дошкільників серед природи.
- 4) Музритмична робота в дитсадках.

Але тільки з-за активної участі громадськості можна буде здійснити ті величезні завдання, які стоять перед музеєм.

Географічно-краєзнавчий музей у школі*

М. Латиш

Значення географічно-краєзнавчого музею (кабінету)

Величезні досягнення соціалістичної економіки й культури вимагають найглибшого вивчення і дослідження їх. Одним з допоміжних засобів вивчення цих досягнень є організація географічно-краєзнавчого музею в школі.

Географічно-краєзнавчий музей у школі повинен своєю роботою допомагати у вивченні наук в середній школі, сприяти комуністично-му вихованню й розвитку молодого покоління. Музей повинен відігравати важливу, навіть переважну роль у справі унаочнення викладання. Музей озброює учнів, активізуючи їх на безпосередню організацію екскурсій у ліс, поле, на підприємства для збирання краєзнавчого матеріалу і т. д.

В нашій школі музей уже зайняв місце творчої майстерні, став знаряддям широкої пропаганди досягнень сталінських п'ятирічок. Він став одним з засобів прищеплення любові до свого краю, до своєї соціалістичної батьківщини.

Географічно-краєзнавчий музей у школі не може існувати сам по собі. Обов'язково треба організувати тісний зв'язок навіть з республіканськими організаціями та закладами — як географічними, так і краєзнавчими.

Такий зв'язок потрібний для організації й обміну досвідом, для одержання допомоги, для обміну експонатами.

Структура географічно-краєзнавчого музею

Виходячи з основних принципів навчання і комуністичного виховання молодого покоління, планування географічно-краєзнавчого музею в школі може бути приблизно таке.

В основу організації беремо відділи. Система розміщення матеріалу повинна бути чіткою і послідовною. На нашу думку, відділи географічно-краєзнавчого музею (кабінету) мають бути такі:

* Латиш, М. (1940). Географічно-краєзнавчий музей у школі. *Комуністична освіта*, (5), 76–82.

1. Геологічне минуле й сучасне краю, району.
2. Флора.
3. Фауна.
4. Суспільство.
5. Економіка.

Невід'ємною частиною географічно-краєзнавчого музею повинен бути географічно-краєзнавчий гурток.

Розглянемо кожний відділ зокрема.

I. У відділ «*Геологічне минуле й сучасне краю, району*» мають бути виділені:

- 1) різний ілюстративний матеріал: малюнки, схеми, діаграми, картограми, фотографії та ін.;
- 2) зразки геологічних експонатів: мінерали, руди, різні глини, будівні матеріали, рельєф місцевості та ін.;
- 3) ґрунти поля, лісу, зразки типових добрив та ін.;
- 4) корисні копалини (зразки їх, хімічний аналіз, господарське значення);
- 5) сліди льодовикового та інших періодів;
- 6) клімат: криві температури в різні пори року, в різні місяці, дні; ізотерми і ізобари даної місцевості;
- 7) вітри: криві їх швидкості, сили та ін.;
- 8) погода: спостереження на метеорологічній станції — хмарність, ясність, вологість, температура, фіксація спостережень бюро погоди по радіо;
- 9) зрошення: карта опадів — дощ, сніг, град, іней, роса, туман; відповідні науково-дослідні висновки метеорологічної станції;
- 10) геологічне минуле й сучасне інших місцевостей СРСР і УРСР і навіть інших країн (зразки експонатів);
- 11) наслідки географічних екскурсій і походів членів географічно-краєзнавчого гуртка, різні предмети матеріальної культури, скам'янілості, рештки вимерлих тварин та ін.

II. *Флора*. Орієнтовний зміст цього відділу такий:

- 1) ілюстрації, малюнки;
- 2) зразки флори лісу, поля, луку, городів, садів;
- 3) гербарії;
- 4) карти рослинності краю;
- 5) флора не місцевого характеру;
- 6) шкідники лісу, поля, лугів, городів, садів;
- 7) друзі їх; 8) інші підвідділи.

III. *Фауна*. Орієнтовний зміст відділу такий:

- 1) тваринний світ в різні пори року;
- 2) тварини свійські; тваринний світ поля, лісу, садів, річок, озер, болот;
- 3) моделі, колекції;
- 4) тварини інших місцевостей;
- 5) ілюстрації.

IV. Орієнтовний зміст четвертого відділу музею — «*Суспільство*»:

Історичні відомості:

а) перші відомості про край: історичні нариси (характерні риси кріпосництва за переказами старих людей і за іншими джерелами);

б) культура району — школи, клуби, зростання шкільної сітки і кількості учнів школи за типами;

в) революційний рух: наростання його за 1905 р., 1912–1917 рр. (подати нариси історико-революційного змісту на теми боротьби за пролетарську революцію, дати відомості про перебування інтервентів у 1918–1920 рр., їх утиски й катування трудового населення України);

г) відобразити масово оборонні організації (діаграми зростання числа ворошиловських стрільців, значківців); відзначити спортивні організації;

д) образотворче мистецтво — різні зразки художньо оформлених предметів: вишивки, мережки, оздоби на будинках та ін.;

е) усна народна творчість: фольклор, особливості місцевої говірки, казки, легенди, приказки, прислів'я, загадки, пісні — дореволюційні, революційні, сучасні;

е) музична культура — народна музика; різні музичні інструменти: бандуру, сопілка (дуда), скрипка, бубон, баян; духові інструменти;

ж) громадське, побутове і сімейне життя; громадські будинки; ярмарок до і після Великої Жовтневої революції, місцеві народні прикмети і забобони, ворожіння, хрестини, похорон, весілля;

з) релігійне минуле: поділ населення за релігійними віруваннями, підтримка царською державою церкви і служителів культу, видатки держави на церкву; колишні монастирі, шахрайства в них (мопці, ікони та ін.); ілюстрації шахрайства релігійників-сектантів, опір їх соціалістичному будівництву.

V. Орієнтовний зміст п'ятого відділу музею — «*Економіка*»:

1. Промисловість: важка, легка, хімічна, гірнична, зокрема кам'яновугільна; рудна промисловість, цукрова; інші галузі промисловості; продукція цукрових заводів; технологічний процес вироблен-

ня цукру; кустарна промисловість і види її; млинарство, олійництво (все це в діаграмах, фотографіях, ілюстраціях).

2. Транспорт. Крім карт, схем, повинні бути цифрові матеріали, криві, діаграми вантажопотоків і т. д. Дані, які характеризують ріст, піднесення залізниці, залізниць СРСР і УРСР. Бажано дати порівняльну характеристику залізничного транспорту СРСР з залізницями головних капіталістичних країн (США, Англії, Німеччини, Франції та ін.) в діаграмах, в інших видах ілюстрацій. Не зайвим буде відображення розвитку залізничного транспорту в царській Росії, починаючи з 1837 р., і розвитку залізничної сітки в СРСР за роки радянської влади. Треба мати моделі або ілюстрації паровозів, починаючи з 1837 р. і кінчаючи новими потужними і швидкісними — «ИС», «ФД»; 2-3-2 та ін.

а) Водний транспорт — річковий, морський. Моделі або макети пароплавів. Бажано подати ілюстративним способом розвиток водного транспорту, починаючи з стародавніх історичних часів і до наших днів.

б) Повітряний транспорт. Розвиток авіатранспорту в СРСР — моделі планерів, літаків, схеми, карти з позначенням трас перельоту Москва — Північний полюс — Північна Америка, Москва — Далекий Схід, Москва — Норвегія — Ісландія — Гренландія — США.

в) Автотранспорт, розвиток його в СРСР; моделі автомашин та ін.

г) Місцевий транспорт: моделі або фото, починаючи від найпримітивніших старих форм до теперішніх.

3. Підвідділ енергетики. Електростанції з їх потужністю в кіловат-годинах, гідроелектростанції. Моделі найбільших електростанцій (Дніпрогесу, Шатурки, Волховської та ін.), зокрема ілюстрації місцевих електростанцій, їх енергопотужності і використання їх енергії.

Порівняльна характеристика електростанцій СРСР з іноземними, перспективи будівництва нових гідроелектростанцій. Визначення в діаграмах кривих росту електроенергії в СРСР, починаючи з часів царської Росії.

4. Сільське господарство:

а) колгоспи — кількість їх в районі, ріст колективізації, передові колгоспи і їх міць, продукція та ін. Знатні люди — колгоспники;

б) радгоспи — їх розвиток, кількість, сітка, спеціалізація, продукція;

в) одноосібні господарства — зменшення їх кількості.

Ілюстрації праці в колгоспі, радгоспі, одноосібному господарстві, починаючи від сохи. Дані про врожай та ін.

5. Фінанси. В цьому підвідділі подається нумізматичний матеріал різних часів, а також грошові знаки царської Росії і СРСР. Тут же треба відобразити позики, фінансові реформи та ін.

6. Торгівля. Дати діаграми розвитку державної, кооперативної торгівлі і знищення приватної торгівлі, починаючи з часів Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ілюстрації про радянську торгівлю.

Залежно від обставин, можна зробити додатки, навіть зміни в розміщенні другорядних відділів.

Маючи на увазі збирання матеріалів, вивчення і дослідження об'єктів свого району, а також геологічні та інші дані, при музеї треба мати такі прилади, як вимірні (математичні), геологічний молоток, лопати, термометри — повітряний, водяний, ґрунтовий, гідрометр, барометр, дощомір та ін.

При школі бажано мати метеорологічну станцію, астрономічну площадку, щоб можна було проводити потрібні для музею дослідження і спостереження (температура, опади, вологість, тиск та ін.) і взагалі вивчати свій край та робити наукові висновки. Треба мати географічно-краєзнавчу літературу. Починати справу рекомендується з невеликого. Насамперед добитися хоч маленької кімнати для географічно-краєзнавчого кабінету, а далі цей кабінет повинен вирости в географічно-краєзнавчий музей. Кабінет слід спочатку спланувати хоч би в мініатюрі за наведеною вище системою, відвівши потрібне місце в ньому для навчальних географічних карт. Треба також мати шафу для географічно-краєзнавчої бібліотеки.

Внутрішня організація географічно-краєзнавчого музею

Робота по внутрішній організації музею (кабінету) повинна складатися з таких видів:

- 1) популяризації географічно-краєзнавчої справи;
- 2) практики внутрішньої організації;
- 3) збирання, систематизації, оформлення музейних матеріалів;
- 4) обліку і зв'язку з іншими спорідненими закладами;
- 5) заходів на забезпечення постійного бюджету.

Популяризація географічно-краєзнавчої справи — дуже важлива для організації музею (кабінету). Починати можна з того, що керівник-географ ставить питання про це на педагогічній раді, на комсомольських зборах, на шкільних зборах учнів і на зборах батьків. У своїй доповіді на педагогічній раді (бажано на початку року) викладач географії, він же є керівник географічно-краєзнавчого музею (ка-

бінету), ознайомлюючи колектив педагогів з метою і основними вимогами музею (кабінету), може подати і план збирання матеріалу географічно-краєзнавчого характеру.

Слід сказати, що для свого розвитку музей потребує не одного, а багатьох років.

Музей (кабінет) разом з тим є і лабораторією навчальних приладь, яка невпинно повинна зростати і поповнюватись новими предметами.

Орієнтовні плани участі в збиранні матеріалів для музею (кабінету) викладачам молодших, середніх і старших класів можуть бути такі:

1. В третьому класі:

а) спостереження погоди: щодня записувати температуру повітря, напрям і силу вітру; хмарність, опади; цю роботу треба проводити цілий рік (матеріал для цього знаходимо в підручнику з географії для 3 класу);

б) складання гербаріїв місцевої флори;

в) збирання різних колекцій фауни;

г) збирання і оформлення різних предметів, які мають географічно-краєзнавче значення;

д) збирання нумізматичних матеріалів.

2. В четвертому класі:

а) відомості про місцеву промисловість: її характерні риси, її галузі, кількість робітників, кустарна промисловість, інші дані;

б) сільське господарство до й після Великої Жовтневої соціалістичної революції; розвиток колективізації;

в) колекції шкідників і друзів городу, поля, лісу та ін.;

г) інші колекції і гербарії.

3. Орієнтовний план для викладача географії найбільший, а саме:

I. Відділ «Геологічне минуле і сучасне області, району»:

а) клімат місцевості в різних засобах відображення, погода;

б) зрошення;

в) корисні копалини;

г) різні карти, діаграми і взагалі ілюстрації.

II. Відділ «Економіки»:

а) важка і легка промисловість, добувна і обробна промисловість, зокрема треба всебічно відобразити місцеву промисловість, наприклад, в Гайворонському районі — графітну і цукрову промисловість; сільське господарство: загальна характеристика колгоспів, МТС, радгоспів з ілюстраціями власної продукції і технічної потужності; ілюстрації сезонної праці, характеристика населення району;

б) шляхи сполучення, зокрема залізнична сітка місцевості, залізниця СРСР, УРСР;

в) стахановський рух у промисловості, сільському господарстві і на транспорті.

4. Орієнтовний план для викладача геології і хімії:

а) геологічні карти і схеми; б) зразки геологічних об'єктів; в) ґрунти і аналіз їх; г) корисні копалини з хімічним аналізом їх, хіміко-технологічний процес переробки буряків у цукор, цукор різних сортів (зразки); д) млинарство, олійництво, маслоробство; е) продукти тваринного світу.

5. Орієнтовний план для викладача природознавства: все, що стосується флори і фауни.

6. Орієнтовний план для викладача фізики: техніка в минулому і сучасна в промисловості, на транспорті, в сільському господарстві та ін.

7. Орієнтовний план для викладача історії: перші історичні відомості про край, історичні місця, культура району та ін.

8. Орієнтовний план для викладачів мови і літератури: місцева усна народна творчість, література, її розвиток та ін.

9. План для викладача малювання: художнє відображення різних матеріалів, які манять архітектурне значення, будинків, мальовничих місць, вшивок, орнаментациї, ганчарських виробів, типових убань та ін.; портрети географів і цікаві картини з їх життя і роботи, наприклад, Північний полюс і папанінці, смерть Седова в снігах Арктики, челюскінська епопея та ін.

У відведеній для географічно-краєзнавчого музею (кабінету) кімнаті насамперед треба призначити місця для основних відділів, а в кожному відділі — місця для експонатів і різних приладів відповідно до порядку підвідділів і т. д. Сировий матеріал бажано зберігати в шафі, а експонати і прилади — під склом.

Облік усього придбаного для музею (кабінету) веде за встановленими правилами облікова секція, яка виділяється географічно-краєзнавчим гуртком школи; ця ж секція підтримує зв'язок з сусідніми школами.

Для належного здійснення намічених планів і завдань потрібна любов до цієї справи викладача географії, адміністрації школи і всього колективу педагогів. Треба, щоб цю любов вони передали і . Тоді успіх буде забезпечений.

Географічно-краєзнавчий гурток

Матеріали для географічно-краєзнавчого музею (кабінету) потрібно збирати поступово весь час. Велику допомогу в цьому дасть географічно-краєзнавчий гурток, робота якого повинна бути органічно зв'язана з роботою музею (кабінету).

Робота гуртка має стати, так би мовити, основою роботи музею (кабінету). Значення географічно-краєзнавчого гуртка надзвичайно велике. Зміст роботи гуртка повинен бути цікавим для його членів. У план роботи гуртка треба внести ті теми, які найбільше цікавлять членів його і так чи інакше пов'язані з програмою та які пропонують-ся учнями при обговоренні піврічного плану роботи гуртка.

Структура гуртка

Гурток доцільно поділити на секції.

Загальний план роботи гуртка в основі своїй має відбивати географічно-краєзнавчу сучасність, географічні новини, теми, з математичної географії та ін. Кожна секція має свої окремі завдання. Одно з головних завдань — збирати географічно-краєзнавчі матеріали для музею (кабінету).

Подаємо частину плану роботи географічно-краєзнавчого гуртка за 1938/39 і частково 1939/40 навчальні роки (Гайворонська залізнична школа).

З загального плану

1. а) Завдання географічно-краєзнавчого гуртка і значення географічно-краєзнавчого музею (кабінету) в школі
б) Організаційна робота: оформлення членів гуртка, вибори голів секцій, старости
2. а) Переліт Москва — Далекий Схід на літаку «Родина»
б) Географічні новини; в) Географічні задачі
3. а) Рекорди радянських льотчиків і льотчиць
б) Географічні новини; в) Географічні задачі
4. а) Біографії героїв Радянського Союзу, які освоювали Арктику
б) Дослідження Антарктики
в) Географічні новини; г) Географічні задачі
6. Земля — небесне тіло
7. Польоти в стратосферу
8. Залізничний транспорт СРСР
9. Ленінський план електрифікації в дії
10. Сонце й зорі

11. Залізничний транспорт світу

12. Палац Рад

Секції географічних новин і географічних задач на кожному занятті подають свої матеріали.

Інші секції готують до доповідей ілюстрації, роблять інформації про наслідки роботи.

Наприкінці I півріччя організується географічний вечір, присвячений відповідним подіям. Тема обговорюється на зборах.

Кожна секція гуртка має свій план роботи. Наприклад, секція географічно-краєзнавчих новин на кожному занятті гуртка подає інформації географічно-краєзнавчого характеру: а) постанови уряду СРСР про зміни адміністративного поділу Союзу РСР; б) нові відомості фізико-економічного і краєзнавчого характеру і т. ін.

Дослідно-збиральна секція має такий план:

1. Проведення екскурсій і географічних походів для збирання краєзнавчих матеріалів.

2. Збирання матеріалів історико-революційного, економічно-географічного змісту по лінії геологічної флори, фауни та ін.

3. Оформлення зібраних матеріалів.

Художня секція сплановує свою роботу орієнтовно так:

1. Виготовлення гербів СРСР і союзних республік.

2. Виготовлення макетів орденів СРСР.

3. Рисування карт, малювання картин, портретів та ін.

4. Зв'язок з іншими секціями.

Кожна секція, як правило, повинна робити засідання 2—3 рази на місяць (календар складається старостатом) і раз на півріччя давати звіт про свою роботу.

Подаємо схему обліку роботи гуртка.

Облік роботи гуртка

Журнал обліку веде старостат.

Облік роботи секцій ведуть секретарі секцій, а облік занять гуртка в цілому — староста з керівником

Наприкінці року слід організувати вечір, присвячений підсумкам роботи гуртка за рік, запросивши на нього гостей — учнів-негуртківців, учителів, а також батьків. Бажано на цьому вечорі відзначити кращих активістів гуртка і преміювати їх.

Основою географічно-краєзнавчої роботи гуртка повинен бути активно-самодіяльний метод. Хист і педагогічна вмільість керівника-географа вирішує успіх.

Робота географічно-краєзнавчого гуртка за минулий рік має такі наслідки. На зборах гуртка заслухано 15 доповідей. Секція географічних новин подала 12 інформацій, з них. 1) зміни в адміністративному поділі України з короткою характеристикою нових областей; 2) завоювання гірських вершин; 3) найбільші в світі міста; 4) залізничний транспорт у третій сталінській п'ятирічці і т. ін.

Секція географічних задач запропонувала на заняттях гуртка 37 задач-вікторин.

Дослідно-збиральна секція провела таку роботу: доповнила збірку мінералів лівого берега р. Південного Буга; збільшила історико-економічні матеріали з самого Гайворона і навколишніх сіл; організувала екскурсії і географічні походи (наслідки їх: 12 експонатів мінералів, зразки — експонати графітної руди та ін.).

Художня секція мала такі наслідки роботи: 1) виготовила герб СРСР, герби союзних республік; 2) макети орденів СРСР; 3) карту, присвячену 125-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка; 4) карту місць перебування і діяльності Й. В. Сталіна; 5) карту новобудов третьої сталінської п'ятирічки; 6) карти рекордних перельотів; 7) різні ілюстрації до доповідей та інформацій секцій доповідачів, географічних новин і задач; 8) Палац Рад (ілюстрація по доповіді); 9) карту залізничного відділку Гайворон; 10) прилади з астрономії.

Фотосекція дала фотографії роботи географічно-краєзнавчого гуртка, з життя школи і фотографії до карти «Місця перебування і діяльності Й. В. Сталіна».

Астрономічна секція поставила на заняттях гуртка доповіді: «Земля — небесне тіло» і «Сонце й зорі» з відповідними ілюстраціями, виготовленими художньою секцією.

Інші секції теж виконали свій план.

Було організовано два географічних вечори-заняття в піонерському клубі, зокрема на тему «Рекорди радянських льотчиків і льотчиць» з художньою частиною та географічними іграми (присутніх було до 300 чоловік).

Музей (кабінет) поповнився різними матеріалами і експонатами для всіх відділів. Кількість навчальних приладів з географії збільшується щороку і цьому допомагає цікава робота географічно-краєзнавчого гуртка.

Музей може стати районним, а через райпедкабінет узяти практичну участь в організації обласного чи республіканського музею.

Республіканська педагогічна виставка в Києві*

8 лютого в Києві відкрилась республіканська педагогічна виставка, створена Українським науково-дослідним інститутом педагогіки під керівництвом заслуженого діяча науки проф. С. Х. Чавдарова. Виставка була організована з ініціативи керівника більшовиків України тов. М. С. Хрущова.

Виставка показує, як на протязі 30 років комуністична партія і радянський уряд, керуючись ученням марксизму-ленінізму про комуністичне виховання, невпинно піклувалися про школу і освіту, про науку і культуру, про виховання покоління нових радянських людей, людей сталінської епохи.

Численні стенди й експонати красномовно розповідають про ті грандіозні перетворення, які відбулися в республіці за роки радянської влади, і про ті величезні успіхи, яких досяг український народ в галузі науки, культури і освіти, в справі розвитку нашої радянської школи.

До 1917 р. на Україні було тільки 19.348 шкіл з 1.661 тис. учнів. А в 1946–47 навчальному році, незважаючи на величезну шкоду, завдану німецько-фашистськими загарбниками Україні, тут працювало 29.078 шкіл, в яких навчалися своїми рідними мовами 5.419.800 учнів, тобто в 3,1 раза більше, ніж було перед революцією.

Найхарактернішою рисою цього процесу є те, що у нас неухильно розширюється семирічна та середня освіта. Кількість учнів середніх шкіл в сільських місцевостях зросла за цей період в 140 разів, а кількість учнів семирічних шкіл — в 231 раз!

Цю різючу картину культурного зростання виставка показує на конкретних, прикладах окремих областей, районів і сіл. До Великої Жовтневої соціалістичної революції в с. Рахни, Шпиківського району Вінницької обл., була тільки одна початкова школа з одним учителем і 40 учнями, а тепер в селі працює середня школа з 921 учнями і 28 учителями. Річний бюджет школи — 73.568 крб.

* Республіканська педагогічна виставка в Києві (1948). *Радянська школа*, (1), 64–65.

У Бобринецькому районі Кіровоградської обл., де в 1917 р. було 27 шкіл, в яких навчалось 2.000 дітей, тепер є 52 школи з 5.467 учнями. Витрати на народну освіту в цьому районі з 331.662 крб. в 1917 р. зросли до 3.410.500 крб. в 1947 р.

Виставка наочно показує, що тільки при радянській владі освіта стала масовою, широко доступною дітям народу, що тільки радянська система освіти є справді демократичною системою.

В численних і різноманітних експонатах виставки відбита велика, кропітка, почесна робота дитячих садків, початкової, семирічної і середньої школи.

Яскраві малюнки, фотографії і альбоми розповідають про блискучі наслідки виховної роботи дитячого садка київського заводу «Арсенал», одного з кращих дошкільних закладів республіки. З почуттям глибокого задоволення відвідувачі дивляться на портрети колишніх вихованців цього садка капітана Остапченка, комсомольського працівника Володимира Панова, Героя Радянського Союзу Віктора Ульянова.

Глибоке хвилювання і почуття гордості за нашу комуністичну систему виховання викликають зошити безсмертної Уляни Громової, портрети тричі Героя Радянського Союзу Івана Кожедуба, Героя Радянського Союзу Олександра Молодчого, героя вугільного Донбасу Миколи Лукічова і багатьох інших славних вихованців нашої епохи.

В письмових роботах учнів, в їх альбомах, стінгазетах, журналах і бюлетенях, в їх малюнках і віршах відображене духовне обличчя нашої молоді, її більшовицький оптимізм, її безмежна любов і відданість своїй соціалістичній Батьківщині, радянському народові, більшовицькій партії і любимому Сталіну.

Творча і винахідлива педагогічна і методична праця учительства України широко представлена в різних методрозробках, планах, конспектах, картах і таблицях, схемах і приладах. Особливий інтерес викликають прилади з електромагнетизму, бездоганно зроблені учителем Черняхівської школи, Житомирської обл. т. Івашкевичем; модель вітродвигуна, який дає електричне світло Сильницькій школі на Вінничині, сільськогосподарські експонати Білозерської школи, Смілянського району Київської обл. (учитель Іван Кудря); Бочечанської середньої школи, Констопського району Сумської обл. (учитель Єрмоленко); Федюківської школи, Лисянського району на Київщині; зразки нових технічних культур, вирощених школярами Харківщини та ін.

Привертають увагу педагогів глибоко продумані і старанно написані методичні розробки заслуженої вчительки УРСР т. Тихенко (Київ) —

«Система письмових робіт з української літератури», вчительки Конової (Кіровоград) — «Вивчення твору О. М. Горького «На дні» та ін.

Значне місце посідає на виставці відділ позашкільної роботи, який яскраво розповідає про високий рівень розвитку творчих здібностей наших дітей в галузі мистецтва, техніки і сільського господарства.

Гарні вишивки, малюнки, портрети, зразки різьби по дереву, макет вітроелектростанції, парова турбіна, прекрасний радіоприймач і багато інших експонатів, виготовлених дітьми з великою любов'ю і глибоким знанням справи в художніх і технічних гуртках, в будинку художнього виховання, в дитячих технічних і агробіологічних станціях, заповнюють зал позашкільної роботи.

Такий діапазон виставки, яка розповідає про всі види комуністичного навчання і виховання дітей, що здійснюються в дитячих садках, школах і позашкільних закладах.

Однак, не все, що цікавить нашу радянську громадськість, зокрема учительство, можна побачити на виставці. Малі приміщення, відсутність експонатів з ряду областей не дали можливості показати кращий педагогічний досвід, нагромаджений передовими учителями республіки за 30 років, в усій його багатогранності й різноманітності.

Це має бути зроблене в недалекому майбутньому, коли виставка буде перетворена на педагогічний музей, який має весь час поповнюватися новими матеріалами і допомагати учителям в їх відповідальній і творчій праці по вихованню активних будівників нового комуністичного суспільства.

Організація педагогічної виставки в школі*

І. Я. Олійник

Педагогічна виставка в школі має велике значення. Вона знайомить широку громадськість з досягненнями школи, популяризує досвід кращих учителів і робить його загальним надбанням. Але в організації шкільних виставок в більшості шкіл є істотні недоліки, а саме: виставки заздалегідь не плануються, матеріали добираються випадково; нема системи і в самій організації виставки — не показана майстерність окремих учителів, не експонуються творчі роботи учнів, не ведеться історія школи.

Хороший досвід організації шкільної педагогічної виставки має колектив Мокиївської середньої школи, Чорнуського району, Полтавської області. Директор цієї школи тов. Г. І. Степанова і завпед тов. В. В. Тарасенко, урахувавши велику роль виставки в школі, включили до плану на 1947–48 навчальний рік розділ «Шкільна виставка».

Плануючи виставку, вони звернули увагу на ті види роботи, які найкраще поставлені в школі, щоб саме їх відобразити в першу чергу. План організації шкільної виставки вони своєчасно довели до всього педагогічного та учнівського колективу і виділили відповідальних за кожний розділ. Наприклад, розділ «Організація методичної роботи в школі» готували завпед тов. Тарасенко і голови предметних комісій; розділ «Творчість школярів» готували учителі-керівники гуртків з активною участю учнів. При такій постановці роботи всі стежили за тим, щоб не пропав жодний запис, жодний протокол, жодний ілюстративний матеріал.

Для зберігання матеріалів виставки була виділена спеціальна кімната. Наприкінці кожної чверті на педнаradі слухались інформації відповідальних за той або інший розділ: як вони зберігають матеріал, які мають результати, якої допомоги потребують. Деякі питання,

* Олійник, І. Я. (1948). Організація педагогічної виставки в школі. *Радянська школа*, (5), 76–78.

зв'язані з тим або іншим розділом виставки, обговорювалися в учнівській і вчительській стінгазетах.

Розділи виставки дирекція запланувала такі:

- I. Досягнення нашої країни за 30 років.
- II. Історія нашої школи.
- III. Керування навчально-виховною роботою в школі.
- IV. Методична робота.
- V. Організація уроку (по окремих предметах).
- VI. Майстри-педагоги.
- VII. Організація виховної роботи.
- VIII. Робота комсомольської, піонерської та учнівської організацій.
- IX. Громадсько-політична робота школи.
- X. Творча робота школярів.
- XI. Робота з батьками.
- XII. Іспити в школі.

Деякі розділи виставки оформлялися на протязі 1-го півріччя 1947–48 навчального року. Так, у січні місяці вже були представлені творчі роботи учнів та історія школи. До 1 травня педколектив підготував розділ «Методична робота». У школі стало традицією зустрічати революційні свята виставкою «Наші досягнення», яка являла собою частину загальношкільної виставки, що мала відкритися наприкінці року.

Для виставки відбирався найбільш цінний матеріал, який дістав позитивну оцінку всього колективу. Коли для того або іншого розділу виставки збирався достатній матеріал, директор школи тов. Степанові, ознайомившись з ним, давала цей матеріал на розгляд педколективу, і лише після колективного обговорення та рішення педради матеріал приймався на виставку.

В Мокиївській школі не прагнуть дати якнайбільше експонатів, а добиваються їх високої якості — щоб в них поєднувався в одно ціле серйозний зміст і хороше художнє оформлення. Наприклад, показуючи роботу учнівського комітету, колектив школи звернув увагу на документацію. Зберігались усі протоколи, всі документи, що відображали життя учкому та його діяльність (план роботи, постанови, стінні газети, звіти і т. д.). З цією метою завпед, піонервожата і директор школи після закінчення кожної чверті збирали всі документи й короткі звіти про проведену роботу, всі оголошення і розпорядження, як вивішувались протягом чверті.

Наприкінці навчального року в Мокиївській школі відкрилася виставка — змістовна і добре оформлена з художнього боку.

Як і було заплановано, виставка складається з 12 відділів.

Особливу увагу відвідувачів приваблював відділ «Творча робота школярів». Тут представлена робота учнівських гуртків, стінні газети, літературні журнали тощо.

В Мокіївській середній школі добрий гурток юнатів, яким керує викладач природознавства, ще молода, але дуже енергійна вчителька тов. Я. С. Штацька. Гурток працює за точно визначеним планом. Юні натуралісти вирощують на дослідних ділянках зернові і технічні культури, розводять кролів, складають гербарії рослин свого краю. Кращі експонати цього гуртка, в рамках, під склом, зайняли велике місце на педагогічній виставці.

Під керівництвом досвідченого вчителя В. В. Тарасенка учні виготовили саморобні прилади з фізики: прилад для вивчення способів електропроводки, прилад для демонстрації розкладання сил на кронштейні, тепловий амперметр, ламповий реостат, міліамперметр, прилади для вивчення законів опору та ін. Ці прилади експоновані на виставці і дістали високу оцінку відвідувачів. Так, учителі Вороньківської середньої школи тт. Іващенко і Андрущенко в книзі зауважень і побажань записали: «Ми, учителі фізики й природознавства, дуже багато одержали, розглянувши роботи учнів з фізики та природознавства. Постараємось досвід роботи цієї школи перенести в практику своєї роботи».

Голова колгоспу тов. І. Д. Яценко, відвідавши виставку і побачивши учнівські роботи, сказав: «Дійсно, тепер учні не лише теоретично навчаються, а й свої знання прикладають на практиці. З них вийдуть добрі громадяни, які працюватимуть на благо рідної Вітчизни».

Великої уваги заслуговують роботи літературного гуртка, яким керує досвідчений педагог з 35-річним стажем, директор школи тов. Г. І. Степанова. Завдяки наполегливій роботі тов. Степанової класні та шкільні стінгазети й літературні журнали стали могутнім засобом у навчально-виховній роботі школи. Вже зовнішній вигляд їх приваблює й милує око читача. Діти їх полюбили. Стінні газети стали бойовими органами, помічниками в боротьбі проти ледарів, зривників дисципліни, пропагандистами кращих методів боротьби за високу успішність, популяризаторами роботи кращих учнів. Самі заголовки статей красномовно говорять про цілеспрямованість стінгазет: «Наші хиби», «Кращі учні», «Про дружбу» і т. д.

Літературні журнали «Ленінець» і «Вперед» художньо оформлені. В них вміщені оповідання й вірші, написані учнями. Твори учнів жи-

во передають думки і почуття радянських дітей, їх радісне світовідчужання, їх любов, відданість Радянській Батьківщині...

На протязі всього навчального року колектив Мокиївської школи багато працював з батьками. Багато з них стало найближчими помічниками школи в навчально-виховній роботі. Учителі прочитали для батьків ряд лекцій, в тому числі на теми: «Про виховання у дітей соціалістичного ставлення до праці», «Режим дня учня», «Завдання батьків в час підготовки до іспитів та екзаменів» та ін. Батьки часто приходять до школи дізнатись про успішність і поведінку своїх дітей, проконсультуватися з питань виховної роботи, допомогти школі в її роботі. Батьки взяли активну участь у підготовці школи до нового 1948–49 навчального року, зокрема в заготовці й завезенні палива на весь опалювальний сезон. Про все це красномовно розповідає вітрина «Робота з батьками».

Велике місце на виставці посідають питання методичної роботи. Тут є спеціальна вітрина під назвою «Відкриті уроки». Стенографічний запис відкритого уроку з російської мови (викладач тов. Степанова) знайомить нас з багатством прийомів, використовуваних викладачем при вивченні поширеного і непоширеного речення, з умілим залученням до активної розумової роботи учнів, з використанням схем і графіків у роботі.

Показана робота учителя фізики В. В. Тарасенка, учительки природознавства тов. Штацької, які досягли повної успішності учнів з своїх предметів. Конспекти відкритих уроків показують, яким шляхом ці вчителі досягли таких хороших наслідків. Подані тут же роботи дітей свідчать про вміння учнів добре розв'язувати задачі з фізики і самим складати такі задачі, про високу культуру письмових робіт з фізики.

Вітрина «Робота методичного об'єднання предметних комісій за 1947–48 навчальний рік» показує, як усі вчителі готуються до кожного засідання комісії, як вони використовують допоміжну літературу, як унаочнюють свої уроки тощо.

Велику увагу виставка приділяє плануванню роботи в школі. Особливо цікавить відвідувачів щоденне планування роботи директора і завпеда.

Під час серпневої наради вчителів значна частина виставки Мокиївської середньої школи демонструвалася в районному центрі. Багато вчителів інших шкіл району відвідало і Мокиївську школу, щоб оглянути виставку.

З експонатів виставки школа тепер утворює постійно діючий педагогічний кабінет.

Досвід Мокиївської середньої школи заслуговує того, щоб його використали інші школи. Цей досвід показує, що готувати матеріал для виставки слід систематично, протягом року, продумуючи заздалегідь способи і форми показу. Потрібно залучити до цієї роботи учнів, а також батьківський комітет.

Ураховуючи велике значення шкільної педагогічної виставки, всім школам з початку цього навчального року слід розгорнути роботу по організації такої виставки.

**Праці з досвіду
музейно-педагогічної
діяльності**

Педагогічна виставка*

С. Р[усова]

Комерційна школа д. Володкевич в Києві упорядкувала дуже цікаву виставку усіх робіт своїх учениць. Школа ця існує вже десять літ і цілком виконує найкращі педагогічні заповіді; в школі панує атмосфера взаємної пошани й правди, дівчата себе почувають досить вільно, і зацікавлені наукою. Вони дуже гарно дають усім гостям на виставці розумні пояснення. З виставлених робіт звертають на себе увагу різні посібія що до фізики та геометрії. Видно, що усі ці науки не заучуються в класі теоретично, а провадяться за допомогою прикладів з життя. Геометрію на екскурсіях самі учениці учать, вираховуючи великість кутків, прямі й криві лінії, зміряння далечини і т. инш. Все це в чертежах зроблено після екскурсій, як конкретне придбання знаннів з геометрії. Так само біологія вся проходиться на прикладах з життя. Колекції ботаники і ентомології приваблюють очі красою й розумною упорядкованістю, а що найбільш додає їм педагогічного значіння, то це те, що праці ці, майже самостійні, робляться самими учнями, котрі збираються за для цього гуртками. Гуртуються вони і працюють коло того, що їх найбільш цікавить; так вже чотири роки існує літературний гурток учениць IV й VII класу; в 1907–8 році заснувався історичний й біологічний. До цих гуртків ще треба додати астрономичний і географічний, що склався в 1909–10 р. Біологічний збирається найчастіш, має 4–6 зібраннів на рік, читають гуртом книжки, складають реферати, упорядковують екскурсії і роблять опити на біологічні теми, препарати за для мікроскопу і т. и. Що до історичного гуртка, то його праці занадто далекі по змісту від рідної історії, і майже цілком присвячені старій історії. Видно, що в ученицях не пробуджено зовсім цікавості до рідного краю і історія південної Росії занедбана. Навіть не звернено уваги на історичне значіння Києва, і на виставці школи нема ніяких археологічних колекцій, нема відчитів про які небудь історичні екскурсії по Києву та найближчих до його місцевостях. Це ж цікавий і зовсім не мертвий матеріал, що так саме наводить на різні історичні думки, дає метод до соціальних наук, як дають його біологічні екскурсії за для реальної науки. Рідко де можна знайти такі сприятливі історичним дослідям місцевості як Київ і Дніпро на всьому своєму

* Р[усова.] С. (1911). Педагогічна виставка. *Світло*, (7), 57–58.

протязі і дуже шкода, що вони не використувані такою живою організацією, як комерційна школа Володкевич. В загальнім числі екскурсій показано, що історичних одбувається дві що року, але, на жаль, про них в тексті пояснень нічого не сказано, і невідомо, яке вони зробили вражіння на дівчаток (тільки з виставки фотографічних праць бачимо, що була екскурсія в Коростень).

Цікавою працею учениць школи Володкевич з'являються журнали, що видають самі учениці. Майже кожний клас має свій «орган», в якому працюють самі дівчатка — хто пише статті, хто подає малюнки дуже гарненькі, хто упорядковує рахунки, веде зносини з літографією і т. и. Найбільша частина тих статей, що обговорюються в гуртках, теж містяться в журналі, є там різні праці наукових гуртків, вражіння від шкільного й позашкільного свого життя. Кращою працею можна вважати «Мандрівку на північ» одної дівчини з старших класів, але там ще є не мало цікавих річей. Ці журнали мають велике значіння за для виховання різних здібностей дівчат, спричиняються до товариського єднання коло одної улюбленої праці.

Взагалі на виставці різних праць і творів учнів комерційної школи Володкевич багато було цікавого за для кожного, хто цікавиться і стежить за поступом виховання, а сама школа виявила себе, як дуже симпатична нова школа, цілком присвячена раціональному вихованню й навчанню своїх учнів.

Історичні екскурсії, їх значення й методика*

Н. Мірза-Авакянц

З бесід по методиці історії з учителями початкової школи

Питання про екскурсії в цей час являється, до певної міри, одним з модних методичних питань, і рідко якому з них щастить о стільки, як цьому: вартість екскурсій визнана і методистами, і широким загалом учительства, і офіційними керовниками освіти. Про улаштування історичних екскурсій нагадують міністерські циркуляри, про них же читаємо в відчитих шкіл різних типів. Ще за старих часів де-які з шкільних округ робили спроби допомогти переведенню екскурсій і, напр., Московська шкільна Округа видала де кілька планів екскурсій з статтями, присвяченими данній місцевості і, навіть, мала спеціальний орган, присвячений екскурсійним питанням — «Екскурсійний Вісник». Не обминуло екскурсійної справи і наше міністерство: при департаменті позашкільної освіти є спеціальний екскурсійний відділ, що має на меті розробляти маршрути екскурсій, допомагати технічно, радити керовників для екскурсій, видавати порадики, а згодом, і екскурсійну часопись. Нарешті, назустріч потребі в спеціалістах-керовниках пішла просвітня комісія українського університету і минулим літом 1918 р. в Києві були організовані курси дая підготовки керовників екскурсіями по Києву та його околицях.

Так теоретично, здається, нема жадного голосу проти екскурсій, ані з боку шкільних робітників ані офіційних керманічів; на зустріч цій ідеї іде і міністерство і приватна ініціатива. І, не вважаючи на це, питання практичного переведення екскурсій є одно з найменьш освітлених в методиці: хоч про екскурсії дуже багато говорять, ми ще не маємо сталої екскурсійної практики, не маємо розробленої методики переведення їх, а в різних методиках історії знаходим лише чисто теоретичне визнання вартости екскурсій і майже повний брак практичних вказівок. Правда, в російській методичній літературі були деякі спроби в цьому напрямі: так д. д. Жарілов і Нікольський випус-

* Мірза-Авакянц, Н. (1918). Історичні екскурсії, їх значення й методика. *Вільна українська школа*, (2–3), 149–166.

тили книжку «Былое вокруг нас», завданням якої було перевести цілий курс російської історії на екскурсійнім принципі. Ця праця з деяких боків дуже цікава, але вона лише дала матеріал для переведення курсу, і зовсім не допомогла виробленню методики екскурсій. Далеко цінніша була друга праця, що мала на меті дати чисто практичні вказівки і матеріал для переведення екскурсій, — брошюри, вид. Моск. Шк. Округою «Бородино» та ин., «Труди комиссии по организ. экскурсии для учащихся и учащихся и др.». Але це все за мало.

Ще гірше стоїть екскурсійна практика в школі. Треба сказати одверто, що визнаючи теоретично цінність екскурсій, далеко не все учительство їх переводить, більшість улаштовує їх між иншим, випадково, і лише в рідких випадках вони носять характер систематичний. По більшості екскурсії, це розвага і для дітей і для вчителів або засіб дати дітям якесь діло на той час, коли нема нічого кращого. На лекції давно звикли дивитися, як на справу серйозну, роботу відповідальну, екскурсії ж залишаються ще й досі чимсь додатковим, необов'язковим і випадковим. Доводиться часто спостерігати, що учителів дають на історичну екскурсію 2–3 ріжних класи, «бо у них є вільна лекція і нікому з ними сидіти», або всі екскурсії в кожному класі відкладаються на два моменти: на осінь, поки ще лекції не переводяться систематично, та на весну, коли фактично рік уже закінчився, але треба до певного терміну підтримувати зовнішнє продовження шкільної праці. Для цього часто навіть педагогічна рада виносить постанову присвятити цей кінець року «на екскурсії», які переводять по черзі всі учителі. І от починається щоденна біганина по ріжних місцевостях, звичайно без системи й плану, і це зветься екскурсіями.

Подібна практика цілком помилкова. Екскурсії — справа важна, не менш серйозна, як лекції, і складніша за них по методам раціонального переведення, а через те і підходити до неї треба не менш уважно, як до звичайної педагогічної праці. Що ж до наслідків роботи, так екскурсія дає дітям не менше, а часто й далеко більше, як розмова на лекції в класі, отже і з цього боку нею не доводиться лежковажити.

Але, щоб екскурсії дійсно давали те, що від них можна чекати, необхідно улаштовувати їх систематично як раз тоді, коли потрібно, а не тоді лише, як є випадково вільна година або зайвий час.

Екскурсії мають велику вартість з ріжних боків: історично-наукового, психологічного та естетичного.

З боку історично наукового вони демонструють учням те, що залишилось від минулого, підводять до цього минулого близько, безпосе-

редне, зазнають з тим самим джерелом, на підставі якого працює і вчений історик. Під час огляду історичних пам'яток можна, в доступній для дітей формі зазнають і з методами наукових студій — порівнянням, критикою, об'єднанням окремих елементів в одну ціле та ін. Разом з тим, коли учні оглянули те, що залишилось від відомої доби, у них буде вірне уявлення минулого або окремих його явищ, кожна епоха набуває індивідуальних рис, виробляється розуміння історичного процесу, якого не можливо ні в якому разі дати лише словами. Ніколи учні не можуть уявити якусь будівлю або старовинну річ, коли ми будемо про неї оповідати або читати навіть найкращий художній опис: у кожного це оповідання про предмет перетворюється в щось індивідуальне, зовсім не подібне до його дійсного вигляду. Так, напр., можна дуже довго і докладно говорити дітям про Київський Софіївський собор, про його фрески та мозаїки й ін., можливо, що учні будуть гарно повторювати оповідання учителя, але всі ці розмови будуть для них лише порожньою формою, позбавленою жодного конкретного змісту. Коли ж повести їх в собор і там показати всі головні елементи старовини, слова набувають конкретності, втілюються в певні форми, зв'язуються з відомими враженнями, і утворюється уявлення ясне й вірне.

Екскурсії значно поширюють той матеріал, який дає вчитель дітям на лекції, і це поширення робиться не механічно, а природно. В класній роботі, чисто теоретично та абстрактно, неможливо піднімати багато з тих питань, які виникають, з ініціативи самих учнів, на екскурсії. На лекціях приходится брати матеріал лише в загальній формі, без великих деталей, бо абстрактна деталізація лише забиває пам'ять дітям та залишається зайвим баластом. Інші умови утворюються під час екскурсій: увага дітей повертається на цілу низку дрібних рис того пам'ятника, що вони оглядають, піднімаються різні запитання, і кожне з них має конкретний ґрунт і викликано інтересом учнів до матеріалу, який вони оглядають. Учителеві доводиться лише об'єднати ці окремі запитання в одно типове й характерне пояснення. Щоб ілюструвати цю думку, наведу як приклад екскурсію в Софіївський собор. Коли доводиться згадувати про нього на лекції, неможливо оповідати докладно його історію, вияснювати зміну плану, різницю стилів, деталі будівлі та орнаментациї: подібний матеріал, не зв'язаний з ґрунтом, буде дітям і незрозумілим і нецікавим. В той же час на екскурсії ці самі питання проводяться цілком приступно для учнів, без насильства над ними, лише пояснюючи те, що діти бачать. Так само й в інших випад-

ках: скільки б учитель ні розповідав про кам'яну зброю, поки учні її не оглянули в музеї, вони вірно її не уявлятимуть.

Звичайно, може допомогти малюнок, але він дає враження далеке слабше і не таке ясне, як оригінал, нарешті, він не має тієї приладності старовини, яке має старовинна річ. Мені доводилось спостерігати вражіння учнів 1-го кл. вищ. поч. шк. на екскурсії в археологічному відділові Київського музею. Раніш, студіюючи на лекціях кам'яну добу, вони роздивлялись малюнки палеолітичних та неолітичних виробів, але коли побачили ті ж самі речі в музеї, — дуже здивувались, що кам'яна зброя має такий вигляд, бо вони гадали, що вона більш нагадує сучасну. Таке саме неповне вражіння малюнки дають не лише дітям, а й людям дорослим: пам'ятаю, що коли в вищій школі мені довелося студіювати археологію, на підставі ілюстрацій виробилось певне вражіння від ріжних річей, між іншим кульобської вази. Коли ж пізніше довелося бачити її в музеї, першим вражінням з'явилося розчарування: вона була не такою, якою існувала в уяві, що виробилась на підставі малюнків. Коли у людей дорослих, підготованих історично, помічається подібна ріжниця вражіння від самої речі та малюнку її (а це доводиться спостерігати дуже часто), так у дітей це вражіння набуває форми іноді хаотичні, особливо, коли даються ілюстрації складні, з якогось монументального пам'ятника, які передають лише його загальний вигляд в значно зменшеному розмірі.

Треба додати, що малюнок, навіть найкращий, рідко передає деталі оригіналу, побільшости вони пропадають, і залишається лише загальний вигляд; для бесіди ж ці деталі часто мають велике значіння і дають багато матеріалу для висновків. Навіть модель не завжди може замінити оригінал, а до того ж вона має характер штучности, не робить вражіння природности й старовинности, яке дає сама річ, і викликає навіть іноді недовір'я: «це тепер зробили так, а може колись робили зовсім инакше». Такого типу відношення довелося бачити в учнів 1 кл. однієї гімназії, коли їм демонстрували моделі кам'яної зброї. Вони запевняли учителя, що не можна ставитись до цих виробів з певністю, бо їх робили недавно, а не в кам'яну добу.

Коли поставити ідеалом історичного навчання дати дітям не розмови на історичні теми, а саме минуле в конкретних формах, перш за все необхідно використати ті пам'ятники, які воно залишило, а зробити це в повній мірі можливо лише на екскурсіях. Правда, в де яких школах є свої невеликі музеї, які мають і оригінали і хороші копії відомих річей, моделі та ілюстрації, але таких щасливих шкіл обмаль,

та й не може шкільна збірка замінити великого музею з його багатством, різноманітністю і систематичним доббором матеріалів, отже і в цих школах є необхідність улаштування екскурсій.

Таким чином, лише безпосередній огляд пам'яток дає учням наукове уявлення минулого, а оглянути їх можливо, в більшості, лише організуючи екскурсії.

Не менше значіння мають екскурсії і з боку психологічного: вони дають таку яскравість і повноту історичних переживань та вражіннь, якої не має жоден з інших елементів історичного навчання. Дійсно, коли під час екскурсії оглядають якусь старовину, і діти і дорослі переносяться в ті далекі часи, коли вони утворювались, розпитують про колишнє життя, про людей, що тоді існували, про їх інтереси та переживання, почувають, над собою подих стародавности, і це утворює психологічний ґрунт для навчання історії. Часто доводилось чути запитання і від дітей і від дорослих, які оглядали кам'яну добу: невже ж це той самий ніж, що тримав в своїх руках чоловік тієї епохи? невже ця річ була сучасною мамонту? та ин. такі речі набувають особливого значіння, глибше відкривають минуле, дозволяють заглянути в зовсім інші умови та осередок. Яскравість та конкретність історичних вражіннь мають як наслідок, розвиток і підвищення історичного інтересу. Коли про минуле лише оповідають, воно може й буде цікаво, як що оповідання гарне й яскраве, але все ж дуже відірвано від життя, від сучасности. Огляд старовини на екскурсіях утворює місток між минулим та сучасним життям, історія перестає бути відірваною від ґрунту і набуває міцного коріння. Коли мені доводилось переводити екскурсії і з дорослими людьми, різного розвитку та різної освіти, і з дітьми, я завжди розпитувала екскурсантів про їх вражіння. Під час однієї екскурсії з групою військових, коли проводилось таке обговорення негативних та позитивних рис її, один з екскурсантів сказав з захопленням: «лише тепер, коли я бачив всі ці речі, я зрозумів що таке історія» і було помітно, що думка ця була не лише його власного, а поділялась і другими співучасниками.

Як уже говорилося, екскурсії викликають і виховують інтерес до минулого, екскурсії цікавість мають величезну і для дітей і для дорослих, надто яскравий матеріал вони дають, надто багато вносять нового, вияснюють незрозуміле. Кожен, кому доводилось переводити екскурсії в місті, знає, як виростають, «пухнуть» екскурсійні групи, бо до осередка екскурсантів приєднуються випадкові слухачі, дорослі і діти, штатські й військові, молоді та старі. І коли такий інтерес мають

огляди навіть для людей мало до них підготовлених, обтяжених своєю працею, тим більше не може не використати його учитель у дітей, з якими він проводить навчання історії, для яких історичний матеріал та історичні враження, а разом з ними й історичний інтерес, повинні бути близькими й природними.

Нарешті, велике значіння мають екскурсії з боку естетичного: під час переведення їх доводиться оглядати зразки стародавнього мистецтва різних галузів, високохудожні старовинні вироби, прекрасні побутові речі. Це не може не впливати на учнів: воно розвиває естетичний смак, навчає розуміти й цінувати мистецтво і творчість людности, і тим самим збагачує псіхіку дітей.

Так переведення історичних екскурсій повинно бути одним з необхідних елементів історичного навчання, якого неможливо відкинути без великої шкоди.

Але щоб дійсно екскурсії дали ті наслідки, як можливо сподіватися, необхідно переводити їх систематично й методично. Під виразом «систематично» я розумію переведення екскурсій, як одного з необхідних елементів курсу, при чому екскурсійний матеріал являється частиною цього курсу і міцно з ним зливається; виразом «методично» зазначається переведення кожної з екскурсій по певному плану, з певним завданням і використанням екскурсійного матеріалу для поширення й роз'яснення класної роботи.

Як же переводити екскурсії систематично?

Перше всього треба рішуче відкинути переведення екскурсій лише тоді, коли є вільний або зайвий час: матеріал кожної екскурсії повинен стосуватися до того матеріалу, який студіюють на лекціях, і кожну екскурсію можна робити тільки в той час, коли він її вимагає. Наведу приклад: як що доводиться проводити в Києві курс української історії, необхідно зробити де-кілька екскурсій і (музей, місто Володимира і Ярослава, Лавра та ин.) щоб докладно вяснити історію Київської доби. Коли ми будемо провадити на лекціях один матеріал, а на екскурсії другий (напр., на лекції говорити про татарське руйнування, занепад Київської держави та ин., а на екскурсії робити огляд міста Володимира), едности і систематичности в навчанні не буде, екскурсійний матеріал залишиться непристосованим до курсу і використати його в повній мірі немає змоги. Ще гірше віднести всі ці екскурсії на весну, простудіювавши відповідну частину курсу в осени або зимою. Тоді між матеріалом класного навчання та екскурсіями не буде нічого спільного, вони зовсім не об'єднуються, екскурсія залишається в пові-

трі, має значіння розваги і ніякого поширення класної роботи дати не може. Можна зауважити на це, що той матеріал, який порушують на екскурсіях в таких випадках, уже знайомий дітям, а через те подібний засіб улаштування екскурсій є разом з тим і повторення курсу. Це не так. Правда, матеріал цей дітям не зовсім чужий, про де-що з нього вони чули, але це «де-що» встигло вийти з пам'яті і з зони уваги, яка встигла концентруватись на других питаннях і доводиться з одного боку подвоювати увагу, з другого — вносити елемент випадковості в навчання. Справді, як можна поширити знання учнів та яскравіше освітлити той матеріал, який вони студіюють, коли на лекціях учитель розбирає питання про стан панства та селянства на Україні 16 в., або повстання Хмельницького, або нищення українського політичного ладу XVIII в. а потім на екскурсії покаже кам'яну добу або єгипетську мумію? Або, навпаки, студіюючи кам'яну добу, заразом, покаже й речі козацького побуту й портрети гетьманів «бо вони потрібні будуть на потім». При такому «методі» переведення екскурсій є лише слава, що вони відбулись, але ніяких наслідків з них не буде.

Інше вражіння зробить той самий матеріал, коли ми покажемо його в свій час: оповідаючи про діяльність Володимира Вел. в київських школах, обов'язково треба зробити екскурсію на місто Володимира, з характеристикою діяльності Ярослава зв'язана екскурсія на місто Ярослава з бесідами про кам'яну добу в археологічний відділ музею та ин. В таких разі екскурсійний матеріал не лише повторює те, що вже відомо дітям, але значно поширює його, додає багато нових рис, робить його конкретним. Подібне розроблення теми має наслідком широке й різнобічне розроблення історичних тем, ясність і міцність історичного знання. Правда, це бере час, а все ж краще дата дітям менше тем, але вірно й ґрунтовно простудійованих ніж як навалити їм в голови гармидеру з історичних подій, дат та назвиськ.

Можна використати екскурсії і як матеріал для повторення або поширення відомостей по де-яким питанням при повторенні, але для цього так само необхідно зв'язати матеріал лекцій та екскурсій: повторення випадкове й безсистемне є така сама безнадійна праця як і безсистемне переведення курсу і нічому не допоможе.

Так для систематичного переведення екскурсій необхідно: 1) Зробити екскурсії постійним елементом навчання остільки ж необхідним, як лекція; 2) органічно зв'язати матеріал лекцій та екскурсій, щоб екскурсія була висновком і поширенням роботи на чергових лекціях;

3) кожна з екскурсій повинна відбуватися тоді, воли її вимагає зміст чергової класної роботи.

Практично, щоб досягнути цю мету, доводиться заздалегідь зазначити, які екскурсії необхідні для данного курсу і коли їх треба перевести. А коли трапляється, що, через якийсь випадок, неможливо зробити чергову екскурсію в зазначений термін, так краще затримати трохи курс, не давати учням 1–2 лекції нового матеріалу, але досягти єдності матеріалу лекційного та екскурсійного.

Друга вимога, яку було поставлено улаштуванню екскурсій, — методичне переведення кожної окремої екскурсії. В процесі екскурсійної праці, методично переведеної, можна зазначити 3 стадії: підготовка до екскурсії, огляд матеріалу, який було намічено, перевірка й використання екскурсійних вражень. До кожної з екскурсій треба обов'язково підготувати її співучасників, однаково дітей чи дорослих. Загальна підготовка до неї є природний наслідок єдності між матеріалом лекцій та екскурсій, але мало лише згадати на лекції про той матеріал, що оглядатимуть на екскурсії, необхідно освітити його більш докладно, поставити підготовку до екскурсії черговим завданням лекції. Докладна підготовка є справа дуже важна: без неї абсолютно неможливо ані використати той матеріал, що по плану екскурсії доводиться оглянути, ані перевести цей огляд систематично, ані зробити висновків з нього. Учні не знають, як ставитись до відомого матеріалу, яке значіння він має, на яку з його рис треба звернути пильнішу увагу, що буде головне та другорядне; увага їх розкидається, замість головного вони роздивляються дрібниці, роблять ріжноманітні та випадкові запитання, перескакують з одного на друге, не можуть оглянути ґрунтовно і екскурсія перетворюється на гармидер. Підготовка до екскурсії і є в тім, що дітям вияснюють мету її: куди їх ведуть і для чого, що вони повинні оглянути, яке значіння мають ці речі або будівлі, зазначаються головні риси їх, ґрунуються де-які з необхідних другорядних, як що потрібно, пригадуються або деталізуються ті відомості, що діти вже мають. Підготовка дає ґрунт учням, готує до огляду, надає систему екскурсії. Та крім загальної підготовки, яка являється наслідком переведення курсу, до кожної з екскурсій потрібна спеціальна підготовка, якій присвячують частину лекції, цілу лекцію, або й де-кілька, в залежності від екскурсійного матеріалу, умов екскурсії та методів підготовки. Підготувати до екскурсії можна різними засобами. Можна простудіювати раніш на лекціях детально (допомогою малюнків та ін.), весь той матеріал, що буде демонстро-

вано, а під час екскурсії використати його лише як ілюстрацію до відомого вже дітям, не наводячи знову всіх тих фактів, про які оповідали в класі. Але можливо зробити й навпаки: на лекції дати дітям лише загальне зазнайомлення з тим, що вони бачитимуть, а детальне розроблення теми перенести на екскурсію і об'єднати з оглядом; в таких разі, ці деталі цікавіші й зрозуміліші дітям, а екскурсійний матеріал відіграє ролу не тільки ілюстрації, а й ґрунту для освітлення відомих питань. І перший і другий засіб мають позитивні та негативні риси. Перевага першого в тому, що при такій підготовці, екскурсія вимагає далеко менше часу, можна швидше оглянути матеріал. Але підготовка буде абстрактніша, де-що важливе уникає з пам'яті і доводиться знову повторювати його на екскурсії. Плюс другого в тім, що всі докладні відомості, які дають під час огляду, набувають конкретності та яскравості, робляться обґрунтованішими, а через те легше й міцніше засвоюються учнями. Але екскурсія вимагає багато часу. Можна сказати, що з учнями молодшого віку, коли тепло і нема чого поспішати, другий засіб дає наслідки користніші; з старшими, або взімку, коли неможливо протримати дітей довго на повітрі, зручніше перший, або комбінація обох — не давати раніш відомостей дуже докладних, але й не переносити центру праці на час огляду.

Щоб об'єднати процес підготовчої роботи, бажано головні з думок її записати в формі коротенького конспекту або плану. Як приклад наведу конспект що було написано учнями 1-го кл. української гімназії після класної бесіди — підготовки до екскурсії на тему «Київ за часи Володимира Вел.»:

Київ поділявся на дві частини Подол, — біля Дніпра, та город, — на горах. На Подолі жили купці та ремісники. В городі або місті були головні церкви (Десятинна, Св. Василя), терема князів та бояр. З Подолу в город ішов Боричев-взвоз. Для захисту від ворогів, місто було обведено валом з кам'яними воротами.

Ця екскурсія була підготована по другому методу: на лекції лише в загальних рисах було зазначено, що уявляло місто, більш докладні відомості, як межі міста, історія окремих будівель, техніка їх будування та оздоблювання, топографія та ин. вияснялось під час огляду.

Переходячи до другого моменту екскурсійної праці, доводиться перш всього зазначити, що наслідком кожної з екскурсій повинно бути ясне повне і яскраве уявлення того матеріалу, який демонстрували і, відповідно до цього, треба перевести і огляд його. Нема чого багато говорити про те, що учитель, раніш як робити екскурсію з учнями, мусить

обов'язково докладно зазнайомитись з матеріалом, що він думає оглянути, і скласти план екскурсії. Разом з тим керівник екскурсії повинен зазначити мету її, ті головні наслідки, яких він бажає досягти та які потрібні в цей час для переведення курсу. Річ в тім, що той самий матеріал, в залежності від мети екскурсії, можна розібрати з різних поглядів, висовувати на перший план ту або іншу ідею як головну і відповідно їй підбирати й групувати матеріал. Через те з самого початку треба зазначити завдання і межі екскурсії; щоб не зачіпати зайвого, але не обминути необхідного. Найкраще орієнтується в завданнях курсу, звичайно, учитель, який його переводить: йому видніше, до чого треба простувати за часи екскурсій і найлегше взяти всі потрібні елементи огляду. Через те бажано, щоб екскурсіями керувала не чужа людина, якийсь керівник з боку, а та сама, яка переводить навчання.

Як умову успіху екскурсії треба зауважити обмежену кількість матеріалу навіть одного типу, увага остільки розкидається та стомлюється, що ніякого цільного, повного вражіння не утворюється, і рішуче неможливо, дати відчит про окремі риси або елементи того, що було оглянуто. Коли доводиться оглядати надто багато, огляд робиться похашцем, кидаючись від одного до другого, жодна річ не демонструється як слід, вражіння утворюються непевні та неясні. Ще гірше, коли до великої кількості матеріалу додається ще й різноманітність: утворюється такий хаос вражінь, в якому важко щось відокремити. Досить часто доводиться спостерігати, що учителі приходять з учнями на екскурсію до музею і оглядають разом весь музейний матеріал. Така екскурсія не має жодного значіння, не дає жодних наслідків і лише стомлює і вчителя і учнів: демонструють багато матеріалу, який зовсім немає природного відношення до курсу, для огляду якого учні не підготовані, а через те цей огляд робиться чисто зовнішнє, поверхово; з необхідности доводиться остільки хапатися, що неможливо спинити увагу ані на чому, з'окрема, нічого вже й мріяти про характеристику головних та явищ кожної доби або вияснення головного та другорядного; нарешті, з боку педагогічного, подібна екскурсія впливає негативно на дітей: утворює лехковажне відношення до екскурсій, виховує поверховість роботи, вироблює думку, що всяка праця над музейними експонатами закінчилась, бо вони вже все бачили і все знають, хоч в дійсности при таких методі переведення екскурсії нічого не бачили і нічого не знають. Зовсім інші вражіння учнів та наслідки екскурсії, коли матеріалу оглядають небагато, однотипного, характерного, огляд робиться докладний з невеликою вступною бесідою, з

виясненнями всіх головних питань, розумінням значного та другорядного в кожному явищі. Тоді учні, хоч розглянули матеріял і невеликий, але мають певне і ясне вражіння, те нове, що вони набули, об'єднується з тим, що знали раніш, порівнюють відоме з новим, знаходять в старому нові риси або в новому те, про що вже чули, що пояснює це невідоме, їх увага концентрується, вони можуть охопити матеріял який їм дають, і, більш менш, самостійно поводитись з ним. Краще замість однієї екскурсії зробити де-кілька, але з потрібними наслідками, ніж як збити силу матеріялу на одну і нічого не дати дітям. Напр., замість огляду всього музею, дати лише частину його хоч би кам'яну добу, а останній матеріял залишити на другі екскурсії відповідно завданням та темам курсу.

Під час огляду треба звернути пильну увагу на групування матеріялу: вияснити матеріял остільки, щоб яскраво було зрозуміло взаємовідношення між окремими рисами його, щоб головне було висунуте на перший план, а менш важливе, другорядне, групувалось круг нього: тоді утворюється вірне розуміння того матеріялу, який оглядають, виробляється уміння розкладати історичне вражіння на окремі елементи, і використати кожен з них при нагоді. Ясність груповки окремих рис, та розуміння їх взаємовідношень дасть і ясність історичного уявлення. Під час демонстрації матеріялу на екскурсії неможливо оглянути докладно кожную річ, що характеризує якесь історичне явище, не вважаючи те порівнює значіння, яке воно має, бо це так само надто втомить увагу учнів і позбавить цілности вражіння як зайва кількість матеріялу: краще розглянути з ними де-кілька першорядних, найхарактерніших рис явища або головних експонатів відділу. Напр., коли оглядати кам'яну добу, то непотрібно обов'язково роздивлятися кожную річ, кожен черепок або кістку: досить вибрати де-які з експонатів, що характерні для палеолиту та неолиту, докладно огледіти їх, вияснити їх походження, спільні та індивідуальні риси та ин. і в учнів складається певне вражіння що до характеристики тієї й другої епохи.

Щоб можна було уважно огледіти екскурсійний матеріял, треба зазначити ще одно — ніколи на екскурсіях не поспішати. Коли ми будемо поспішати, доведеться переводити огляд похашцем, не буде змоги докладно характеризувати та розглянути повно й ґрунтовно окремі експонати, а через те вражіння будуть не ясні, переплутані і певного уявлення утворитися не може.

При переведенні екскурсій неможливо нехтувати й питанням про вік учнів. Екскурсії приступні для учнів ріжного віку, навіть для дітей-

дошкільників, але в залежності від віку, підготовки та інтересів співучасників доводиться, на підставі того ж матеріялу, переводити інші екскурсії. Для учнів молодшого віку потрібно не тільки робити пояснення в більш елементарній формі, але й обминати багато різного матеріялу, який для них незрозумілий, а те, що вони оглядають брати без докладної деталізації. Наведу приклад: коли під час екскурсії в Києво-Софіїв. собор з меншими учнями ми почнемо вводити цілу низку подробиць архітектурного та орнаментального характеру (хоч би детальна бесіда про походження українського бароко, різні типи барокальної орнаменталізації, деталі візантійського стилю та ін.), це для дітей буде надто важкий, абстрактний і нецікавий матеріал. Але для них буде цілком доступна бесіда про впливи Візантії на Київське князівство, про побут візантійського імператора, відношення між грецькою та славянською культурою та ін., яку можна перевести на підставі софіївських фресок. Навпаки, для старших (або й випадкових груп дорослих) деталізація питань мистецтва буде дуже бажаною й корисною. Так, в тому й іншому випадкові зміст екскурсії буде неоднаковий, хоч вона і робиться на підставі огляду того ж матеріялу, але в першому випадкові звертають пильнішу увагу на один його бік, в другому на інший.

Дуже допомагають цілности та ясности вражіння, а разом з тим і перевірки розуміння пояснень вчителя, малюнки, що роблять учні під час екскурсій. На кожній екскурсії учні повинні обов'язково мати папер та олівець і, коли переведено огляд якогось відділу або вияснені характерні риси якогось явища, можна пропонувати їм замалювати де-що з того, що ілюструє пояснення вчителя. Звичайно, не може бути примусового розподілення роботи поміж учнями — кожен малює ту частину оглянутого матеріялу, який йому до вподоби. Такі малюнки мають значіння з різних боків: перше, діти люблять цю працю, роблять її дуже охоче і, в той же час, замальовуючи, уважно розглядають кожну річ зо всіма її дрібницями, і, таким чином, доповнюють загальний огляд; друге, при цій праці виникає багато запитань, які додають де-що нове до попередніх оповідань вчителя або пояснюють те, чого відразу учні не зрозуміли; нарешті, найкращі з цих малюнків можна використати для класної праці. Не треба думати, що малюнок, як педагогічний засіб, приступний лише для де-яких з учнів, що мають спеціальний мальовничий хист або технічну підготовку. Замалювати окремі речі може кожен з дітей, коли ми не будемо ставити малюнкові підвищених вимог технічного й художнього характеру. Малюнок такого типу має значіння не художнє, а педагогічне та психологічне і,

хоч з боку технічного буде виконаний і дуже кепсько, не страчує своєї вартости. З другого боку, малюнок допомагає вияснити, чи вірно зрозуміли учні той матеріал, що оглянули, полехчує групування його.

Як що можливо, дуже гарно під час екскурсії мати фотографічний апарат, щоб фотографувати ту місцевість, яку оглядають, головні речі відділів або риси експонатів, збирати листівки, альбоми або окремі фотографії, що стосуються до данного матеріалу і існують в продажу, на решті, діставати різні речі, характерні для історії данної місцевости або явища. Особливо цікаво й корисно робити це в випадках далеких складних екскурсій. Напр., у нас на Україні є багато міст, містечок та сел, цікавих з боку історичного, хоч би Чернігів, Переяслав, Острог та ин., і дуже бажано організувати екскурсії для зазнайомлення з їх старовиною. З другого боку, багато екскурсантів іде з провінції до Києва. Такі далекі екскурсії повинні бути підготовані не лише технічно (помешкання, їжа та ин.), але й науково: необхідно зазнайомити з історією тієї місцевости, що збираються оглянути, вияснити її значіння історичне та національне зазначити, які з головних пам'ятників минулого ще заховалися в цьому і яка їх вартість та ин. Що до методу переведення, то природно, що така екскурсія розкладається на елементи — окремих екскурсій, які переводяться відповідно загальним екскурсійним вимогам. Екскурсії такого типу, що дають матеріал цілком новий для учнів, які з великою цікавістю оглядають чужу місцевість, куди вони, можливо, більше ніколи не прибудуть, утворюють бажання залишити щось «на спомин», а це виробляє психологічний ґрунт для збирання різного матеріалу, що учні роблять дуже охоче. Матеріал цей матиме значіння подвійне: перевірки та об'єднання екскурсійних вражіннь данної групи учнів, а з другого боку стане в пригоді й школі: їх можна вживати на лекціях, як ілюстративний матеріал, або демонструючи просто або використовуючи для проєкційного лихтаря та ин. Коли таке збирання провести в більш-менш широких розмірах, а потім матеріал систематизувати, в школі буде цілий ряд історичних оглядів різних місцевостей, будівель, музеїв та ин. пам'ятників нашої старовини, які важко знайти в продажу і матеріал цей матиме особливу цікавість для учнів, бо вони самі його набули.

На екскурсії необхідно весь час підтримувати екскурсійну дисципліну: без неї, навіть при найкращих бажаннях та методах, екскурсії перевести неможливо. Під виразом «дисципліна» я розумію не перетворення учнів в манекенів, без думки та ініціативи, а утворення з них організованої групи з концентрованою увагою, яка не лише підтримує

зовнішній лад (який звичайно потрібний, хоч без розмов та запитань екскурсія бути не може та це й не бажано), але весь час веде спільну енергійну роботу: разом оглядають, разом вивчають, роблять висновки і таке ін., ведуть дійсну працю, а не тиняються від одного до другого. Група ця не розпадається, переходить разом від огляду однієї частини матеріалу до іншої, не кидає огляду по власному бажанню, нарешті, учні не розбігаються. Коли ж такої дисципліни бракує, діти звертають увагу на сторонні явища або вирішають свої особисті справи, розходяться, бігають з місця па місце, систематичного огляду не ведуть, бо увага їх розпорошується: на щось трохи подивляться, і щось почують, але не уважно і не дуже докладно, між іншим, щось побачать самостійно, але без пояснень вчителя і біжать далі, до нового, яке оглядають так само поверхово. Вся екскурсія набуває характеру хаотичного, серйозність її та значіння страчується. Щоб уникнути цього, необхідно, перш за все, виховати у дітей думку, що екскурсія по змісту є така сама важлива праця, як лекція, тільки по формі відрізняється від неї; що, так само, як на лекції, під час екскурсії не можна бігати, розважатися, робити щось стороннє; що без докладних пояснень вчителя екскурсійний матеріал для них незрозумілий, хоч вони й оглядають його. Лише тоді можна організувати екскурсію. Яка ж екскурсія та екскурсійна робота, коли співучастники її тиняються по кутках та шукають розваг своїми засобами? Або що може бути гірше екскурсії, під час якої одно співає, друге розмовляє, третє оглядає, четверте їсть, п'яте б'ється та ін. та ін? Коли переводити екскурсії таким чином, бодай їх краще зовсім не робити!

Нарешті, ще одна увага що до переведення екскурсій: кількість співучастників для нормального переведення роботи не повинна бути дуже великою — найкраще 20–25 чоловік, бо тоді можливо багато пояснень дати разом всім, для огляду дрібних річей поділити на дві групи, можуть усі все бачити і чути та весь час провадити спільну працю. Як що ж співучастників буває надто багато, частина з них нічого не бачить і не чує, доводиться розбивати їх на декілька груп і повторювати пояснення кожній зокрема, цеб-то, фактично вести заразом де-кілька паралельних екскурсій; до того ж, коли одна група кінчає огляд і до нього приступають другі, першим нема чого робити, вони самі для себе знаходять якісь розваги розходяться, розкидають увагу, оглядають самостійно той матеріал, який для данної екскурсії зовсім не потрібний, страчують дисципліну і учитель немає абсолютної змоги підтримувати спільну роботу або хоч зовнішне стежити за ними. Можливість дійсної,

серьозної праці зникає. До того ще треба додати, що кожному з учнів хочеться бачити все раніш, а через те вони всі мостяться наперед, штовхають один одного і, нарешті, ніхто нічого як слід не бачить. Зразки таких екскурсій в 50–60 і більше можна бачити досить часто на майданах Києва, але щоб вони щось давали учням, можна висловити великий і великий сумнів. З другого боку, зрозуміло, які важкі умови переведення екскурсії утворюються в таких випадках для учителя, а до того ж і завдання екскурсії залишається не досягнутим.

При виясненні кількості співучасників екскурсії доводиться вважати і на умови її і на вік учнів. Коли екскурсія переводиться на повітрі, робиться огляд монументальних пам'ятників, до яких може разом доступити багато людей, та екскурсанти люди дорослі або, принаймні, старші учні, тоді кількість їх можна трохи побільшити, але не занадто. Як що ж екскурсія відбувається в невеликому помешканні або музеї, де треба демонструвати дрібні речі, або екскурсанти діти молодшого віку, необхідно групу обмежити. Але взагалі краще розбити велику на дві групи і перевести з ними дві екскурсії, бо об'єднання всіх в одну важке і вчителю і не піде на користь.

Коли огляд закінчився, необхідно з одного боку об'єднати елементи його, перевірити, чи всі учні уяснили той матеріал, який оглянули, чи вірно вони зрозуміли пояснення і виправити помилки, як що вони є. Так логічним закінченням екскурсії являється третій момент переведення екскурсійної праці — об'єднання й перевірка вражень екскурсантів.

Загальне об'єднання окремих елементів з підкресленням головних висновків екскурсії треба провести наприкінці огляду. Може зробити це або сам учитель або учні за його допомогою. Часу воно вимагає небагато (при невеликій екскурсії хвилин 10–15), але уяснює учням головні думки, робить їх рельєфними і відіграє керуючу роль при класному розробленню екскурсійного матеріалу. Більш детальне об'єднання і використання того, що придбали учні можна перевести в класі шляхом розмови або оповідання дітей: згадують головні моменти екскурсії, найважливіші риси явища, загальні характеристики та висновки з праці, об'єднують матеріал класний та екскурсійний. Можна перевести цю стадію екскурсійної роботи й іншим засобом — доручаючи дітям написати вдома відчит або оповідання про екскурсію. Такий метод перевірки є, на мій погляд, найкращий. Перш усього учневі доводиться уважно пригадати та подумати над матеріалом, перевірити ще раз всі свої враження, а це примушує його й до огляду ставитися уважніше: розпитати вчителя про все, що буде незрозуміло,

докладно оглянути, де-що записати і др. З другого боку, в такому оповіданні відразу ж виявляються всі дефекти екскурсії, як нерозуміння або неясність уявлення учнів, та і негативні риси пояснення вчителя і, таким робом, учителеві легко перевірити не лише учнів, а й свою працю. Такі виклади дають дуже цікавий матеріал і допомагають керовникові повести екскурсії вірним шляхом: помітивши дефекти в своєму поясненні, він виправить їх частиною на лекції, частиною на другій екскурсії в ту ж місцевість, а разом з тим бачитиме як треба і чого не треба робити.

Доводиться іноді чути, що таке оповідання не під-силу учням, що старші його напишуть, але для менших воно неможливе. Ця думка помилкова: кожна дитина, яка вміє писати, може написати оповідання детального типу; різниця буде лише в тому, що старші напишуть більш докладно, ґрунтовно, велике по розміру, молодші примітивніше по змісту і менше по розміру. Кажуть також, що ця робота приступна лише для гарних учнів, важка для середніх і неприступна зовсім для малоздібних. З цим також не можна погодитись: між відчитими учнів звичайно буде різниця, бо гарний напише більше, складніше, змістовніше, гірший — менше, бідніше по змісту, блідніше, але так само відрізняється й кожна праця більш здібних та менш здібних дітей, а не увільняє ми де-кого з учнів на цій підставі від де-яких лекцій або работ. Коли екскурсія проведена вірно й нормально, кожен з учнів може зробити хоч би коротенький відчит, а як що цього нема — певний доказ що екскурсія була зроблена не так, як потрібно: огляд переводився похашцем, пояснення бліді й неясні, матеріал переплутаний, а в такому випадкові учителеві доведеться скаржитись на себе самого, а не на дітей. Наведу як приклад відчїти двох учнів 1-го кл. укр. Тімназії — один слабенького, другий — гарного. І та і друга праця наводиться не виправленою, лише поставлені знаки.

Що лишилося за старих часів.

Місто Володимира починається на В. Володимирській улиці, там, де знайшли ворота муровані і закопали знову їх там само, бо тоді війна починалась, трохи згодом їх одкопають. І тоді була мурована стіна, котра обводила невеликий город. І була тоді построена десятинна церква і коли була зруйнована, і в ній осталось багато старих віщей. В ній знайшли кусочки ікон, котрі були роблені Фрескою та Мозайкою. Мозайкою були виложені із маленьких різних камінчиків, а Фрескою були, намальовані на сирій глині. Десятинну церкву построїли вдруге не греки, а славяни і плитки з грецькою надписью уставили на тому ж місці. І греки в церкві вилежували підлогу з каміння, червоного, рожевого і сірого і так як узори виходило. І мурована стіна вела по

трохсвятительській вулиці до трохсвятительської церкви. Там, де тепер стоїть святительська церква стояв ідол Перуна. Перуна скинули в Дніпро, а на тому місці построїли Трохсвятительську церкву. Церква була велика, гарна. Але ж коли була війна, вона була зруйнована, розбита до вікон, верх був дороблен не греками, а славянами. Греками вона була будована більше цементу ніж цегли, а славяни дороблювали то використовували більше цегли, а цементу менше. І стіна вела аж до того самого міста, де починалась.

Цей виклад має й помилки й неясности, діло вчителя виправити їх. Але, не вважаючи на це, в ньому є певна провідна думка, хоч висловлена вона і не завжди гарно, помітно, що учень пригадав свої вражіння і подумав раніше, як став писати і з цього боку, не дивлячись на технічно слабеньку конструкцію та окремі помилки, він мав значіння. Треба додати, що взагалі вимагати від дітей у відчитих повної ясности та точности неможливо: вони часто не уміють висловити своїх думок, хоч і мають їх і педантизм в даному разі буде насильством над дитячою психологією. Неможна вимагати і оповідань дуже великих по розмірам. Гарно, коли хто з дітей може й хоче написати детально, але не кожен це може зробити; коли ж ставити таку вимогу, учні, які не мають досить змістовного матеріалу будуть додавати для розміру зайві фрази, зачіпати те, що зовсім не стосується до теми, або штучно поширювати той матеріал, який у них є.

Цим робом ми призвичаємо їх до пустослов'я, виховаємо нахил до зайвих розмов, а не поширимо й не розвинемо зміст праці. Навпаки, бажано, щоб виклади були не дуже великі, але змістовні: позитивна риса кожної думки — висловлення в коротких і простих словах, але словах змістовних; таку економію та змістовність виразів потрібно виховувати в учнів. Через те раціональніше пропонувати дітям писати небагато, але уважно, хоч, звичайно, не можна відкидати й більшого відчиту, коли він зроблений гарно й змістовно.

Друге оповідання на ту саму тему було написано гарним, здібним учнем: воно біліше по розміру, точніше, змістовніше й детальніше. Автор наводить і коротеньку історію де-яких будівель, робить спробу поставитись критично до матеріалу.

Остаткі пам'яток від старого міста до наших часів.

Після старого міста у нас залишилось у Києві богацько пам'яток. Перший, пам'ятник була це Десятинна Церков, що построїна на тому місці, де померли перші християнські мучинники Федор і Іван. Тільки Десятинна Церков уся не залишилась чересте, що як був татарській погром чириз 200 років після Володи-

мира, то Київляни всі сюди позбирались і позносили всі свої сюди дорогі речі. Там були галереї, то Київляни одбивались від татар, але татари взяли їх і порізували всіх людей а церков розграбили та зройнували. Та от церкви залишилась одна стіна. По тім під руїнами знайшли богацько кусочків мазайки та фрески, та різні дорогі каминці. Остались ті камні, що була виложина підлога, вони були різного колеру, то з їх викладали різні узорі. Потім залишивсь мрамор, що з его робили карниз, ще залишились колоколи, а навіть декотрі ікони. Потім найшли ще плити з Греческою надписью, що тепер над двирми. Ціхпам'ятників у Києві зосталося мало, бо більш одвезли в Петроград.

В 17 віці в Києві жив митрополіт Петро Могила, то він дуже любив те місто де була Десятинна церков, а на руїнах зосталась одна стіна, то він приробив ще стіні і зробив собі церкву, що і до інших часів залишилась (?). Там єть ікони, що помалевани Українською формою: одежа на богоматері та на других святих така, як носили тоді козаки.

На руїнах старої церкви не давно построїна церков такаж (?) сама, як стара була, але вона буде менша ніж стара. Це доказує старий фундамент що і досі залишився в землі, то він виходить за межі цієї церкви.

В печері єть Моці Володимира, его домовина замуrowава. Потім ще зосталася Трех-Святительська церков, котра поставлена на холмі Перуна. Вона чуть не вся ще залишилась от Володимира до наших часів. Тільки приробили їй новий верх, та ганкі. За стари часи мурували не так, як тепер тепер кладуть товсти циглини, а цементу тонко, а тоді впроти — клали цементу товсто, а цеглу тонку. Ще залишився до нас фундамент з тієї стіни, що огорожувала старе місто. Цей фундамент ійшов по Здоровій Житомирській, потім захвачував поза Десятинною церквою, потім по вулиці Трехсвятительській, да поза теперешньою Риальною школою. На здоровій Житомирській, як роскопували мостову, то найшли фундамент од воріт. А потім, як стала війна, то його знову закопали.

Відкинемо де-які історичні помилки, не вважаймо на ортографію дитини, яка лише недавно стала студіювати мову, на стилістичні дефекти, і перед нами наслідки уважної й пильної праці, яка передає всі головні моменти екскурсії, робить топографічні пояснення і досить гарно і вірно намічає те, що оглянули.

Взагалі, діти охоче пишуть екскурсійні відчити. Часто, з власної ініціативи, вони, роблять їх дуже докладними, вводять силу різних подробиць, охоче спиняються на них і намагаються передати повну картину екскурсії. Як приклад відчиту такого типу, наведу оповідання одного з гарних учнів 1 кл. укр. гімназії про другу екскурсію — на місто Ярослава.

Про Ярославове місто.

Ярославове місто було більше, ніж Володимирове. Самий найкращий будинок Ярослава це був Софіївський собор. Софіївський собор стоїть на тому

місці, де Ярослав побив половців (?). Собор цей при Ярославі був не такий великий як тепер через те, що пізніше Гетьман Іван Мазепа (?) пристроїв до собору ще їдну частину. Коли був «татарський погром» (?) то татари геть розграбували Софіївський собор і зруйнували, але татаре усього собору не зруйнували, а тільки дахи позбивали, а стіни були цілі. Собор довго стояв зруйнований коли поляки стали утисковати українців то вони оддали собор «уніатам». Вони віддали його через-те, щоб цим зробить українців католиками. Позаяк він був зруйнований, то в ньому не можна було служити службу.

Коли у XVII віці з'явився у Києві метрополіт Петро Могила, то він поправив собор і став править в ньому православну службу. Коли робили у Софіївському соборі розкопки, до знайшли дві мармурових труни і кажуть що в них були поховані: у неодимкненій труні Ярослав, а у другій метрополіт Макарій. У другій труні не було тіла і верху, так що напевне не знають, чи це там був похований метрополіт Макарій, чи ні. Труна була відчинена через-те, що татаре думали, що в ній єсть скарби. Софіївський собор був увесь мальований фрескою та виложений мозаїкою. Але, через богацько літ, фреска зблідла, мозаїка попсувалась. То художники теперешні, коли поправили фреску, то помалювали її масляними красками і вона попсувалась. Де які картини були затерті, то художники, не знаючи яка це картина, рисували другу. Мозаїку художники не вміли робить, так що, де вона повипадала, то вони замальовали фарбою під колір мозаїки. В олтарі над престолом є ікони «Божої Матері» і «Тайної Вечері», котрі були зроблені з мозаїки. Хори це були зов сім окремі від церкви, це була частина князівського терема (?). На стінах хор є дуже багацько малюнків, напр: цірк, в якому були біга, билися з звірями; тут же у цірку була царська ложа, в якій сидів царь з своєю сем'єю. Другий малюнок, як селянин несе цареві окорок, потім царська охота і таке инше.

Всі ці малюнки були з життя Гречеського імператора. На хорах є ікона, котра звалася іконою Миколи Мокрого, через те, що коли у Києві, у Дніпрі, у батька і матері утопилась дитина, то вони з горя почали молитись Св. Миколі. Раз мати прийшла у церкву молитись Св. Миколі, то побачила свою дитину коло ікони маленькою і от через-те ця ікона зветься ікона Миколи мокрого.

Подвір'я Софіївського собору було в Українському стилі. Там були пострені дома усіх прислужників Софіївського собору. У цих домах були подвійні, в Українському стилі, а на даху були зроблені фронтони. Ярослав ще пострів дві церкви: одна, коли Ярослав хрестився, то його назвали Георгієм, через те і церква звалась Георгієвською. А друга церква в память жінки Ярослава Я. Проти земського будинку, де стояла церква, зостався тільки стовп, на якому після поставили хрест. Золоті ворота тепер іще стоять і для того, щоби вони не упали, тепер зчипили їх залізними рейками. Подивившись на ворота, можна знати, як перше строїли стіни і взагалі усе. Тоді клали природний камінь і через те було дуже міцно. За воротами стлався далеко навкруги степ.

Отже відчити про екскурсії, хоч би в формі коротенького оповідання, неможливо рахувати працею надсильною для учнів. Але необхідно завжди дбати про те, щоб ці виклади мали зміст, були наслідками попередньої пильної праці, щоб до них ставились уважно, щоб робота була зроблена не аби-як, бо в іншому випадкові вони страчують, всяке значіння. Наведу приклад такої праці, яка лише зовнішне має вигляд відчиту, але в дійсності ніякого змісту немає і ніякого об'єднання наслідків екскурсії не дає.

Про город Володимира і що в йому зосталося.

Місто Володимира тягнеться від старо Київського участку аж до трехсвятительской. На против старо-Київського участка до трех Святительской мизи двома стовбами є мур міста володимира. В десятинній церкві ми бачили старі кафлі, робліні на фрести, ми бачили старі Образи, що були в старій церкві, ми бачили робліні на сирій глині, ми бачили мощі Володимира. Ми бачили в святителській церкві як за давнішні часи мурували мури: вони клали більше глини ніж цегли, тепер кладуть ніж глини. Мур володимира тягнеться від святительської церкви кругом до старо-київського участка.

Такий виклад значіння немає, бо не виконує того завдання, що ми йому ставили — ні дати можливість об'єднати вражіння екскурсії та перевірити їх. Він нічого не об'єднує і нічого не перевіряє, бо являється лише перерахуванням того що бачили, та й то випадковим.

Я передбачаю ще один закид: перевірка викладів одбирає багато часу, а без неї вони не мають рації. Звичайно, перевіряти їх необхідно, але ця робота не вимагає часу дуже багато, бо головна частина її може бути перенесена на класну працю учнів: учитель пропонує на лекції прочитати де-кілька відчитів (2–3), кожен з дітей стежить по своєму зшитку і, коли у нього зміст відрізняється від того, що читають, піднімає питання, де вірніше, а потім помилки виправляє. Учителеві доводиться перевірити, чи так виправлено, чи не проминули чого. Що ж до початкової школи з'окрема, так там, той самий учитель викладає і історію і рідну мову, а через те оповідання про історичну екскурсію може замінити аналогічну працю по рідній мові і перевірка його не надасть зайвої роботи учителеві.

Для об'єднання елементів великої екскурсії або цілої низки маленьких можна використати ще один засіб — улаштувати екскурсійну виставку. Роботи цього типу надзвичайно цікаві для учнів, бо переводяться виключно власними їх силами, користні з боку педагогічного, бо сприяють розвитку творчості та ініціативи, нарешті, бажані і з

боку історико-методичного: вони надають закінчений вигляд екскурсійній праці, показують наочно учням вартість та значіння її, дають можливість тим з дітей, що не були на екскурсії, придбати де-які знання про відомий історичний матеріал. Такі виставки, між иншим, улаштував з своїми учнями відомий московський методист М. Г. Тарасов і, на його думку, вони мали гарні наслідки.

Організація потрібної виставки не являється справою надто складною. Звичайно, може бути менш експонатів, менш докладів, але ідея та значіння роботи залишаться ті ж самі. Як що учні, під час огляду, замалюють де-який матеріал з того, що бачили, які існують в продажу, достануть де-які речі, використають фотографічний апарат, так за часи складної екскурсії з групою 20–25 чол. можна вільно назбирати до 150–200 експонатів. Коли ж до них додати доклади про історичне значіння тієї місцевості, куди відбулась екскурсія, про ті пам'ятники минулого, які ще залишились (це може зробити або сам учитель, коли екскурсанти були молодшого віку, або, для старших, доручити котрому з учнів нарешті, відчит — оповідання про екскурсію, — так вона матиме досить змісту і зробить вражіння. Можна організувати такі виставки як наслідок цікла екскурсій. Напр., після того як було переведено де-кілька екскурсій по старому Києву (хоч би цікл, що стосується до київського князівства), можна улаштувати екскурсію на відповідну тему: Київ князівських часів. Нарешті, можна об'єднати роботу де-кількох класів по історії України і організувати спільну виставку — висновок того екскурсійного матеріалу, що вони оглянули, виставки по історії різних місцевостей, відповідно тому, де курс переводився та ин.

По великих містах, як Київ, Чернігів, Полтава та ин. можна зібрати багато матеріалу для такої виставки, бо, крім власних робіт та збірок учнів, можна використати де-які з річей та малюнків приватних колекцій, позичивши їх для виставки у родичів та знайомих учнів та учителів, а це значно поширить екскурсійний матеріал.

Таким чином, методичне переведення екскурсії має 3 стадії: підготування до екскурсії, огляд матеріалу та об'єднання і перевірка вражень; до кожної з них доводиться ставити відомі вимоги:

І. Підготовча стадія екскурсійної праці:

- 1) спеціальне підготування учнів до кожної з екскурсій;
- 2) ясний план і ясне, завдання кожної екскурсії;
- 3) ґрунтовне зазнайомлення учителя з тим матеріалом, який він думає оглянути з учнями.

II. Переведення огляду на екскурсії:

- 1) матеріал повинен бути одного тину і невеликий по кількості;
- 2) треба давати ясну груповку цього матеріалу, яскраво зазначити головне й другорядне;
- 3) робити вибірку матеріалу відповідно темі і демонструвати лише найважливіший з нього;
- 4) під час огляду і пояснення необхідно рахуватися з віком і інтересами співучасників екскурсії;
- 5) провадячи огляд не поспішати;
- 6) бажано, щоб учні замальовували де-що з того матеріалу, який оглянули, збирали фотографії, альбоми та різні речі, що стосуються до екскурсійного матеріалу;
- 7) як умова переведення екскурсій, необхідна екскурсійна дисципліна та обмеження кількості співучасників екскурсії.

III. Об'єднання та перевірка екскурсійних вражень:

- 1) об'єднання в загальних рисах на екскурсії або в класній бесіді;
- 2) докладніший відчит про екскурсію вдома;
- 3) організація екскурсійної виставки, як висновок роботи під час складної екскурсії або цікла екскурсій.

Такі, в загальних рисах, головні думки що до переведення екскурсій. Звичайно, праця ця не має на меті вичерпати всіх можливих засобів організації екскурсій, вона лише робить спробу намітити де-які шляхи для вирішення цього складного і важливого питання. Улаштування екскурсій вимагає багато роботи й часу і від учителя і від учнів, але і наслідки їх дуже значні: вони дають багато нового матеріалу, вносять життя й творчість в навчання, наближають його до дитячої психіки, нарешті, навчають дітей поводитись з матеріалом та ставитись уважно до своєї роботи. Це все робить екскурсії одним з головних елементів навчання історії і широко відкриває для них двері школи.

Експерсії та музеї в трудовій школі*

М. Биковець

Нова школа збудована на трудовому принципі, в основу виховання покладає природознавство, бо воно дає конкретний матеріал, на якому легше всього виховувати зовнішні почуття, рухи і мову, розвивати здатність до спостережень. Безумовно, краще всього спостерігати речі і явища природи серед самої природи, і тому експерсіям надається велике значіння в трудовій школі. Під час експерсій діти визнають не тільки зовнішній вигляд і будову рослин та тварин, але знайомляться також з життєвими процесами в тій природній обстановці і з образами життя організмів, що цілком не є штучні. Отже, хоча експерсії глибоко пройшли в шкільне життя, але їм бракує певної організованості, закінченого плану і системи. Іноді експерсія має випадковий характер напівосвітньої гулянки, іноді — при відвідуванні фабрик, заводів, музеїв — серйозної лекції. Між окремими експерсіями, влаштованими якою школою в певний час немає звязку і послідовності. Сьогодні в ліс, завтра на майстерню, далі в друкарню, потім на досвідне поле або в музей. І завше керовники виконують роль пояснювачів, а діти приймають пасивну участь слухачів. Без сумніву, і такі експерсії корисні. Вони поширюють світогляд учнів, дають певний комплекс знаннів. Але це є головний тип шкільних експерсій. *Експерсія мусить розвинути в учнях самодіяльність і інтерес до самостійної праці.* На кожній експерсії учень повинен виконувати певну обов'язкову для нього працю заздалегідь визначену спільно з керовником. Це виконання має пройти з охотою і зацікавленістю. Ось тут і виступає на перший план керовник експерсії, яко організатор експерсійних праць і занять, який дає певні завдання й допомагає їх виконувати, щоб таким чином розвинути ініціативу учнів і найбільше сприяти виявленню активності й самодіяльності.

Малювання, ліпка, креслення, картонажні роботи, столярня, слюсарня — це все використовує керовник як найбільше чи під час самої експерсії, чи пізніше, коли провадиться спеціальна класна праця, призначена для оброблення матеріалу, назбіраного на експерсії.

* Биковець, М. (1923). Експерсії та музеї в трудовій школі. *Радянська освіта*, (1), 28–38.

Увесь матеріял — малюнки, схеми, плани — приводиться в порядок самими учасниками екскурсії, оброблюється, приводиться в певну систему і передається до шкільного музею. Таким чином, інтерес до екскурсій і праці на них зміцнюється одержанням реальних наслідків у вигляді плакатів, колекцій, гербаріїв і утворенням шкільного музею із всього цього. Особливо учні дорослі можуть дати чимало серйозних і гарних робіт для музею. Необхідно лише давати змогу самим учням вибрати ту чи іншу тему або групу тем, залежно від їхніх індивідуальних нахилів.

Екскурсії і музей мають самий тісний зв'язок і взаємно допомагають одно одному.

Всією працею мусить керувати одна ідея — ми повинні знати все, що оточує нашу школу. Тому ми вивчаємо географічне положення місцевости, рослинність, фавну й мінерали, мешканців і їхні звичаї, будівлі, посуд, речі домашнього вжитку, промисловість — одним словом, все, що характеризує місцевість. Це все визначає характер екскурсій, зміст їхній, напрямок і різнобічність праці.

Ніяк не слід зв'язувати програм екскурсії з тим курсом наук, що проходять в школі в певний час. Де-хто, напр., рахує за необхідне утворювати екскурсії ботаничні тоді, коли вивчають ботаніку. Необхідна широка, досконально продумана схема екскурсій, згрунтована на всебічному вивченні оточуючого життя й місцевости. Але не слід думати, що така постановка справи поведе до екскурсій лише серйозних, строго працьовитих.

Необхідно керовникові в кожную екскурсію вносити веселий елемент, співи, гри, танці, і т. и. Особливо гарно впливає гімнастика, яка дає вихід запасу енергії і застерігає розвиток пустувань і бешкетів дитячих.

Кількість екскурсантів не повинна бути більше 25–30 душ на одного керовника при 2–3 помішниках. Ці останні підбираються із старших учнів. На них покладається праця по догляду за їжею, видача і прийом екскурсійного приладдя (лопатки, коробочки, папір, олівці, фарби і т. и.). Багато допомагають помішники під час розбирання і монтировки (приведення до системи) зібраних матеріялів. Тут вони цілком необхідні.

Керовникові ніколи не справитися самому з тією працею, коли кожному треба допомогти, вказати, виправити, дати матеріял. Його «засмичуть», і праця не буде такою продукційною. Все приладдя до екскурсії видають на зборному пункті перед самим виходом. На місці екскурсії, після невеликого спочинку, керовник не гаючи часу прий-

мається до праці, доки учні не зморені і не голодні. Спочатку провадиться розмова — хвилин 20–30; коли ж у цей час діти малюють, то можна й довше. Після розмов і малювання керовник дає кожному завдання, згідно з програмою екскурсії. Бажано щоби кожний проробив обов'язкову для нього працю. Під час розмови удається звязати дітей деякою дисципліною. Отже, коли приступають до виконання певних завдань — не може бути й балачок про дотримання якоїсь певної дисципліни. Після практичних праць ідуть ігри, купання, гімнастика, причому керовник мусить бути активним учасником всього. Закінчується екскурсія біля збірного пункту (звичайно — біля своєї школи), де діти здають приладдя, складають здобуті матеріяли.

Иноді екскурсія має цілком працюючий характер, це особливо з дорослими учнями. Там само попередні розмови провадять не на самому місці екскурсії, а в школі. При гарному керуванні завше утворюється група, иноді кілька — з учнів, які цілком віддаються справі, провадять працю з великим захопленням і свій настрій передають і товаришам. З такою групою керовникові значно легше направляти позашкільні заняття учнів.

Гарні наслідки дає ведення учнями екскурсійного журналу, на зразок щоденника, чи справоздань за екскурсії. Там само бажано влаштувати періодичні виставки всього того, що відноситься до екскурсійних і музейних праць школи. Такі виставки можна робити в кінці кожного триместру, в лютому — березолі, травні — червні, жовтні. На літній час керовник дає учням певні теми, переважно біологічного характеру, а то просто з метою розвинення нахилу спостережень, поповнення історично-етнографічних відділів шкільного музею, для переведення експериментів що до явищ природи.

Я вже згадував, що для найбільшої користі від екскурсії керовникові необхідно розробити план, тему й порядок екскурсії. Тут він мусить рахуватися із знаннями, інтересами учнів і навіть знати ступінь їхньої підготованости. Накреслений маршрут для з'ясування питань, поставлених керовником, мусить провадитися незмінно, щоби уникнути роскиданости й погонки за випадком.

Що до приладдя, то воно не таке вже складне. Взагалі, необхідно мати для ріжних екскурсій: ножики (гарно на шворці, щоби не губилися); банки з обрізками паперу, щоб не подавити комах; ящички для піску та камінців; сачки ріжної форми із кисеї, колінкору; папки для рослин або бляшані спеціальні ботаничні коробки; компас; довгу шворку з грузом, поділену на одиниці міри довжини; рулетку, ножниці і т. и.

Найважливішою частиною екскурсії необхідно вважати лабораторні праці з розроблення і монтировки матеріалу. Де вже є пряме виконання теми, перехід до утворення шкільного музею. Коли стара школа провадила хоч випадкові екскурсії-гулянки, то питання про шкільний музей, збудований руками і творчістю учнів, навіть мало порушувалося. Маємо по школах щось подібне до фізичних «кабінетів», деякі речі наочних приладь — як колекції на теми «Производство бумаги», «Ива и что из нее делают», «Сельско-хозяйственные орудия» — з сохою на першому плані. Шкільних музеїв по школах не бачимо. Отже і при сучасних умовах є цілковита змога такі музеї утворити, зробивши, з них чудовий засіб до виявлення активності, індивідуальних нахилів, самодіяльності учнів.

Справа часто затримується простим невмінням приступити до праці, з чого почати, як вести, в якому порядку. В екскурсіях маємо надзвичайно гарного поставщика матеріалу, в лабораторних працях після екскурсії — майстерню експонатів музею. Для цієї праці потрібно вже більше приладдя, яке все-ж таки і тепер навіть можна дістати чи у батьків учнів, чи іноді поробити самим, чи позичити на певний час. Необхідні: ножі різні, голки, нитки шило, молоток, обценьки, ножниці, пила, різний дріт, кліп, гвіздки, картон або дебелий цукровий напер, газетний і білий папір, дошки, бруски, коробочки (із ліків, сірників, мазі), шкляні трубочки, жестянки, бутилки і різний бросовий матеріал: опилки, стружки, обрізки матерії, паперу й т. и. Коробочки для колекцій сім'ян, піску і ин. дуже легко робити із старого архівного паперу, обкладинок зшитків, старих газет і т. и.

Які-ж теми брати для колекцій?

Тут життя дає нам тисячі найцікавіших тем простих корисних і цілком можливих.

Я хочу вказати лише на де-які найхарактерніші.

Серія I. «Вироби і матеріали».

1. Льняна продукція: сім'я, квітка, стебло мочене тіпане, нитки білені й сирові, виті і прості, полотно білене, слабо білене, різні сорти його — вісьмірка, дев'ятка, одинадцятка.

2. Шерстяна продукція: малюнок вівці, малюнок стрижки, модель ножниць, пасовисько, шерсть немита й мита, чесана й бита. Войлок, повсть, нитки, гарус, валянок (малюнок чи модель), сукно різних сортів, мапа найбільшої продукції на Україні, в певній окрузі, в повіті.

3. Коноплі: сім'я, рослина, два поля рослини, стебло мочене, тіпане, прядиво, кістриця, верьовка, машина для плетіння верьовок, нитки, полотно, мішки, сітки, панчохи.

4. Папір і картон: маса (промокатку розмочити і розварити, мішаючи), взяти «міловий» папір, проварити в кількох водах, злити в одно, випарити — і матимемо крейду, або барит. Ганчірки дрібно порізати, довго варити в воді з содою і вапною. Кольоровий папір. Шрифти. Ріжні засоби до виготовлення малюнків.

5. Кожа й хутро (міх): сорти кожи — кінська, воляча, теляча, бараняча, коза (саф'ян, шагреннь, юфта, хром, шевро). Хутро різних звірів у різні пори року (заїць, білка, лисиця).

6. Волос і шерсть: а) волоски kota, криси (пацюка), їжака, kota (вуси), волоски курчати, що виростають у пір'я, волос із спини, підшерстка, волос з хвоста, щетина.

7. Ріг, копито, кістки: форми, якість, розрізи у різних тварин, для чого йдуть: гребінці, ріжки, колодочки до ножів, порохівниці, табакерки, клій, фільтр. Угноєння. Колись давно — зброя.

8. Дерево: а) кільця деревини у різних порід і різного віку, б) кора в складових частинах, в) кора привозного дерева (пробка, хина), г) зовнішній вигляд кори різних порід, д) зовнішній вигляд кори дерева різного віку, е) соки дерев, смоли, мака (опіум), фікуса (м'яка резина), ж) вироби місцеві із берези, дуба, липи (моделі, мапи промисловости), з) проростання дерева, двох - трьохлітки, віти, квіти, плоди, насіння, к) нарости та хвороби дерев, грибки н т. ин., л) прищиплення, коліровка, розмноження.

9. Метали: залізо, мідь, криця, олово, чугун, алюміній, червона окраска або ржавчина, вугіль, що кидають в домені печі, шлак (у кузні викидають і із домни такий самий), мідь жовта, склад її, червона, мідний купорос, сірчаний купорос, олово, фольга, цінк, бронза, склад її, вироби, мапи промисловости, малюнки заводів, процесу виробництва, залізо в давні часи.

10. Гончарні вироби: зразки глини, посуду, цегли, черепиця, кафлі, глазур (сінь, поташ, бура, свинців гльот, окись олова, мапа продукції, модель станка, малюнок гончарів, їхня повозка.

11. Каміння: природні, штучні (вапняк, мармур, гіпс, аспід, точильний, графіт, пісчаники, гранит, цемент, бетон, вапна палена й неопалена, змішана з піском, з гальками, алебастер, будівлі. Засоби виготовлення. Морські камні. Каменоломні.

12. Шкло: види шкла (прозорчате, темне, рівне, криве, кольорове, матове, гладке), види виробів (посуд, вікно, труски, бутилки, люстро, буси, намисто, прикраси, чорнильниці, оптичні — очки, лупи, об'єктиви, біноклі), склад шкла: пісок, попіл, вапна, фарба, окисі заліза, ультратрамарин.

13. На підставі такого матеріялу можна поробити колекції на складні теми: вплив зовнішніх умов на тіла (води що до соли, цукру; тепла що до шкла, глини), хемічні реакції, геологічні процеси (явища природи, руйнування камнів, берегів моря, пояси ґрунту з паралельними малюнками із краєвидів і побуту населення тундри, лісного поясу, чорноземного, піщаного, жаркого — тропичного і т. ин).

14. Колекція мила, фарб (клієві і олійні), гас, кам'яне вугілля, свічки, бензин, скипідар. Складні частини цих річей. Способи виробу. Мапи продукції.

Серія II. «Споживні речі, наркотичні»

1. Збіжжя: а) набір насіння, що сіють тут, різні сорти хлібів, вага певної кількості зернят різного сорту (20–50 зернят) і різного оброблення землі, б) набір огороднього насіння ями (поробити в дощці ямочки, накласти насіння і придавити шклом; по краях обклеїти).

2. Овочі: набір розрізів засушених різних овочів і плодів — яблука, сливи, груши, абрикосу, вишні, огірка, гарбуза, баклажана, гороху, лимону (вирізується тонкий шар і засушується між перепускним папером). Сушена малина, смородина, крнжовник і т. ин.

3. Картопля: проростання, очки, стружки, крохмаль, листя, квітка, різні сорти.

4. Мед: а) колекція технічна — починаючи з медоносних рослин і кінчаючи воском, свічкою, б) колекція ентомологічна — еволюція бджоли, форми її, соти, ячеї, дітки, їжа, будова, вороги, паразити.

5. Тютюн: розвиток рослини, різні сорти насіння, листків, квітки; виготовання, різні фази виробу. Махорка, турецький і мапа промисловости на земній кулі, на Україні, в окрузі; продажні сорти. Шкідливість. Нікотин.

6. Лікарські рослини: липа, бузина, шалфій, валер'яна, ромашка й т. ин. Рослини й яка частина йде на ліки. Шкідливі рослини. Мапа збору лікарських рослин.

Серія III. «Рослини»

Можна засушувати й квітки. Для цього беруть гарно просіяний, дрібний, сухий пісок, втикають у коробочку на дротинці квітку й обсыпають злегка квітку. Коробочку з середини обкладають полотном, а в стінках її роблять дірочки для проходу повітря. Сушать днів 3–4 в теплій хаті або ж печі.

1. Проростання рослини: однодольні, двудольні, голосіменні, тайношлюбні рослини, рост бруньки, підземні стебла, з'явлення корнів у вербової гілочки в воді, луковиця цибулі, тюльпана, картопляні клубні.

2. Харчування рослин і зріст: а) колекція колосків з одного кв. аршина (колоски порожні, з 10 — 50 зернами) при одних умовах посіву і оброблення землі, б) рослини на угноєному ґрунті і паганому; рослини ріжно политі водою; рослини в ріжних умовах що до сонця, температури, в) колекція послідовного росту одночасно посіяного насіння — засушують через кожні 4–5 день. На картці одмічають час засушки. Для дерева таке можна зробити по роках (сосна, дуб).

3. Паразитизм у рослин: гомела, вовчки на соняшниках. Процес паразитизму, зразки його.

4. Хвороби рослин і поранення: а) сажа, ріжки, головня і т. ин. на збіжжі; б) нарости на листках верби, тополі, осики, вільхи, липи, черемхи, берестка, кропиви, червон. смородини, відьмина мітла на березі, дубільні горішки на дубі, напливи на сосні, ялинці, вишньовий клій. Причини цих наростів. Шкода від гусені, молі, (листки щавлю, лободи, рози, проверчені осами; листя смородини, звернуте од тлі). Тля гусені. Міри боротьби. Паризька зелінь. Тютюновий екстракт. Дьоготь. Смоляні пояси на стволах. Очистка старої кори в ранню весну. Оббірання руками гусені.

5. Захист рослин і самолікування: рани на дереві, опухолі-нарости: рослини колючі, шерстенисті, волосні, жалкі (кропива, огірочник, коров'як, осока, синяк, малина, рожа, чортополох, крижовник, окація, терен); рослини з духом чи присмаком (тютюн, дурман, блекота, молодчай), або зі смолистим стеблом (смолка) і т. ин.

6. Розмноження рослин: рослини спорові (папороть); квітка; пильця; комахи, що розносять пильцю; складові частини квітки; розмноження через клубні, одводки, луковиці, насінням з кори (верба у воді).

7. Розповсюдження насіння: летюче насіння, кругле, що роскочується; насіння з крючками (лопух, реп'ях, череда, собачий язик); насіння, яке прилипає у воді (ряска, кувшинка); скакає — дикий горох, віка; підземні корні й стебла.

8. Листя рослин: різна форма у різних порід або навіть у одної й тої рослини; нерви листка (треба згноїти листок, або твердою волосяною щіткою бити). Значіння листка. Дерево без листя (як об'їдає гусінь — дерево засихає, овочі та плоди зараня спадають).

Серія IV. «Тварини»

Засушувати тварин не можна, хіба такі, як миша, кроти, кажан (і то власне шкурку). Всі інші необхідно препарувати, робити чучела, мати окремі спеціальні розчини, як спирт, формалін; потрібна значна практика й обережність. Тому такі праці з учнями трудових шкіл буває трудно проводити, а крім того зараз через відсутність приладів — просто неможливо.

(Взагалі до колекцій з живих тварин, ячок і т. и. треба дуже обережно підходити, щоби манією колекціонування не зробити більше шкоди, аніж користи. Тому колекції з пташок, ячок не радиться робити, а краще вивчати життя пташок, замальовувати, вести запис спостережень і т. ин.)

Серія V. «Комахи»

Комахи наколюють на булавки, а дуже малих приклеюють до папірця. Самих дрібних обливають бальзамом. Для колекціонування комах, (метеликів, жуків) необхідно мати розправилки, запас тонких булавок і формалін, або в крайньому разі бензин для заморювання. Колекції комах хороняться в вітринах під шклом. Для втикання булавок з комахами беруть пластини торфу, чи дощечки зі старої напівгнилої верби.

1. Гусінь. Гусені не дають 1–2 дні їжі, убивають формаліном, обрізують зад і легенько видавлюють середину.

Потім втикають соломинку і надувають, обливають соломинку клієм і засушують. Гарно надуті гусінь парафіном і підкрасити до відповідного коліру.

2. Розвиток комахи (яйце, личинка, метелик); будівлі комах (гусінь, бджоли, міль, оси, шмелі, мурашки, оводи, жуки, личинки).

3. Комахи шкідливі для нас і нашої скотини (блохи, воші, блощиці, мухи, комарі, оводи).

4. Комахи шкідливі для господарства: в лісі, саду, полі, огороді; розміри шкідливості.

5. Комахи корисні (бджоли, шовковичні червяки, мертвоїди).

6. Передохороняюча окраска комах (мімікрія). Засоби захисту (жало, роги, ярка окраска, запах, звук, швидкість льоту).

7. Метаморфоза. Розвиток мухи, бджоли.

Серія VI. «Картини, малюнки»

Справа колекцій малюнків така широка, — що дати певних тем для ілюстрування неможливо і не слід навіть. Кожне оповідання, кожний епізод, кожен фігуру героя твору можна ілюструвати. Ми маємо силу старих журналів, цілком непридатних по змісту, але малюнки яких необхідно використати якнайширше. Ріжні «Север», «Нива», «Родина» дадуть гарний матеріал до цього.

Особливо, коли акварельними фарбами розкрасити ці старі знімки, вони будуть мати певний інтерес і вартість. Так само ще в більшій пригоді стають поштові картки з краєвидами, портретами письменників і т. ин.

Можна ілюструвати характер місцевости, сюжети побутові, історичні, технічні, казкові, соціальні, шкільне життя і т. и.

Крім того, такими малюнками гарно, а іноді просто необхідно доповнювати перелічені вище колекції, бо буває неможливо зробити моделі чи яку сцену, готовий продукт.

Гарні наслідки дає використання малюнків для різних плакатів, ілюстрування свят, ювілеїв письменників, 1-го травня, роковин революції, а особливо рекламування плакатами-каталогами книжок бібліотеки. Уміщаючи кілька малюнків з життя якої країни, народу — поруч дають список книг на ту тему і таким чином, зацікавивши читача — дають йому пораду якою книжкою він задовольнить свою цікавість.

Такі плакати прикрашують гарними визерунками, самі малюнки розкладають зі смаком. Написи роблять якнайхудожніше, щоби весь плакат справляв гарне вражіння. Звичайно — тема мусить бути виразною, загальною і коротко формульованою. Напр.: «Дерево і користь від нього», «Рідні письменники і їхні головні твори», «Життя комах», «Птахи їхнє життя», «Вода», «Наше село» та інші. Розвішані по стінах поміж колекціями плакати значно прикрашують шкільний музей.

Дослідницька робота що до вивчення історії місцевого краю*

П. Сапухін

З давніх часів зі сторінок російської та й української літератури розлиналась скарга на те, що в нас, як ні в кого іншого, багато є «зайвих людей», іноді розумних і талановитих, але зовсім невдатних до справжньої праці. Вони, прогаявши марно життя своє, сходили з кону, не залишивши по собі «ни мысли плодovитой, ни гением начатого труда».

Які соціально-економічні умови культивували у нас отаку породу людей — відомо всім. Але не останнє місце належить що до цього й нашому старому шкільному навчанню з його відірваністю від оточення й неприпустимим порушенням найголовнішого педагогічного, а разом з тим і матеріалістичного принципу: спиратись в навчальному процесі на реальний ґрунт близьких дитині явищ.

Місцевий край зо всіма його життєвими подробицями — ось де мусять починатись всі струмочки нашої освіти.

Але чи знає сам педагог отой своерідний ґрунт? свою місцевість, свій край? Принаймні, чи є в нас уміння, чи опанували ми потрібні методи за для його вивчення, задля дослідницької над ним роботи? Проте, таке уміння конче повинно бути в наших руках, бо ні в чому іншому дитина не організує так свого мозку, не озброює себе методами саморозвитку й наукової праці, як тільки на дослідженні близьких їй явищ оточення.

В дальшому ми й маємо на увазі поділитись невеличкою своєю спробою дослідницької роботи з краєзнавства в одній із сільських семирічок.

Розмова, звичайно, йтиме не за всі галузі краєзнавства, а лише за одну, а саме за вивчення історії місцевого краю.

* Сапухін, П. (1925). Дослідницька робота що до вивчення історії місцевого краю. *Шлях освіти*, (11), 111–128.

I

Роботу що до вивчення історії місцевого краю можна провадити в школі двома засобами:

- 1) шляхом засновання окремого історичного гуртка аматорів і
- 2) шляхом переведення всієї класної роботи з історії на клубний метод.

Однак, як в першому, так і в другому випадкові не слід забувати, що вивчення історії місцевого краю, як і всієї історії взагалі, має значіння не само по собі. Мета його цілком службова, а саме — *допомогти уявленню сучасності.*

[...]

На послідок лишається весь зібраний матеріал упорядкувати, систематизувати, із окремих розірваних слів скласти одно живе, цільне оповідання. Кажучи це, ми маємо на увазі, по-перше, складення учнями збірника матеріалів до історії місцевого краю й, по друге, влаштування при шкільному (чи іншому місцевому) музеї історичного відділу.

V

Кажемо «збірника» матеріалів, а не історії місцевого краю навмисно. Для того, щоб скласти докладний історичний нарис, треба мати цілком розроблені, певні, вичерпуючі метеріяли. Таке стане можливим лише в дальшому, після довгої й складної роботи, яка не під силу дітям, що можуть дати тільки певні матеріали до такої історії. Спочатку-ж дослід провадиться в напрямку розробки окремих питань. По таких питаннях учні складають статті. Статті входять до збірника, що видається по мірі накопичення потрібного матеріалу й уявляє собою, так би мовити, «труди» історичного гуртка. Збірник краще присвячувати комплексу споріднених тем або темам зв'язаним послідовністю в часі.

В наших збірниках історичного гуртка були, напр., вміщені такі роботи: 1) Передісторичні часи нашого краю; 2) Боротьба з татарами на наших ланах та збудування «Білогородської черти»; 3) Місто Вольний Курган і села, що входили в склад його повіту в XVIII в.; 4) Засновання черкаських сел нашого району; 5) Сторінки із історії сл. В. Писарівки; 6) Вулиці В. Писарівки та походження їх назв; 7) Нові знаходки до історії сл. В. Писарівки; 8) Часи кріпацтва в нашому районі; 9) Поміщики нашого району; 10) В. Писарівський маєток кн. Юсупова за часів кріпацтва; 11) Чумацька промисловість наших дідів; 12) Історичний нарис розвитку промисловости в нашій районі; 13) Наш селянський революційний рух; 14) Як відбилися на нашій

районі хвилі робітничо-селянської революції; 15) Славетні діячі серед нашого населення; 16) Бібліографія до історії В.-Писарівського району (Маємо на увазі не лише друковані джерела, а й рукописні шкільні видання та архівні матеріали).

На підставі перелічених матеріалів в майбутньому єсть можливість скласти вже докладний нарис історичного розвитку життя в нашому краї на тлі економічних передумов.

Поруч зі складанням збірника, упорядковується й історичний відділ при шкільному музеї. Ми кажемо *відділ*. Це компроміс, бо взагалі ж шкільний краєзнавчий музей краще упорядковувати за тими головними розділами, що зараз ми базуємо на них своє комплексове навчання: *природа, праця, суспільство*. Кожний із згаданих розділів утворюється на суто краєзнавчому тлі й репрезентує всі факти не в їх сучасній статистиці, а в постійному безупинному русі. Отже, при такому підході історичний елемент буде насичувати собою всі розділи, покаже щільний зв'язок між ними не лише по горизонталі, а й по вертикалі. Природа обумовлює працю людини й, міняючись з часом, по різному впливає на людське виробництво. Але виробництво, удосконалюючись в засобах технічної культури, само стає одним із могутніх чинників, що в свою чергу впливає на природу, змінює її. На тлі цих явищ утворювалось певне суспільство, складались ті чи інші громадські взаємовідносини. Подати до такої еволюції речевий, ілюстративний матеріал — річ остільки ж складна, як і цікава. Велику цінність набуде музей місцевого краю, коли за таким планом його улаштувати. Ми, власно кажучи, на наміченому шляхові поставили лише одні тички. Поки-що історичний матеріал, розташований в нашому шкільному музеї (існує з 1920-го р.), відокремлено в такому вигляді.

Як вступ методологічного змісту, ми насамперед містимо колекцію всіляких геологічних, археологічних і історичних джерел, що на їхній підставі наука спромагається дізнаватись до подій далекого часу. Далі в нас ідуть такі етапи:

1) *Сліди первісної культури в житті нашого краю*. — Доба ледівців. Експонати: мапа України в льодову добу, валуни, малюнки тогочасної природи, краєвиди, рослинність, тварини. Палеонтологічні знаходки. Кам'яні знаряддя тогочасної людини (знаходки, зліпки, малюнки). Первісне суспільство та його праця.

2) *Передслов'янське населення України*. Картограма народів, що жили на Україні в їх поступовій послідовності. Мапа розміщення їх. Господарська діяльність їх, культура, побут.

3) *Князівсько-дружинний уклад*. — Наш район в складі Переяславського князівства. Останки слов'янських селищ в нашому краї. Боротьба з половцями.

4) *Розклад феодалізму й кравове господарство*. — Боротьба зі степом. «Білогородська смуга» в межах району. Колишній Вольновський повіт. Таблиця відомих історичних подій в межах району за цей час. Відповідні архівні документи.

5) *Торговельний капітал*. — Події Шведської війни в нашій місцевості. Виникання поміщицького землеволодіння. Заснування слободи.

6) *Кріпацтво в районі*.

7) *Розвиток промисловости*.

8) *Реврух*.

Всі місцеві матеріали розташовано в музеї поруч із загальними, з історичними картинами зокрема. Це допомагає легше й ясніше з'ясувати та зв'язати явища місцевої історії з відповідними їм етапами в житті нашого краю чи взагалі всього суспільства.

З дидактичною метою різні місцеві експонати краще пояснювати не простими підписами, а витягами з місцевих же документів або літературних перводжерел. Такий захід до якоїсь міри втягне глядача в дослідницьку роботу, принаймні примусить його до активного *сприйняття* спостереженого матеріалу.

Ось в загальних рисах те річище, що по ньому йде краєзнавча дослідницька робота в галузі вивчення історії місцевого краю, як ми собі її уявляємо.

Дехто може закине нам історизмом, надмірним захопленням минувшиною на шкоду сучасности.

В нашій статті момент історизму дійсно висунуто на передній план. Але це робиться за методологічними вимогами статті, а не принципово.

Роля історії, повторюємо, цілком службова: допомагати уявленню сучасности й будуванню майбутнього. Молодь це добре відчуває. Гострим юнацьким оченяттям, крізь мряку минувшини, уздрівається інша щаслива країна. До тієї країни несуть нас хвилі сучасних історичних подій.

До питання про методику переведення екскурсій*

В. Таран

Нема майже ні одної школи, що не пробувала-б у своїй роботі переводити екскурсії з учбово-виховавчою метою. Роля екскурсії в нашій школі, в звязку з переорганізацією учбового матеріалу, значно збільшилась, і масове використання її, як форми роботи, говорить про її безумовну методичну вартість.

Отже, треба нам в першу чергу надати екскурсії належне місце в роботі і взяти від неї і через неї все, що вона може дати, виявити й зазначити головні організаційні й методичні моменти та техніку переведення екскурсії.

Що-ж саме треба виявити в питанні про екскурсії? На нашу думку, необхідно виявити такі головні питання:

- 1) Що таке екскурсія?
- 2) Місце екскурсії в педпроцесі.
- 3) Що вивчати при допомозі екскурсії й як вивчати.
- 4) Класифікація екскурсій.
- 5) Як вибрати об'єкт, тему екскурсії, зробити їй установку.
- 6) Методика переведення екскурсії.
- 7) Визначити облік праці підчас екскурсії.

Оце головне, що треба з'ясувати в справі екскурсій. Зазначеними питаннями ми не вичерпуємо всіх питань методики екскурсії, але на сьогодні, щоб поладити працю впорядкування екскурсій, цілком досить розв'язання зазначених питань. Що-ж таке екскурсія?

Проф. Б. Райков в своїй кн. «Методика и техника ведения экскурсий» говорить: «найважливіша, основна ознака екскурсії полягає в тому, що всяке екскурсійне вивчення зв'язано з пересуванням того, хто вивчає в просторі, хоч-би для цього треба було-б пройти 10 кроків... Різниця між практичними заняттями й екскурсією полягає в тім, що в першому випадкові той, хто працює, пристосовує об'єкти вивчення до себе, в другому випадкові — він сам ніби «пристосовується» до

* Таран, В. (1926). До питання про методику переведення екскурсій. *Радянська освіта*, (5), 63—68.

об'єкту». Проф. Пінкевич дає таке визначення: «З педагогічного погляду, екскурсія є вивчення будь-якого комплексу явищ в його природних звичайних умовах, для чого спостерігачеві треба покинути місце своїх постійних занять і піти на місце до самого об'єкту вивчення» (див. кн. «Основа методики естествознания»).

Обидва визначення аналогічні, вони мають в собі головне — вихід учня на місце вивчення.

Таким чином екскурсія є місце здобування дидактичного матеріалу в його сировому вигляді, що потім буде розроблюватись, чи то в класі, чи в лабораторії. Словами «екскурсія є вивчення будь-якого комплексу явищ», ми визначаємо й установлюємо місце її в нашій роботі. Що ж саме відрізняє місце екскурсії в нашій школі від місця, яке вона мала в старій школі? По-перше, — зміст її, матеріал праці, організація його (комплексова система), а, по-друге, — методика переведення її.

Перш, ніж приступити до в'яснення місця екскурсії в нашій роботі, слід внести, до якоїсь міри, конкретність у визначення, що таке екскурсія, як спосіб праці? В літературі в цьому відношенні цілковита плутанина. Маємо терміни: лабораторно-дослідний, екскурсійно-дослідний, екскурсійно-ілюстративний і пн. Ідучи логічно за такою термінологією, можна утворити силу метод, шляхом сполучення місця праці, що визначає форму роботи, з методами праці; тоді, ніби, мусить існувати «класно- дослідчий», «екскурсійно-догматичний» і інші комбінації. Ще маємо просто термін «екскурсійний метод», іноді ж дослідна метода і екскурсії вживаються, як синоніми. У Пінкевича («Педагогіка», т. 2, ст. 136) лабораторна проробка й екскурсійна є методи, а ілюстровання й дослідження є форми. В книжці для вчителів «Природа и Труд» точно зазначено на ст. 38 форми роботи: лабораторні заняття й екскурсії. Може це й не так важно з практичного боку, але нам треба умовитись, що екскурсія дає місце й матеріал для праці з остаточною розробкою його в школі. Від того, яким шляхом іде здобуття матеріалу, маємо тип екскурсії, але від цього сама екскурсія, як зовнішня організація педагогічної роботи, не міняється, а міняється лише шлях познання, процес сприймання та збирання матеріалу, тоб-то міняється методика роботи.

Таким чином, екскурсія є певний спосіб праці, форма роботи, яка переводиться за певною методою, а метода визначає напрямок процесу роботи й відношення до цього процесу дітей. Розглядаючи екскурсію в розрізі організації роботи за комплексовою системою, ми тим

самим підкреслюємо залежність екскурсії від комплексового матеріялу, бо комплекси визначають об'єкти вивчення, й екскурсія буде лише тоді цінна, коли вона має певну ідею та має органічний зв'язок з проробкою комплексового матеріялу.

Відціля й місце екскурсії в школі: екскурсія є, головним чином, місце здобування дидактичного матеріялу, вона може бути вихідним моментом в нашій роботі для вивчення цього матеріялу, базуючись на моментах досліджування, а іноді екскурсія ілюструє або демонструє матеріали до комплексової теми.

Раз екскурсія дає нам дидактичний матеріял, раз вона є форма роботи що до проробки комплексового матеріялу, то зрозуміло, що вивчати нам всі явища життя треба шляхом найкращого виявлення вміння бачити, спостерігати, обслідувати й робити певні висновки; тоді екскурсія повернеться в постійний методичний і науковий провідник дітей і вчителя до сприймання зовнішнього світу. Коли ми ставимо перед собою питання, що вивчати, то тим самим стаємо на шлях класифікації екскурсії що до матеріялу, який вивчають і що до методів переведення їх.

Класифікація не мусить полягати в точному визначенні тем екскурсії, а матиме лише «екскурсійні угруповання», що будуються на тих же трьох колонках, на яких побудовані наші програми - комплексові теми. Ці «угруповання» загальні для всіх шкіл, а вже кожна школа матиме змогу визначити теми екскурсій, надаючи їм певний тип.

Три колонки — «Природа, праця й суспільство», визначають характер екскурсій що до матеріялу: екскурсії в природу, на виробництво й знайомство з життям суспільства (природничі, виробничі й гуманітарні). Такі головні форми екскурсій у нашій програмовій роботі. Їх розкладається далі на окремі галузі відповідно комплексового матеріялу; напр., екскурсії природничі можуть бути екскурсіями в живу й мертву природу; екскурсії виробничі матимуть у собі теми виробництва індустриального (фабрично-заводська промисловість) й сільськогосподарського (поле, сільгосп, артіль, комуна, радгосп і ин.). Екскурсії гуманітарного типу можуть мати: суспільствознавчі, економічні (райвиконком, кооператив, життя робітників на фабриці), культурно-історичні, краєзнавчі, етнографічні й ин. теми.

Така класифікація екскурсій обумовлюється організацією учбового матеріялу за комплексовою системою, і, коли-б ми пішли за предметами, то довелось-би класифікувати в інший спосіб.

Будуючи план екскурсії, здійснюючи її, розмежовувати точно елементи природи, праці та суспільства не слід і не можна; цим розмежуванням ми частково будемо повертатись до предметових екскурсій, і плановість роботи за комплексом буде порушено. Цілева установка змісту екскурсії зроблена комплексовою темою, і через те в плановій мусить бути точно конкретизована мета екскурсії, як момент освітлення явища зо всіх його боків. Що це саме? А те — що, коли екскурсію влаштовується на виробництво, то мета її не лише вивчати або спостерігати суто-виробничі процеси, саме виробництво, а вивчати весь «комплекс» життя виробництва, бо виробничі процеси окремо не існують, вони є частина загального процесу праці, тому й треба вивчати атмосферу праці, життя робітника, його побут, економічний стан і інші моменти. Всі форми екскурсій мусять мати тісний зв'язок між собою; це не значить, що екскурсія не повинна мати точного завдання: в кожному випадкові доведеться врахувати, чи досить одержано матеріялу, щоб обмежитись одною екскурсією, й чи не зробити низку екскурсій аналогічних, розбивши головне питання на декілька окремих.

Виробничий ухил школи визначає кількість екскурсій того чи іншого типу; напр., в темі комплексу — «Добувна промисловість», — екскурсійним завданням, чи місцем екскурсії мусить бути або завод, або копальня, або ще щось подібне, і в данім разі треба звернути увагу виключно на процес праці, на умови праці й ин.

Таке місце екскурсії в школі при комплексовій системі, така класифікація екскурсій що до матеріялу.

Для переведення екскурсій потрібно мати методику її. В практиці нашої роботи ми маємо переведення екскурсій методами ілюстративною, демонстративною та, за термінологією певної частини російських методистів, дослідною. Не завжди зустрічаємо одну лише методу, здебільшого, методи й технічні прийоми бувають різні, але цілева установка екскурсій, що визначається загальним педпроцесом за комплексовою системою, встановлює й місце її в педпроцесі: вона може бути або ілюстративною, або демонстративною, з елементами досліджування, й від цього ми надаємо перевагу відповідній методі. Всі екскурсії відрізняються одна від одної, головним чином, у моменті стикання дитини з явищем, коли учень або стає в ролю пасивного спостерігача, або починає активно вивчати, обслідувати це явище.

До ілюстративних екскурсій ми зараховуємо ті екскурсії, що йдуть рівнобіжно з проробленням певної частини матеріялу. Ці екскурсії, звичайно, мають вартість: у дітей зміцнюється знання шляхом їхнього ілюстрування.

Демонстративний момент може бути і в ілюстративній екскурсії, але є окремо демонстративні екскурсії, коли школа ще не стала на шлях широкого використання екскурсій, і вони використовуються, час од часу, епізодично. Такі екскурсії у нашій роботі мають невелике значіння, бо в них мало дитячої активності, самодіяльності й інших цінних моментів екскурсії. Демонстративні екскурсії є краща форма наочності; в них головна роль — вчителя, що демонструє невідомі ще учням явища або речі.

Найцінніші й найцікавіші ті екскурсії, що їх деяка частина методистів називає дослідними. Вони мають у собі момент вивчення об'єкту на місці, за найбільшою дитячою участю, що, як наслідок, виховує дитячу активність і вміння робити висновки з певних спостережень. При комплексовій системі з так званою дослідною методикою, екскурсія набуває наукового характеру, й цілком зрозуміло, чому наша школа в останній час такі екскурсії пробує використовувати.

Всяка екскурсія буде мати в собі три головних моменти, як складові частини її:

1) Підготовча частина. Для розробки будь-якої частини комплексової теми нам треба здобути матеріал з перших джерел, і найкращою методикою до цього буде набування матеріалу при стиканні з самим об'єктом вивчення. Вчитель мусить ознайомитись з місцем і об'єктом екскурсії, установлює вкупі з дітьми мету екскурсії, провадить бесіду з цілим колективом, що розбиває тему на окремі невеличкі завдання; ці завдання даються окремим ланкам; далі накреслюється загальний план роботи; кожне завдання розбивається на окремі пункти обслідування, для зручності праці, і взагалі провадиться організаційна робота.

2) Екскурсія. Коли вже підготовчу частину закінчено, починається самий головний момент — провадження екскурсії, спостереження й вивчення об'єкту, збирання необхідного матеріалу за завданнями. Ця частина дуже складна що до виконання її, й коли ми її проведемо добре, то в більшій мірі успіх екскурсії забезпечений. Правда, її обумовлює перша частина, підготовча, що теж не менш відповідальна.

3) Проробка екскурсійного матеріалу — в класі, в лабораторії, по ланках; використання матеріалу, здобутого екскурсією, для розробки теми комплексу і для придбання знань та технічних навиків, як-то: вправи з мови, математики (фіксація); реалізація матеріалу через матеріальну працю дітей (експонати, колекції, схеми й ин.) і, зрештою, — облік праці — підсумок і висновки.

В такому вигляді може бути схема екскурсійної праці. Метода переведення залежить від характеру екскурсії, від матеріалу, що пророблюється, і від умов оточення; тому, не по кожній темі комплексу доведеться робити екскурсію згаданого характеру. Тоді її замінюється добре побудованою бесідою й іншими формами роботи; після них можна влаштувати ілюстративну екскурсію, але техніка ведення, незалежно від характеру екскурсії, залишається одна: певна роля вчителя, певна роля учня й певне вміння планувати матеріал.

За головного діяча будь-якої екскурсії мусить бути учень; вчителю залишається роля організатора, керівника й порадирика, роля відповідальна й потрібує до себе великої уваги, бо від неї залежить вигляд екскурсії, щоб екскурсія дала найбільше вражіння. Техніка впорядкування екскурсії дає змогу досягти певних наслідків тоді, коли ми будемо додержуватись екскурсійних правил (напр., за Райковим). Не треба багато говорити на екскурсії, бо тоді вийде розмова з приводу об'єкта, а не вивчення його, але не слід і давати, замість завдань, — «загадки», над якими дитина через силу працює, щоб відкрити давно вже відкрите; такий спосіб не розвиває в дитини самодіяльності, а лише знесилює її. Організатор мусить навчити дитину більше бачити, уміти записати, спитати, спостерегти; від організатора залежить придбання дитиною вміння відкривати процес руху життя об'єкту вивчення, його динаміку.

Підчас планування екскурсії завжди треба визначати мету її, що обумовлена відповідним завданням групи дітей у галузі набування знань; тому, хоча об'єкти екскурсії можуть бути одні для всіх груп, але мета екскурсії різна, тільки тоді екскурсія викличе зацікавлення з боку учнів, дасть те, що від неї вимагають; в инакшому разі екскурсія повертається в звичайну гулянку для старших дітей, і наслідки від неї — роботи описового змісту, які будуть відрізнятися може лише зовнішнє від роботи молодших груп, але не змістом. Треба вміти концентрично розкласти екскурсійний матеріал на випадок загальности об'єкту й заздалегідь розробити план екскурсії. Особливо екскурсії виробничі бувають у нас невитримані технічно: припустімо, екскурсія на будь-який завод; машини, життя робітників і т. д. — об'єкти вивчення; на цей завод можуть улаштувати екскурсії й молодші, й старші групи, але, коли в молодших групах мета екскурсії — загальне вражіння, то в старших групах за таку мету буде вивчення, напр., машини, певних законів фізики й ин., — те, що вимагає програмова робота групи.

Не слід на таких екскурсіях використовувати провідника, як оповідача, а краще дати йому низку запитань, що їх діти намітили собі, і використовувати його відповіді та власні спостереження, як матеріал.

Прибувши на місце екскурсії, діти починають працювати за своїм планом: збирають матеріал, здобувають потрібні відомості. Коли екскурсія виробнича, — діти виясняють, напр., місце й роллю даної промисловости в народньому господарстві, робочу силу, звязок окремих галузей виробництва й ин. Одним словом, вони збирають ті відомості, які потрібне зміст комплексу. Щоб більше й легше зібрати матеріал, учитель мусить виявити себе, як організатора; він скеровує увагу дітей на певний матеріал, щоб діти не переобтяжували себе зайвим матеріалом і, навпаки, щоб не проминули цінного, цікавого матеріалу. Вчитель мусить пам'ятати 10 зап. проф. Райкова що до переведення екскурсії, бо зміст екскурсії залежить від жвавости ведення її, від правильного розподілу обов'язків між членами групи й інших причин організаційно-технічного характеру.

До організаційного моменту відноситься питання про кількість членів екскурсії, особливо, в звязку з тим, що різні підприємства не завжди з охотою пускають на виробництво багато дітей. І, взагалі, наскільки кількість відбивається на методах переведення екскурсії?

На нашу думку, *шкільна група є максимум і мінімум кількості учасників екскурсії*; треба, щоб уся група була знайома з загальним змістом екскурсії, цього вимагає інтерес роботи групи в цілому. Але для зручності переведення екскурсії треба групу дітей розбити на ланки й кожній ланці дати завдання, — частину загального завдання екскурсії: одна ланка замальовує, друга — записує, третя — розраховує вимірлює і т. д., а, зрештою, коли повернуться до школи, матимуть цілковите уявлення про об'єкт екскурсії. Практикується екскурсії «делегатські»: кожна ланка відокремлює представника, і ті представники йдуть на екскурсію, потім, повернувшись, діляться вражіннями з рештою дітей. Такий спосіб уважаємо за невдалий, бо, крім того, що 4/5 дітей лишається в той день без учителя, а ще й екскурсія для них нічого не дає; в такому разі, значно краще провести бесіду самому вчителю з дітьми, коли нема можливости всім піти, ніж так гаяти час. Цей спосіб мусить випасти з нашої практики.

Останній момент екскурсії полягає в обробленні й проробленні зібраного матеріалу. Пророблення провадиться або цілим колективом, або знову-ж таки ланками. Підчас цієї праці діти не тільки здобувають

знання, а й провадять вправи що до оволодіння мінімумом технічних навиків. Як наслідок роботи — вивчення певної частини комплексу.

Екскурсійна робота, як і всяка, потребує обліку, що дав-би можливість простежити, зафіксувати процес екскурсії; цей облік є, звичайно, частина загально-шкільного обліку: крім запису матеріялу роботи в щоденнику вчителя та дітей, він не виключає заведення ще будь-яких інших форм обліку, як-от: різні картки, анкети, реєстраційні книжки то-що.

Хроніка*

Ф. Бельський

Педагогічна екскурсія

З метою ознайомлення викладачів (груповодів) опорних шкіл Луганської Округи з теоретичною постановкою питань сучасної Радянської педагогіки, яка найяскравіше виявляється в Москві та практичним переведенням теоретичних обосновань в школах Москви та Києва, Окрінспектурою Наросвіти 12-го квітня відряджено в ці міста екскурсію.

До складу екскурсії ввійшли по одному представникові від кожної опорної школи (з груповодів) під керівництвом інспектора соцвиху. Екскурсія розрахована терміном на 14 днів, урахувавши сюди й час на дорогу — 7 днів одводиться для огляду установ Москви й 3 дні Києва.

Кожен з екскурсантів під часи екскурсії веде щоденник, крім того ведеться загальний щоденник. Кожен з учасників по приїзді з екскурсії робить доповідь педколективу своєї школи, а також на районній конференції перед початком навчального року й подає відповідний матеріал в журнал «Радянська Школа».

В Москві екскурсія одвідує: Інститут методів шкільної роботи, педагогічну студію, школу Пістрака, Школу Соловйової, опорну, опитну й одну рядову школу. Біостанцію, лісну школу Наркомздоров'я й Школу ім. Радіщева, а також установи — Третьяковську галерею, Музей революції й музей Дарвина. В Києві — школу проф. Музиченка, школу Гринченка, Дитмістечко ім. Леніна, С-госп. Музей та школу Різника.

Крім того в Москві та Києві екскурсанти утворитимуть засідання по питанням педагогіки та методики з представниками видатних педагогічних діячів (в Москві Шацький та в Києві Музиченко)»

Досвід минулого року свідчить, що такі екскурсії являються одною з дійсних форм підвищення кваліфікації практичних робітників освіти, а тому Округова Інспектура Наросвіти й прагне до можливо широкого використання цієї форми. Цілком зрозуміло, що в першу чергу необхідно було відрядити в цю освітню екскурсію низовий методичний актив практичних робітників-груповодів опорних шкіл Округи.

* Бельський, Ф. (1927). Хроніка. *Радянська школа*, (4–5), 98–106.

Екскурсійна робота міської опорної школи

Екскурсійна комісія, що її в плановому порядку своєї роботи організувала міська опорна школа в третьому триместрі, значно розгорнула свою діяльність.

На заклик до районних шкіл (див. «Радянська Школа», № 3 (17) ц. р.) відкликнулись багато останніх і починаючи з 15-го квітня опорна школа майже щоденно одержувала відповідні заяви на екскурсію від різних районних шкіл.

По технічним умовам школа, звичайно, не мала можливості задовольнити цілком бажання всіх шкіл, які звертались до неї з метою використання екскурсії, але все ж таки за квітень-травень опорна школа прийняла 31 екскурсії сільських та рудничних шкіл з загальною кількістю 750 учнів. Крім того відмовлено було 38 екскурсій, бо школа не мала ніякої можливості охопити в цьому відношенні всіх бажаючих.

При допомозі практичних робітників місцевого Музея кожна шкільна екскурсія одвідувала в Луганську 1–2 підприємства, соцмузей, музей саносвіти, кіно й ін. На жаль приходиться констатувати, що хозоргани, в розпорядженні яких знаходяться кіно й сади, майже зовсім не йшли назустріч екскурсантам і за одиничними винятками відмовляли в даремному або хотя б пільговому одвідуванні кіно та садів.

Підсумки роботи екскурсійної комісії, як перший досвід в цьому напрямкові, міська опорна школа гадає вивчити й обговорити на найближчій нараді міських робітників соцвиху, аби накреслити відповідний шлях надалі и, підрахувавши як позитивні, так і негативні риси переведеної роботи, вжити всіх заходів до поширення й поглиблення її в дальнішому.

Во всякому разі треба зазначити, що переведена робота є дійсно громадсько-корисна робота, яка найтіснішим чином звязана зі школою, робітниками й учнями.

Експонати трудшкіл в Луганському Педмузеї

Педагогічний Музей при Донецькому Інституті Народньої Освіти поступово зміцнює та поширює свій зв'язок з масовою школою соцвиху. Про це між іншим свідчать експонати, що їх періодично надсилають школи до Музею.

Згідно свого статуту Педмузеєм було виділено особливу комісію по оцінці надісланих експонатів, яка розглянула ці експонати й визнала за найбільш цінні такі з них:

1. Сорокінська трудшкола: 1. Колективна праця учнів 5 групи «Бирюю». 2. «История паровой машины» — уч. 6 гр. Нахалова. 3. «Паровоз» — уч. 7 гр. Рябова. 4. Малюнки та аплікації уч. 6 гр. Горюновой и .7 гр. Жуковой. 5. Рельєф Америки—уч. 7 гр. Извариной. 6. Малюнки уч. 6 гр. Морошиной. 7. «Яблонная моль» — уч. 6 гр. Ушакова и 8. Аплікація уч. 6 гр. Панченко.

2. Сніжнянська трудшкола — Малюнки уч. 6 гр. Демихова та Андреева.

3. Луганська 1 школа — Малюнки уч. 6 гр. Притикіна, Кружиліна и Ветошкіна.

4. Луганська 9 школа—Малюнки уч. 6 гр. Михайлова та Акопова.

5. Дмитрієвська школа: —1. «Паровая машина» уч. 6 гр. Ткаченко. 2. Круговая тетрадь 4 гр. під керівництвом викл. Білоусової та індивідуальний робочий зшиток уч. 4 гр. Петра Орлова.

6. Алчевська 2 школа — «Подливное колесо».

7. Ровенецька трудшкола: 1. «Паровоз» —уч. 3 гр. Тарутина. 2. Малюнки уч. 6 гр. Уварова.

8. Успенська школа — «Хлебные злаки» — уч. 4 гр. Компанійця.

9. Алмазна трудшкола — Малюнки уч. 5 гр. Фардученко.

Педмузей при Донецькому ІНО, беручи на увагу надіслані школами експонати, згідно свого статуту зарахував в дійсні члени Педмузею Сорокінську, Снежнянську и Дмитрієвську трудшколи, а Луганську 1, 9, Алчевську, Ровенецьку, Успенську й Алмазну — членами співробітниками Педмузею.

Зокрема Педмузей зарахував членами співробітниками всіх учнів, які вищезазначені, викл. Білоусову й колектив 5 гр. Сорокінської школи, що склав пієсу «Бирюю».

Весняні екскурсії в трудшколах*

О. Булдовський

З першим подихом весняного повітря, за теплим променем ясного сонечка широко розчиняються двері нашої, школи, щоб направити учнів до вивчення наймудрішої, найцікавішої з природничих книжок — самої природи. Що далі з весною, то важче стає притягати дитячу увагу до класної роботи, все дужче виявляється у наших учнів бажання бути надворі, де синіє весняне небо, і так приємно гріє сонечко. А тому ми найкраще зробимо, коли перенесемо значну частину наших лекцій на свіже повітря. Там в ласкавих обіймах матери-природи ми швидко навчимо наших вихованців, про що белькоче сніговий струмочок, і які оповідання несе нам палючий весняний вітер. Там ми з'ясуємо, чому так рано розквітчалися пишні квіти, та порохнявіють безлисті ліщина й вільха.

А гляньте, що сталося з нашими дітьми на екскурсії! Палаючі обличчя, блискучі очі, весела метушня, галас — це все відбиток тих переживань, що сповняють учня аж до самого краю. Все це зробила перша зелена травичка, розпуклі паростки дерев і призивні співи закоханих пташок. В подібних глибоких емоціональних почуваннях — перше вага шкільних весняних екскурсій. Підвищений настрій, бурхлива енергія, «радість» праці утворюють у психіці дитини такі вражіння, що десятки років потім пом'ятає вона свої спостереження, зроблені в цей прекрасний час.

Отака цінність весняних екскурсій збільшується самим фактом перебування дітей на свіжому повітрі. Чистота й пахощі весняної природи, бадьорість душевна, зв'язана з активною проробкою завдань, без сумніву, корисно впливає на оздоровлення психічного та фізичного стану школярів і тим самим наближає школу до ідеальних умов роботи. До цього треба сказати й про досить велике значіння весняних екскурсій з боку матеріалу, що буде подаватися на них учням. Ми добре знаємо, як глибоко весняна природа вражає спостерігача обсягом та інтенсивністю свого розмаху. В цей саме час іде парування в різних створінь, і тоді якраз виявляють вони максимум життєвих сил.

* Булдовський, О. (1927). Весняні екскурсії в трудшколах. *Радянська освіта*, (4), 9–18.

Майже протягом всієї весни відбувається переліт, а потім гніздування наших птахів; багато тварин за найкоротший термін проходять увесь цикл свого життя — від яйця до смерті. І тому в цей додержанні дослідницько-групового принципу роботи школярів. Отже, ми мусимо уникати дуже детальних завдань, що потребують великого напруження енергії. Особливо потрібно це пам'ятати з початку наших екскурсійних работ.

Нам добре відомо, що весняне повітря остільки п'янить і стомлює людину, що при перевищенні певної межі легко може наступити значна реакція, яка поведе дитину до повного знесилення. На цій самій підставі маємо застерігатися вести дівтору в дуже далеку мандрівку, яка потребує великого напруження сил, бо підвищений весняний настрій обов'язково тягне за собою велику витрату енергії, а з нею і втому. Взагалі не можна намічати спочатку дуже складних завдань. Краще, хай діти більше часу візьмуть для вільного перебування на свіжому повітрі. Звичайно, що ми будемо рекомендувати завдання давати по групах і для старших клас в писаній формі.

Самий хід екскурсії ми уявляємо собі так:

- 1) підготовка до екскурсії в класі;
- 2) переведення екскурсії й
- 3) закінчення екскурсії в школі.

Підготовка в класі полягає в:

- а) виясненні перед учнями теми й місця екскурсії;
- б) зачитанні завдань для дослідження матеріалу; завдання диктуються або роздаються готовими на листках;
- в) обговоренні цих завдань з боку їх змісту, характеру й особливо техніки переведення; зрозуміло, що виявлення наперед, що саме діти мають побачити підчас екскурсії, ні в якому разі неможливо;
- г) розбивка дітей на групи й роздача по групах приладів за нашими спостереженнями найзручніші групи не повинні перевищувати 5–6 осіб;
- г) всі діти обов'язково мають при собі зошити й олівці для запису спостережень; д) керівникові групи — груповоду, доручається доглядати й зберігати видані екскурсійні приладдя за його особистою відповідальністю.

Процес переведення екскурсії потребує підкреслення таких моментів:

- а) містом чи селом екскурсія проходить організовано парами, щоб уникнути нещасних випадків: лише за оселею можна дозволити дітям іти, як вони бажають, лише не бігати;

б) відпочинок давати, не доводячи екскурсантів до призначеного для роботи місця, а заздалегідь; інакше діти почнуть бігати на місці роботи й зіпсують собі робочий настрій;

в) прибувши на місце, ми розсилаємо учнів по різних участках групами з груповодами на чолі; групи працюють цілком самостійно;

г) по закінченні завдань (а в цьому керownik пересвідчується, відвідуючи всі групи й направляючи їхню роботу) учнів скликається до певного місця керownikом (найкраще за допомогою свистка) для підведення підсумків екскурсійн. роботи;

і) з дітьми, що влаштовують коло навкруги керownika для кращого розгляду демонстрованих об'єктів, робиться підсумок шляхом запитань керownika та його пояснень, і роботу в природі закінчено;

д) матеріал, зібраний на екскурсії обов'язково зараз-же приноситься в школу і розміщується відповідно до наміченої дальнішої роботи.

Закінчення екскурсії провадиться шляхом:

а) анкети серед учасників екскурсії для вияснення ступеня їх засвоєння, зацікавлення роботою й зрозумілості поданих керownikом завдань;

б) спостережень у живому куточку деталей із біології принесених об'єктів;

в) постановки лабораторних досвідів для вияснення певних особливостей і неясностей досліджених явищ;

г) закріплення екскурсійних здобутків через влаштування виставок, плакатів, а також переведення доповідей учнів про зроблену роботу [...]

Педагогічна екскурсія вчителів Луганщини до Москви та Київа*

П. Задонецький

Екскурсія, а особливо далека, що потребує досить довгого переїзду, зміни місць та оточення, є один з найкращих засобів до удосконалення підготовки людини як в загальноосвітньому відношенні, так і в піднятті її фахової освіти та здібности.

Виходячи з цього, Луганська Округова Інспектура Освіти, дбаючи про підняття рівня кваліфікації вчительства, ще з минулого (1926) року стала на шлях організації й переведення педагогічних екскурсій для учителів. Таких екскурсій переведено дві: в 1926 році за 20 робітниками та в біжучому році за 15 робітниками. Педагогічна екскурсія надсилалась до тих місць нашого ССРР, де б учителі могли ознайомитися з працею кращих шкіл.

До вживання такої форми підняття кваліфікації вчительства Інспектуру Освіти штовхало ще й те, що вчительство все скаржилось під час роботи на конференціях, нарадах, навіть курсах, що вся ця робота страждає теоретизмом, що все це — одна розмова, а як це треба на ділі приміняти й пророблювати ніхто не покаже; отже екскурсія в кращі школи повинна дати те, чого вчительство домагається — показати, як треба будувати працю в школі за новими принципами і методами, про які ми вже сперечаємося від дня Жовтневої революції.

Екскурсія 1926 року була невдачною через те, що проведена була під час літньої перерви робіт в школах, коли дітей в школі вже не було й тому самого процесу роботи екскурсанти спостерігати не могли, а тому екскурсія в біжучому році була пристосована в часи праці шкіл, а через те й наслідки її були значно кращі, бо екскурсанти знайомились з постановкою праці тої чи іншої школи під час педпроцесу.

Матеріально учасники екскурсії цього року були забезпечені інспектурою повністю як до подорожі так харчування й помешкання.

Метою екскурсії було поставлено ознайомитись з працею кращих шкіл Москви та Київа. Термін екскурсії було намічено двохтижневий,

* Задонецький, П. (1927). Педагогічна екскурсія вчителів Луганщини до Москви та Київа. *Радянська школа*, (6–7), 68–75.

але його пришлось збільшити, бо закінчити екскурсію в намічений термін було неможливо.

Принцип укомплектування екскурсії було взято такий:

а) наявність одного вчителя від кожної районної опорної школи Луганської Округи, а також по одному від опорної та опитної м. Луганську;

б) в екскурсії приймають участь лише вчителі молодшого концентру семирічок;

в) учасники екскурсії повинні дати наявність робітників, що провадять працю в усіх 4-х групах молодшого концентру семирічок.

Перед самою екскурсією була пророблена така підготовча робота:

1) інспектурою освіти було складено детального плану екскурсії за вказівками тих питань, що їх треба простежити на екскурсії;

2) кожній опорній школі було дано завдання, аби вона намітила й дала наказа тому з товаришів, що відбуває до екскурсії, які питання школу особливо цікавлять і як вони провадяться в життя в тих школах, що буде одвідувати екскурсія;

3) перед від'їздом всі учасники екскурсії утворили нараду, розібрали план, що його було вироблено інспектурою, внесли де які корективи, намітили шлях вивчення поставлених перед ними запитань.

План, що його повинна була виконати екскурсія, був надзвичайно широкий й охоплював майже всі боки роботи наших шкіл, але приймаючи на увагу, що праця по дослідженню питань розподілялась між учасниками екскурсії, завдання екскурсії цілком можна було виконати в тих межах, що їх спостерігалось під час одвідування шкіл.

Аби цільова установка екскурсії не була суто-педагогічною, може навіть однобокою, до загального плану було добавлено одвідування музеїв картиних галерей та інших загальноосвітніх установ.

В Москві екскурсія одвідала такі школи: Ч. Ч. 3, 9, 12, 14 та 17, Моно, Наркомоса РСФСР, опитно-показові: школу ім. Радіщева, школу ім. Луначарської, потіліхінську школу, мед-педагогічну станцію, лісну школу та Біо-станцію Ю. Н. що в Сокольниках і Педмузей.

З музеїв екскурсія одвідала — Музей Дарвіна, Музей революції, Третьяківську галерею, крім того всі учасники перебували в Мавзолеї Леніна.

Екскурсії в Москві було дано можливість одвідувати пленарні засідання та засідання секцій педагогічної студії. Правда, більшість засідань секцій не відбулась, тому екскурсія мала можливість бути лише на засіданні пленуму педагогічної студії й заслухати доповідь

Арямова на тему «Рефлексологічні обосновання що до набування формальних знань та звичок».

В Києві екскурсія одвідала: школи Ч. Ч. 1, 43 (Музиченко), 61, пед-станцію; музеї Лаврський, історичний, картину галерею. Крім того, при одвідуванні школи Ч. 43 проф. Музиченко була прочитана екскурсантам лекція про установку роботи в його школі, а також ним же було дано зразкового уроку в 4 групі в присутності всіх екскурсантів.

Що до наслідків екскурсії, то на мою гадку, як учасника її, вона дала надзвичайну силу матеріялу й цілу низку спостережень як теоретичних обоснувань, так і практичної роботи кращих шкіл, над яким довго ще прийдеться працювати кожному, хто був в екскурсії. Крім того, ця екскурсія ще мала величезне значіння в тому відношенні, що вчитель міг порівняти свою роботу, віднести до неї критично в порівнянні з роботою шкіл, що він їх бачив, й це давало самовпевненність, бадьорість що до тих моментів, які в його школі йшли також, як і там, де він відвідував; він краще бачив свої хиби й ставав на шлях вишукування засобів що до їх знищування. Учитель отримував ту віру в себе, якої часто в його не було, або він губив під часи плутання між новою системою навчання, новими методами та старими традиціями.

Дати детальну оцінку тих наслідків, що дала екскурсія, я не зможу по розмірам моєї статті з одного боку, а з другого — вона може бути й суб'єктивною, а тому дам тільки загальний огляд і де які порівняння.

Організація дитинства в школах, що їх одвідала екскурсія, має такий основний напрямок, аби до органів самоврядування притягати більшу кількість дітей майже щоб за де який час усі діти приймали активну участь в роботі дитячих організацій. Схема що до організації дитячого самоврядування не одна для всіх шкіл, а різна, що дає їй більш гнучкішого стану, більш пристосованости до умов роботи тої чи іншої школи. Дитячі організації виникають з потреб роботи самої школи.

Зміст роботи дитячих організацій не обмежується лише стінами самої школи, але в мірах потреби виноситься і за межі школи, наприклад — організують безнадзорних дітей, що перебувають в районі школи. Органи самоврядування провадять відчити перед батьками на батьківських зборах.

Піонерські організації що до змісту своєї роботи більш наближаються та ув'язуються з роботою школи в цілому, чим це ми маємо в наших школах, більш впливають на напрямок роботи органів дитячого самоврядування. Частина змісту роботи піонерських організацій дає школа, що досить гарно впливає на знищення одноманітности що до

змісту роботи організацій Ю. П. Робота в піонерзагонах провадиться по тематичним завданням, що наближає її до біжучого життя й знищує в ній сухість, абстрактність та теоретичність, що дуже зле відбивається часто на роботі організацій наших шкіл.

Робітники школи-учителі до організацій Ю.П. не прикріплюються, як це робить більшість наших шкіл, але використовуються для праці в піонерзагонах усі в міру потреби, рахуючись з їх підготовкою, фахом та здібностями, що знищує те казенне відношення, яке часто спостерігається у нас, коли прикріплять одного з товаришів, а далі ні школа, ні той, кого прикріпили, в загонах або дитячих організаціях самоврядування нічого не роблять. Учитель, що працює в дитячих органах самоврядування більше «стушовується», чим це ми часто спостерігаємо у наших школах.

Я гадаю що всі оці основні риси, що до праці дитячих організацій, необхідно запозичити й нам і по мірі можливості й необхідності прищеплювати їх до нашої роботи.

В плануванні роботи спостерігається основна лінія — це відповідальність учителя за чітке й вірне планування його роботи, а звідси й вимоги до кожного з робітників про необхідність перш чим приступити до роботи, мати цілком реальний та чіткий план роботи, складений для певної групи та певних умов праці; що маютьесь в школі. Плани роботи складаються за комплексами, які мають річну терміновість, крім того річний комплекс має теми по триместрам.

Другою важливою рисою, що її пришлося спостерігати при плануванні роботи, це участь дітей групи в складанні плану своєї роботи. Крім того, план роботи тієї чи іншої групи будується таким чином і в такому розрізі, що він більше наближається, більше зв'язаний з життям чим це ми спостерігаємо часто в наших школах, де теми комплексів часто книжні, крім того ми ще їх розгортаємо в такому розрізі, що вони зовсім відштовхують роботу нашої школи від оточуючого життя.

Що ж до форми планування роботи в школах, то загальної форми, що нею б користувалися всі школи, нема, кожна школа має виробити й вживати ту форму планування, що по її умовам вона визнає й доведе, що вона для неї найкраща й найзручніша.

Як на одну з цікавих деталей, що до форми планування роботи — це є елемент ілюстрування роботи; це надзвичайно цікава, наочна й зрозуміла для дітей першого концентру форма планування, а тому надзвичайно бажано, аби це було вжито й при плануванні роботи в наших школах.

Коли торкнутися того, яким чином виконуються плани роботи за комплексами, то треба одверто сказати, що майже всі школи, які нам удалось одвідати, провадять так звані позакомплексові години, на яких діти закріплюють набуті формальні знання, а особливо звички.

Плани роботи наших шкіл часто страждають одірванністю від життя й оточення школи, складаються без участі дітей самим учителем, не ілюструються зовсім, надзвичайно, додержуються «Порадника», а тому дуже бажано, аби робітники нашої Округи запозичили ті досягнення в справах складання плану роботи, що їх ми не маємо в дійсності нашої роботи.

Коли же торкнутися планування роботи школи, як цілої установи планування роботи дитячих організацій, самоврядування цілої школи, планування роботи по ув'язці школи з населенням, або громадсько-корисної праці школи, то цього екскурсії спостерігати не вдалось, за винятком схематичного плану роботи школи, як цілої установи й то тільки як орієнтовочний на певні засоби роботи. Але не деталізований й не спрямований на певні засоби роботи. Взагалі ж треба сказати, що в роботі шкіл нашої Округи помічається дуже великий отход від комплексів треба більше звернути на це увагу й цілеву установу роботи базувати на темах комплексів, а то наші школи занадто захопились набуванням звичок та формальних знань, ставлячись до комплексів як формальної необхідності.

Коли торкнутися побудови педпроцесу, то необхідно зупинитись на тих точках погляду, що підходять до цього школи Москви та Київта тим більше, що тут є своя особливість думок що до Київта та Москви. Для ілюстрації до цього я наведу думки відносно цього питання з лекції Арямова по Москві та Музиченко по Київту.

Не торкаючись основних чинників педпроцесу та їх місця, зі слов Арямова видно, що він на педпроцес дивиться, як на умовний рефлекс, що він проходить по тих же шляхах що до нервової діяльності людини, як і всякий умовний рефлекс, ц. т. в ньому ми маємо три моменти:

- 1) накопичення фактів,
- 2) утворення звязку з моторними центрами й
- 3) момент ефекту або дії для закріплення набутих через аналізатори фактів від подражника.

Далі Арямов зазначає, що наші школи ще й досі грішать тим, що в педпроцесі не виконують трьох основних моментів такого умовного рефлексу, як педпроцес, ц. т. або ж школи звертають увагу на накопичення фактів, а на останні моменти рефлексу не звертають уваги, або

ж мало звертають уваги на накопичення основних фактів, а упирають більше на моменти моторності в цьому умовному рефлексі й тільки в останні часі де які школи вірно зрозуміли суть педпроцесу, як умовного рефлексу й охоплюють всі три боки умовного рефлексу — педпроцесу, а саме надають відповідну увагу набуванню основних фактів та увязку їх з моторним та ефекторним моментом.

Наші шкоди зараз теж, на мою гадку, мають хворий ухил, а саме: всю увагу звертаємо на набування фактів (формальних знань та навиків) і дуже-мало звертаємо уваги на останні моменти цього умовного рефлексу, а саме — звязку набутих знань з дією, а так і залишаємо їх нерухомими пасивними у наших учнів. Коли підійти з такою міркою до педпроцесу, то звідси логично виникне розв'язання таких питань, як набування формальних знань та звичок з комплексом та по за ним, та ув'язка цілої низки прийомів роботи в педпроцесі, що їх часто робітники вживають, не надаючи їм належної уваги, а саме — набуванню учнями знання, уміння та звичок.

Київська школа Музиченко в цім відношенні видно пошла далі, ц. т. для неї принципи побудови педпроцесу цілком ясні, ув'язка основних моментів педпроцесу теж досягнута, а тому вона працює вже над технікою побудови самого процесу й треба сказати, що досягнення в цьому відношенні надзвичайно гарні.

З основних моментів слід зупинитися на тому, що весь процес складається з:

1) вимоги заставити учня самостійно думати, доходити до певних знань та умінь, добувати їх самому,

2) дбати, аби все знання й думки учня підлягали власній його переробці,

3) та щоб весь процес викликав якусь суму переживань у того чи іншого учня. Наслідки від праці за такою технікою надзвичайно гарні, в чому нам пришлося пересвідчитись завдяки приємности проф. Музиченко, який всі свої теоретичні обосновання продемонстрував на зразковім уроці в 4 групі своєї школи.

Я детально не зупиняюсь на цьому досить цікавому менті нашої екскурсії, бо про це проф. Музиченко обіцяв дати матеріал досить докладний для нашого журналу «Радянська Школа», де учительство наше й може ознайомитись до подробиць, я хочу лише додати, що учасники нашої екскурсії були надзвичайно задоволені наслідками роботи, а також процесом самого уроку, тим більш, що обставини цієї школи що до її роботи, а також останні умови що до роботи школи нічим особливо не

виділяються з рівня цілої низки рядових шкіл, хіба може тільки тим, що школа має можливість працювати в одну зміну. Всім робітникам шкіл я б раїв, хто цікавиться удосконаленням техніки своєї роботи ознайомитись з надзвичайно цікавими методами роботи проф. Музиченко, тим більше, що, на мою думку, велика частина нашого вчителства, ще не цілком уявляє побудову педпроцесу й часто доходить до вірних шляхів в цьому відношенні інтуїтивно, роблячи для самого себе, а також і для дітей багато шкоди, тим більш, що Музиченко в своїй лекції зазначив, що більшість вчителів не вміють ставити під час уроку своїм учням запитань, а коли й ставлять їх, то надзвичайно невдало й невміло. Я хочу тільки звернути увагу учителів на те, що техніка педпроцесу, за думкою проф. Музиченко, а в цьому з ним не погодитись не можна, грає досить величезну роль, що до наслідків нашої роботи, а тому на побудову та удосконалення її треба звертати особливу увагу.

Екскурсію теж досить цікавили методи роботи в одвіданих школах. Номенклатура розповсюджених методів, я гадаю, всім робітникам досить відома, а тому я зупинюся на де яких методах, які по наслідкам роботи відокремлюють роботу одвіданих шкіл від загальної лінії роботи. Спостерігати щось нове, що нам не було б відоме, не прийшлося, але удосконалення роботи по тому чи іншому з методів теж відіграє досить велику долю й робе вплив на наслідки та стан останньої, а з таким удосконаленням нам удалось ознайомитися.

Надзвичайно зацікавила нас робота одної з шкіл, яка з молодшого концентру вживає в роботі елементи дальтон-плану, приміняючи систему завдань, над якими учні працюють самі, при чому завдання так пристосовуються, що опрацьовуються як окремими учнями, так ланками й навіть цілою групою. Школа має на меті підготувати дітей з молодшого концентру до праці в старшому концентрі за дальтон-планом. Весь матеріал, що дає група його опрацьовати, розбивається по окремим завданням, що їх потім опрацьовують. Особливо нас зацікавило те, що учитель на наше запитання, чи буває класна проробка, відповів, що він допускає її, але дуже рідко й що працювати за цим дуже шаблонним методом надзвичайно скучно, нецікаво, тоді як більшість шкіл наших працює іменно з цілим класом.

Нам прийшлося спостерігати як раз виконання учнями контрольних завдань, за якими вони досить вільно справлялися, що говорить про те, що набуті таким шляхом знання та звички досить міцні й єсть їх власність, якою вони вільно оруднують.

Особливої уваги заслуговує праця за дослідчим методом, якого цілком додержуються при праці на біостанції Ю. Н. Робота за цим методом там має досить гарно розроблену конструкцію, а також досвід в тому, що праця за цим методом досить гарно впливає на вихованців, вироблюючи з них надзвичайно стійких умілих робітників своєї галузі й це все завдяки тому, що праця провадиться за активним методом, який звичайно ні в якому разі не може виробити «лишню» не придатну до життя людину.

Цей метод за працею на біостанції має шість етапів, а саме:

- 1) попереджувачий, коли ведеться агітація за проробку того чи іншого питання,
- 2) первично-орієнтовочний — це коли знайдено самого об'єкта вивчення й намічається саме вивчення,
- 3) плановий момент, коли намічається дослідча робота,
- 4) власно-дослідчий момент, коли провадиться сам дослід,
- 5) підсумковий, коли робляться підсумки досліду і
- 6) використання проведеного досліду в життя — громадсько корисна праця. Таким чином конструкція роботи за цим методом має в собі й те цінне, що дає нам метод проектів, стимулюючи проробку або вивчення того чи іншого питання.

На мою думку, нашим би школам слід було запозичити звідси основний напрямок що до роботи за цим методом, часто умови праці це нам дозволяють зробити навіть в досить слабеньких школах,

Що до роботи та методів, за якими вона проходить, то цікаво зупинитись яким чином школи, що ми їх одвідали, підходять до виконання принципу «трудової школи», яке поки що в наших школах залишається лише гаслом.

На мій погляд бачинні нами школи посунулись уперед з нас. Праця чи то в майстернях, чи то просто в кутках виробничих червоною ниткою проходить через увесь процес роботи установи. Наприклад, школа імени Радіщева для трудпроцесів має одну велику кімнату, де в неї міститься ціла низка виробничих кутків, де діти провадять вироби з дерева, металу, картону, паперу й різного іншого матеріалу, при чому роботи не випадкові, а суворо планові й ув'язані зі всім життям школи.

Не можна сказати, щоб наші школи цілком це запозичили, але часто ми в своїй праці забуваємо про трудовий принцип нашої школи й поволі штовхаєм її на шлях сухого теоретизму й схоластики, а тому це зайвий раз нам повинно нагадувати, щоб ми не звертали зі шляху до перетворення нашої школи в трудову.

Таж школа дає надзвичайно гарний зв'язок того, яким чином треба ставити роботу гуртків (клубну). Так, наприклад, гурток авіації проваде я сказав би, прямо наукову роботу, даючи надзвичайно гарну підготовку своїм членам що до авіації. Крім того, ця робота не обмежується лише стінами школи, а увязана з роботою авіохема, додержує звідти підтримку. Робота цього гуртка по авіації заслужила першого приза на одному з конкурсів.

Правда, скажуть, що ця школа в гарних умовах, тому й наслідки гарні в роботі, але часто буває так, що ми не вміємо скористувати й тих умов, що в нас маються, а тому ці надзвичайно гарні досягнення повинні нагадувати нам, що ми повинні дбати й про організацію самого оточення.

Ще один момент кидається в вічі при порівнянні роботи наших шкіл з роботою бачинних нами шкіл, це те, що в школах, що ми їх одвідали, звертається досить велику увагу на художній бік виховання. На мою гадку, школи нашої округи ухилились від цього частково через ті ж самі умови праці, а частково прямо таки захопившись думкою накопичення знань та навиків; це реакція на той момент роботи наших шкіл, що селяни характеризують фразою «коники липлять». Ці «коники» дійсно так дались нам, що ми кинулись уже в протилежний бік.

Особливо цим напрямком, що до художнього виховання, відокремлюється перша Київська школа та школа Музиченко. Музика, ритмічні рухи, співи — все це утворює надзвичайно гарне тло для останньої роботи дитини, так гарне впливає воно на поведінку дитини.

Закінчуючи нарис про екскурсію, не можна було звичайно передати й десятої доли того, що бачив під часи екскурсії, а особливо що перечував...

Не кажучи вже про тих, хто був в цій екскурсії, я впевнен, що наслідки її вплинуть і на роботу останніх шкіл тим більш, що робітники, які перебували в екскурсії, є робітники опорних шкіл, які вже в силу свого становища повинні впливати на роботу своєї периферії; а тому те, що буде з екскурсії скористовано для роботи в опорних школах, передасться й в інші школи. А тому такі екскурсії бажано утворювати й надалі.

Крім того дальнішим станом в розвитку цієї роботи повинно бути командірування окремих робітників на практикум в кращі установи терміном примірно на місяць, де б робітник міг розібратися не лише поверхово, а детально, бо процес роботи школи охопити з одного-двох одвідувань неможливо повністю, може скластись лише загальне вражіння.

Матеріалу під часи екскурсії зібрано багато, треба лише прикласти всіх зусиль, аби його примініти до роботи в наших школах.

На жаль, під час доповіді про екскурсію в деяких колах учительства можна була спостерігати досить індеферентне відношення, навіть скептичне. Мовляв, все це нам уже відоме, та що ж тут особливого, та все це й у нас провадиться, а головне — дайте нам такі умови праці, як у тих школах, що бачили екскурсанти, тоді й у нас будуть ті ж наслідки.

Я гадаю, що так ставитись не можна, це стежка надзвичайно хибна, яка може привести до повного розгублення в своїй роботі, а також до загублення всякого стимулу в своїй роботі, а головним чином це веде до позбавлення всяких перспектив у роботі, бо я впевнен, що робітник школи повинен не лише скористовувати все для своєї роботи в ідеальних умовах, але «як кваліфікований організатор свого процесу роботи улаштувати й все оточення аби скрашувати умови праці, а таке відношення штовхає в зовсім протилежний бік, утворює недбайливість або найстрашніший «епічний» спокій, що «нас нічим не здивуєш».

До питання про облік екскурсійної роботи в школі*

М. Яцутин

Усім відомо, яке велике значіння в сучасній шкільній роботі мають екскурсії. Екскурсії вводять учнів у саме життя, дають їм змогу безпосередньо спостерігати явища природи (екскурсії «в природу»), роботу й труд (сільсько-господарські екскурсії та екскурсії на виробництва), іноді навіть брати безпосередню участь у громадській роботі (так звані «трудові екскурсії»), бачити факти громадського життя й форми різних громадських організацій та об'єднань (екскурсії на село, на виробництво, в кооператив та до різних установ і т. інш.), об'єкти культурних досягнень як з минулого (екскурсії до музеїв), як і сучасності (екскурсії до музеїв, художні галереї по місту, технічні екскурсії, тощо). Екскурсії можуть або відбуватися рівночасно з роботою, служити за джерело до набуття знання та звичок (екскурсії, як метода роботи) або ілюструвати те, що пророблено, доповнювати його, розширювати знання з будь-якої галузи (ілюстративні екскурсії) і, нарешті, давати дітям цілком новий матеріал не зв'язаний з курсом і з програмою, давати певну суму нових вражень (різні освітні екскурсії, екскурсії на лекції, на кіно-сеанси, до театру й т. інш.).

Роботу в нашій школі в зв'язку з вимогами сучасного виховання без екскурсій важко собі уявити. Екскурсія запосідає не аби яке місце в усьому шкільному житті. Надаючи великого значіння екскурсіям, звернути треба особливу увагу на облік екскурсійної роботи в школі. Облік цей повинен:

- 1) відбивати роботу «на ходу», йти з нею поруч,
- 2) давати підсумки проробленої екскурсійної роботи.

Другого не можна собі уявити без першого: підсумки можуть бути повні лише тоді, як є матеріал, джерела для них. Особливу треба звертати увагу на органічний облік, що безпосередньо в'яжеться з роботою і йде поруч із нею.

* Яцутин, М. (1927). До питання про облік екскурсійної роботи в школі. *Радянська освіта*, (5), 42–45.

Але такий облік має відповідати на окремі вимоги; він повинен:

- 1) найповніше, найвиразніше та найоб'єктивніше відбивати роботу, її процес;
- 2) давати відомості про відповідну і рівнобіжну до неї методичну роботу, про методичні передумови;
- 3) мати вартість з погляду чисто освітнього і виховного, цеб-то, щоб час і затрата сил учнів на зміцнення того, що пророблено, були продуктивні для них, щоб вони надбали того чи іншого знання й звичок громадських;
- 4) бути досить цікавим, живим і повабним для учнів та якомога не бути сухим; нарешті
- 5) мати характер колективної роботи.

У справі обліку екскурсійної роботи в школі таку роллю може мати екскурсійна книга-альбом, куди можна записувати всі екскурсії, що їх улаштовує школа (або класа), хронологічним порядком, як відбувалися саме екскурсії. В такому вигляді книжка ця буде живіша і провадити її куди легше й простіше. У записах до цієї екскурсійної книги повинні брати участь і вчитель і учень, кожен зі свого боку освітлювати пророблену роботу; далі, в цю книгу треба записувати якнайповніше фактичний матеріал до найближчого звіту з екскурсійної роботи за певний час, так само ілюструвати її та описувати екскурсії, щоб зробити книгу живішою. Така робота може бути корисна, як ілюстрація деяких вправ у набуванні звичок висловлювати свою думку. Але, щоб екскурсійна книга мала характер органічного обліку, потрібного для дальших підсумків і висновків, а не характер журналу, як от літературних учнівських журналів, — треба провадити її за певною, твердо встановленою схемою. Це дає:

- 1) можливість повно та всебічно відбивати екскурсійну роботу,
- 2) одноманітність і послідовність запису в потрібну для дальших висновків та до зручного підсумовування.

В екскурсійну книгу треба записувати відомості про всі екскурсії, що їх організовує школа.

Кожну екскурсію записують водночас:

1) Керівник — описавши її та вказавши, що саме на меті мала екскурсія, які дала наслідки та яку пророблено методичну роботу, зв'язану з організацією та переведенням екскурсії. Опис повинен дотримуватися певного плану.

Учні — подавши один або кілька описів екскурсії, зроблених від самих учнів. Із школярських описів треба вибирати найтипівіші та

найхарактерніші для даної екскурсії. Крім повного опису можна подавати ще найцікавіші уривки.

2) Учнівські описи повинні робити сами учні, найкраще сам автор.

3) Крім цього, як ілюстрації до екскурсії, подається дитячі малюнки, рисунки, фотографії й т. інш., що їх наклеюється або вставляється в книгу.

Наглядати за записами в екскурсійній книзі повинна екскурсійна комісія, що складається з учнів школи під загальним керівництвом одного з її вчителів.

Зміст запису треба обміркувати на засіданнях цієї екскурсійної комісії, яка може теж виділити свою редколегію.

План запису переведеної екскурсії в екскурсійну книгу може бути такий:

I. Фактична частина¹

1. Куди влаштовано екскурсію (місце екскурсії).
2. Коли (дата екскурсії).
3. Затрачений на екскурсію час.
4. Учасники екскурсії: а) керівники, б) учні (кількість, група або колектив).
5. Маршрут.
6. Комунікаційні способи².
7. Приладдя, що було під руками (наприклад, фотографічний апарат, мірничче приладдя й т. інш.).
8. В чому полягала технічна підготовка до екскурсії.
9. Перешкоди, що трапились підчас екскурсії, та окремі пригоди.

II. Методична частина³

1. Місце даної екскурсії в загальній роботі (цеб-то, з якою темою роботи була зв'язана ця екскурсія та який її зв'язок з попередніми екскурсіями).
2. Мета даної екскурсії.
3. Чи було заздалегідь зазнайомлено учнів з матеріалом екскурсії та в чому освітня підготовка до екскурсії.

¹ Цю частину заповнює учень під проводом учителя.

² Точки 5 і 6 стосуються перш за все до екскурсій на велике віддалення. Описуючи далеку екскурсію, бажано ще подати карту того краю, куди влаштовувалось екскурсію, з позначеним шляхом цієї екскурсії.

³ Заповнює вчитель.

4. Методи переведення екскурсії.

5. Питання, що їх порушено в зв'язку з екскурсією (наприклад, що з того, що бачили на екскурсії, заслуговує на увагу, щоб його окремо проробити).

III. Результати екскурсії⁴

1. Обсяг формального знання, відомостей і звичок, надбаних на екскурсії.

2. Які роботи виконали учні на екскурсії та в наслідок її (опис, рисунки, малюнки, фотографії і т. інш.).

3. Які предмети зібрано на екскурсії.

IV. Примітки

Екскурсійна книга, що її пропонується в цій статті, матиме без сумніву свою роллю в тому розумінні, що допоможе учням усвідомити собі всю екскурсійну роботу.

⁴ Пункт перший заповнює вчитель, п.п. 2 і 3 зможуть заповнювати й учні під контролем учителя.

З досвіду археологічної роботи школярів*

П. Сапухін

Коли погодитись, що на шляхах педагогічного досвіду не слід губити жодного, навіть найменшого зернятка, подальші рядочки, можливо, себе виправдають. За всіх інших умов вони нічого не варті. Проте хай наш читач дійде такого висновку, за весь подальший довідавшись виклад.

Зовсім маленький струмочок нашого досвіду от із якого джерела виник.

Наш Велико-Писарівський район (Харківщина, колишній Богодухівський повіт) нічим особливим не вславив себе в історії. Але, як і у десятків інших, невизнаних історією районів, у нього, напевне, є свої на майбутнє можливості й були свої, поховані в минулому цікаві події. Коли-не-коли робучий їх голос, голос оцих подій, нагадував за інші часи, за інших оповідав людей...

Ще року 1810, як писалось за це в колишніх «Харьковских Губернских Ведомостях» (1839 р., № 20), близько с. Вольного, нинішнього В.-Писарівського р., на правому березі річки Ворскли, було знайдено вимите дощами велике золоте кільце вагою в 3 1/4 ф. Кільце оздоблював символічний, очевидно, культового походження, орнамент з малюнками оленя, риси та вепра.

У 60-х роках минулого віку біля с. Станичного цього ж таки району обвалилась із гори над річкою Ворсклицею бочка зі старовинними дрібними срібними монетами — факт, що за нього, між іншим, згадується у відомій книжці проф. В. Талєва «Природа та населення Слободської України».

На поверхні численних могил, що розкидані геть по всенькій території району, зчаста траплялось череп'я битого глиняного посуду. Зрідка знаходили дрібні металеві прикраси. Випахували старовинні гарматні ядра.

* Сапухін, П. (1928). З досвіду археологічної роботи школярів. *Радянська освіта*, (7–8), 47–53.

Усі ці фрагменти, певна річ, спокушали місцеве населення своєю загадковістю, викликали до себе цікавість. Та, на превеликий жаль, не завжди зумовлювало ощадне до випадкових знахонок ставлення. Частіш було навпаки. Отже нам і здавалось, що школа вже й тим може прислужитись місцевій археології, коли роботу її в цій справі обмежити навіть самим збиранням випадкових знахонок та їх охороною. Правда, це до якоїсь міри нагадує «археологічну політику» Петра І, що відбилась на славнозвісному наказі 1718 р. про збирання «монстрів» та «старих речей». Але що вдієш, коли археологічна робота в розумінні науково-організованого відшукування залишків старовини, приступна далеко не всім. Адже не можна скинути з уваги застережливих слів вдумливого археолога: «Розкопани — не спорт і не втіха, — це серйозний труд, зчасти важкий і завжди відповідальний» (А. Спицын — «Археологические раскопки», 1910, стор. 7). Проте й випадкові археологічні знахідки, як це відомо з історій науки, частенько таки вражали несподіваними відкриттями. Хіба не випадково були знайдені навіть і такі першорядні зразки мистецтва класичного світу, як Венера Капітолійська й Венера Мілоська? Те саме треба сказати й за славетні швайцарські пальові будівлі, і за тисячу інших класичних перлин з царини археології.

Певна річ, цим я аж ніяк не хочу сказати того, що й ми втішали себе рожевими мріями про подібну щасливу випадковість. Такі романтичні поривання — поза спектром наших особистих відчужень. Хоча водночас з цим ми були свідомими й того, що «пещной горшок» в очах науки іноді важить стільки, скільки і... Аполон Бельведерський... Та в нашому становищі важливішим за всілякі передбачення було просте, але реальне визнання, що несвідомість і необережність часто нищать надзвичайної вартости пам'ятники культури, тоді як уважність, навпаки, часто спричиняється до дійсного поступу науки.

Отже, як висновок звідци, ми насамперед поставили перед себе доволі скромне завдання — *прислужитись місцевій археології збиранням випадкових з цієї царини знахонок та їх охороною.*

Незабаром в стінній газеті нашої школи рябіло кілька дописів з такими приблизно назвами: «Охороняймо пам'ятники старовини», «Що таке археологія та чим їй може прислужитись школяр», «Про що оповідають мовчазні речі» і т. ін. Разом із цим маленькі піонери археологічної роботи провели в школі усну агітацію й поставили на загальних зборах шкільного колективу відповідного змісту доповідь. Довершувала таку кампанію в шкільній книгозбірні влаштована зовсім

малюсінька виставочна: кілька популярних книжок з археології, кілька малюнків, таблиць, гасел. Зужиткували для цього, звичайно, тільки те, що на цей час мали напихваті. Так було на бажаний фокус скеровано увагу наших малят і підлітків.

По короткому часі армія маленьких «шукальників» почала приносити до школи:

«... каменя необыкновенные, кости человеческие или скотские, рыбы или птичьи, не такие, как у нас ныне есть, или и такие, да зело велики или малы перед обыкновенными; такие какие старые надписи на каменьях, железе или меди» і т. д.

Адже у нас справді були всі підстави для того, щоб за наведені слова Петрового наказу про монстрів згадати. У «плюшкінській кучі», як діти жартома назвали наш археологічний столик, швидко опинились численні оленьчі роги, різне череп'я, величезні зуби якоїсь тварини, стародавні монети, рештки гарматних куль, печатка з фамільним гербом і навіть зовсім недавнього походження німецький шелом. Майно «плюшкинської кучи» де-далі, то більше зростало. Кінець-кінцем воно починало справдувати жартливу свою назву.... З цілком природною послідовністю діти пересвідчувались, що обмежитись самим збиранням та охороною різних випадкових знахонок не можна, що поруч цього мусить неодмінно розгортатись робота і *в справі вивчення тих об'єктів*, що під машкарою археологічних речей потрапляли до наших рук.

Тут передусім доводилось з'ясувати, що, власне, становить собою археологія, які її межі, які об'єкти вона вивчає і т. і.

Незалежно від об'єктивної вартости наших речей, ми, однак, і на їх ґрунті спромоглись провести класифікацію археологічного дослідження з розподілом його об'єктів на джерела з царини нумізматики (стародавні монети), сфрагістики (печати), геральдики (герби), палеографії (стародавнє письмо¹), епіграфіки (надписи на твердому матеріалі) й побутової археології.

¹ Із рукописних джерел до нас потрапили документи лише пізніших часів: XVIII та XIX ст. Переважно це матеріали колишніх церковних архівів, судові акти, приватні листи. Проте всі вони давали нам широку можливість що до вивчення місцевої історії і класових взаємовідносин доби крпацько-дворянського суспільства. Зважаючи на це, дослідження рукописних джерел нами було відокремлене від загальної археологічної роботи. В якому напрямі, в який спосіб та з якими наслідками пце дослідження йшло — про це ми оповідали в іншому місці (див. «Шлях Освіти»1925 р., № 11 і «Радянську Освіту» 1926 р., № 11 і 1927 р., № 4).

По цьому, очевидно, треба було вже досліджувати окремі речі, розгадуючи, чия загадкова рука втілила в них свою думку, яких часів, якого життя свідками воліють вони виступати.

Так в самому процесі роботи з'ясовувались завдання місцевого краєзнавчого дослідження, накреслювались його межі, усвідомлювалось його значіння.

Згодом, підчас земляних робіт, близько від нашої слободи несподівано були знайдені рештки неолітичної культури у вигляді двох кам'яних, поглядно добре вишлюфованих молотків. Честь знаходки не школярів укоронувала, але школярі врятували її від повного знищення і, таким чином, у наше розпорядження потрапила перша справжня вже археологічна річ. Це, коли хочете, було певним відкриттям що до історії нашого краю за найдавніших його часів. Тут-же учні здобували й живі докази тим фактам далекої минувшини людського суспільства, що до цього часу довідувались за них лише з книжок та розмов учителя. І химерні за їх уявою часи первісної культури розжеврювались на очах несподівано-ясним світлом, повертались на перекональну бувальщину, без краю далеку, але й без сумніву правдиву. Мовчазні речі відмерлої старовини красномовно стверджували й унаочнювали в дитячій уяві відомі вже факти загальної історії людства й оповідали про тмяну невідому давнину місцевої минувшини.

Отже двома новими чинностями збогащалась археологічна робота школи. По-першому, об'єкти археологічних знаходок давали певну можливість вносити елементи дослідницько-лабораторного й начного методу в проходження відповідних етапів суспільствознавства в його історичній частині. По-другому, на цих об'єктах можна було досліджувати місцеву історію.

Це, так би мовити, в порядку організаційно-методичної цілеспрямованості. На практиці ж дві вищенаведених чинності здебільшого застосовувались в роботі поєднано. Який-будь факт місцевої історії, відкритий в спосіб археологічного дослідження, спричиняв собою цілком зрозумілі екскурси в історію світову, правив за вихідний момент в дослідженні загальніших цього ж таки кшталту явищ, був природною до них ілюстрацією.

Такий курс в роботі здавався нам вартим ще й через те, що, завдячуючи йому, в дітей виховувались організаційні робочі навички, набувалася робоча метода та звичка самостійно підходити до різних фактів, відшукуючи їм наукового пояснення. Адже вміння здобувати знання суб'єктивно важливіше за саме знання. І тисячу разів був пра-

вий Кант, коли, говорив студентам на своїх лекціях, що його ціль не навчити їх тієї чи іншої філософії, а навчити їх філософствувати.

Набуту звичку вдумливо ставитися до якогось камінця чи старовинного знаряддя, вірте слову, учень, перенесе й на всі інші явища, намагатиметься дійти розуміння внутрішньої їх природи, а це є вірна зарука безупинного поступу людини та культурного її розвитку.

Адже, що нам важливо? Звичайно, не сам по собі камінець, якої б поваги не викликала до себе його давнина, — важливо те, що цим камінцем добре влучати в химерні уявлення та прикрі забобони людей, що на цім камінці легко будувати науково-матеріалістичні переконання.

Здається, у відомій книжці т. Яковлева «Деревня, как она есть» оповідається про руського салдата. Полонений німцями в останню імперіалістичну війну, він втратив свою віру через... нужу. Його думка прямувала за таким перекональним силогізмом. В Росії воюють тиф молитвами, і це мало пособляє. В Німеччині воюють його, знищуючи нужу, і наслідки від цього блискучі.

Чи не такий ефект гідна викликати, приміром, і та срібна лампада, що оздоблювала церкву близького від нас с. Каплунівки (колишн. Богодучівського повіту) з таким велерічивим надписом: «В вечное милосердних чудес пресв. Богородицы прославление к сему чудотворному пречист. богородицы образу 1744 г. приложила сию лампаду генерала и кавалера Тараканова сожительница Евдокия за избавление милосердим богородицы от тяжелой болезни. А ежели кто сию лампаду от чудотворного образа отымет, тому судит бог». Не зважаючи на таке залякування, лампаду, звичайно, одібрали. Бог нікогисінько за це не «судив», а сама чинність милосердя образу богородиці перейшла до місцевої радянської лікарні.

Висновок звідци той, що археологічна робота школярів тільки спроможна, — принаймні в принципі, — прислужитись науці, допомогти дослідженню місцевої історії методично піднести шкільну навчальну роботу в певній її ділянці, — крім цього, вона утворює ще надзвичайно гарні передумовини для політосвітньої роботи школи серед місцевого населення.

Невеличкий до цього малюночок.

Якось ми вилучили з місцевої церкви ікону св. Миколая. Вона не досить стара: без малого 100 років. Але з напису видно, що ікону малював ясновельможний власник колишнього місцевого маєтку. Цікавіше друге: сам малюнок репрезентує у вигляді Мірлікійського архирея ще за нього поважнішого нашого маляра-поміщика, князя і

«різних орденів кавалера». Кожного разу, при слушній нагоді, школа використовує наведений пікантний випадок. Особливо цьому сприяє існування шкільного музею. В комплексі інших археологічних експонатів ікона править нам за дуже гарного агента що до розповсюдження найшпильніших завдань сучасного агітпропа.

Поет говорить:
Если хочеш мертвым поклоняться,
То живых тем сном не отравляй ...

За нашим глибоким переконанням, отруйні сні живих надто добре нищити, покликаючись на об'єкти минувшини. Такого нашого переконання життя досі ще не спростовує.

Унаочнюючи висловлені раніш твердження, наведу на останку подальший приклад із нашої практики.

Весною цього року писарівський незаможник, Яків Манойленко, копав канаву навколо своєї садиби. Підчас роботи він був уражений тим, що ґрунт, ніби материковий на початку, на глибині в 3/4 метра набув усіх ознак колишнього порушення. Заступ легко пішов у землю й незабаром брязнув об якусь річ. Це був чималенький розміром глиняний горщик із тваринними кістками в середині. Поруч нього стояла теж глиняна кубушка з вузькою шийкою, на взірць амфори, але з однією ручкою. Тут же був знайдений півкруглий, добре оздоблений орнаментом черепок, ніби-то маленька філіжанка. Ввесь цей посуд стояв поспіль у ніг кістяка небіжчика, праворуч од нього. Ліворуч, теж близько небіжчикових ніг, стояло ще три глиняних посудини: миска, полумисок і невеличкий горщик. Сам кістяк лежав головою на північний схід. За остаточну його позу довідатись не довелось, як не довелось потрапити й на які-будь ознаки труни.

Певна річ, усі ці надто важливі для знаходки подробиці ні найменшої уваги нашого селянина на себе спочатку не звернули, і картину поховання, як її змальовано вище, нам упало відновити пізніш. Зате селянинова «стара», одводячи від своєї господи лихо, заходилась була бити горщики. В наслідок посуд попсовано. Цілком зберігся один полумисок.

Уся ця знаходка, напевно, лишилась би невідомою, коли б не наші «юнаки-археологи». Старанно зібравши черепки битого посуду, вони нагально принесли їх до школи. Того ж таки дня на місце знаходки школа вирядила окрему «експедицію». Копання рівчака на цей час було вже закінчено, і експедиція не спромоглась продовжити розкопки. Почасти нами керувала тут наукова обережність, а до того ж

стояли на перешкоді й декотрі господарського та «муніципального» кшталту причини (вузький провулок, близькість будівлі, засажений город то-що). Довелось обмежитись зовнішнім оглядом розкопін, додатково забрати рештки битого посуду й скласти протокола самих розкопін, пильно розпитуючи про всі їх подробиці у господаря садиби, членів його родини й випадкових свідків. Забраний посуд пізніш реставрували, як це дозволяло зробити знайдене чере'пця. Цілком нереставрованими лишилися: найбільший горщик і найменша посудинка, кваліфікована нами, як філіжанка. Черепки з них довелось просто нашити на картон.

Так було виконано перше завдання нашої роботи — збирати й охороняти випадкові знаходки з царини археології. Та збуджена їми думка на цьому не зупинялась. З цілком природною послідовністю школярів почало інтригувати питання: чому це на садибі громадянина Манойленка опинилось незнане й нечуване в нашій місцевості поховання?

Слободу нашу засновано в найпізніші часи «черкаської» колонізації Слободської України. На її плечі покладено історією зовсім невеличкий тягар спогадів: усього якихось 200 років. За цей час пам'ять про старі кладовища слободи не встигла ще назавсідги згинуги. Наш могильник відкрито поза межами відомих колись цвинтарів. Та й характер самого поховання зв'язує його з давнішими часами. Очевидно, нинішнє населення В. Писарівки не було найпершим. Так припущення цілком стверджувалось топографічним дослідженням місцевості нашої знаходки. Вона помітним белебеном підіймається над слободою, розташованою в низовині, що, за всіма ознаками, становила собою за старих часів майже суцільне багнище. Отже на цім белебені, дряговиною оперезаному, тільки й можливе було життя найдавніших наших мешканців. Про ступінь їхньої культури й ідеологічні уявлення в нас склалось досить певне вражіння від усіх знайдених залишків.

Робити інші висновки ми вважали за надто вже сміливе, а тому й не йшли далі цього в своїх історично-краєзнавчих побудованнях. Але слушної нагоди познайомитись з іншими здобутками археології, що кидали б якесь світло і на нашу знаходку, ми, звичайно, не відкидали. Способом позашкільного читання зацікавлені діти спромоглися познайомитись з трипільською переходною культурою, з давниною скитсько-сарматських часів, пам'ятниками пізніших тюркських народів, що товклися на наших степах, і, нарешті, зі слов'янською культурою, зокрема, слов'янськими похованнями поганської доби з часів ранішнього християнства. В п'ятій групі цю роботу легко було ув'язати

з навчальною програмою суспільнознавчого циклу, тому що в цей саме час на черзі стояла тема: «Розвиток сільського господарства на Україні», що ми її починали підтемою: «Найдавніші часи в житті українського народу». Наші здобутки у великій стали нам пригоді, як вихідний етап дослідного підходу до цієї чергової роботи.

Річна шкільна виставка спонукнула нас провести побіля експонатів знаходки кільки розмов з батьками учнів та взагалі місцевим населенням. За основну думку розмов правила теза історичного матеріалізму: ідеологія та уявлення людей складаються на терені господарської діяльносте, є їх відбиток. Тут же ми агітували за доконечну потребу обережного відношення до всіляких випадкових знаходок та за нагальне про них повідомлення відповідних органів. Деякі від цього наслідки навіть і нині вже маємо.

Ось, приблизно, схема археологічної роботи школи, що ми її подаємо тут на конкретному прикладі.

Невеличкий наш досвід... Не тверда наша хода... Проте якісь кроки вже зроблено, і — хай навіть так — силою інерції нас рушить вперед,

Велика Писарівка, на Харківщині.

Перша всесоюзна педагогічна виставка*

І. Кузнецов

[...]

Відділ УСРР на ВПВ розташований у великому коридорі та кімнатах чч. 30–40. Мавши спеціальне завдання від НКО під час свого відвідування відвідати ВПВ, природньо, що цьому відділові я приділив значну увагу.

У коридорі було розташовано вступчу частину відділу УСРР, що ілюструє в інтересних і оригінальних експонатах систему й історію освіти на Україні. Тут у наочних схемах, діаграмах на спеціальних щитах показані такі моменти:

- 1) завдання культурно-освітнього будівництва на Україні,
- 2) з історії русифікаторської політики царату,
- 3) великий відділ під назвою «історія та стан радянської освіти на Україні», що характеризує в копіях офіційних матеріалів динаміку розвитку радянської освіти на Україні, в окремих найбільш видатних моментах,
- 4) загальний стан загального навчання на Україні,
- 5) школа в соціалістичному будівництві.

Вступний відділ УССР на ВПВ дає можливість відвідувачеві орієнтуватися в питаннях розвитку освіти на Україні й переконалися в тому, через який хоробливий і ненормальний шлях проходив розвиток народньої освіти на Україні за часів царату.

Першу кімнату (ч. 30) Українського відділу присвячено питанню: «Початкове навчання та педагогічні кадри». Тут наочно продемонстрований характер початкового навчання на Україні й забезпеченість його кадрами. Ціла низка українських педагогічних закладів продемонстрували тут різні форми своєї роботи. Мою увагу тут притягли до себе експонати таких педтехнікумів: Червоноградського (діаграма педпрактики й добре виконана стінгазета), Сталінського (альбом фотографій, що ілюструють різні моменти життя та роботи,

* Кузнецов, І. (1930). Перша всесоюзна педагогічна виставка (сторінки з щоденника). *Радянська школа*, (9–10), 82–84.

особливо вдало показані фізичне виховання й студентська педпрактика), Черкаського (альбом комплексової практики й виробу з майстерні ручної праці), Вінницького (роботи студентів з майстерні ручної праці), Корсунського (щит з фотографіями, що демонструють організаційну та навчальну роботу установи), Прилуцького (окремі фотографії з життя П. Т.). Початкове навчання показано так у схемах, діаграмах, малюнках, а також у багатьох альбомах (з них щодо виконання особливо слід відзначити альбоми київських освітніх закладів).

Кімнату ч. 31 присвячено було відділу: «Школа й соціалістичне будівництво». Тут у великій кількості різних експонатів показано роботу школи в галузі соціалістичного будівництва (боротьба за врожай, за виконання промфінплану, участь в кампаніях і інш.). Обдивляючись перелічені експонати, доводилося тільки дивуватися тому великому масштабу соціалістичного будівництва на Україні, що ним зараз охоплені школи Перебуваючи на ВПВ, відчуваєш весь той могутній темп, що ним зараз живе країна рад, пізнаєш всю силу колосального будівництва, що йде по всій нашій країні, і в той же час з великим задоволенням відзначаєш, що школа в даному відношенні йде нога в ногу з життям. Із загальної маси матеріялу тут особливо відзначалися експонати Деркачівської трудшколи (Харківської окр.), Одеського Дитячого Городка, Вінницької 2-ої трудшколи, Коломацької трудшколи (Харків. округи), Богданівської трудшколи (Прилуцької окр.), Харківської 29-ї трудшколи при друкарні ім т. Петровського.

Особливий інтерес з боку всіх відвідувачів в українському відділі ВПВ викликав відділ «Комдитруху й політехнізації» (кімн. ч. 32). Ціла низка українських установ Соцвиху демонстрували тут у мальовничих схемах і діаграмах зріст, різні форми комдитруху на Україні, а також різні види піонерської роботи так у школі, як і поза школою. Політехнізацію трудшкіл показано цілою низкою речових експонатів і в різних схемах, малюнках, альбомах і інш. Особливо широко освітлено роботу школи в галузі агрономізації, колективізації, реалізації с/г ухилу, зв'язку школи з виробництвом (шахтами, заводами і інш.). Поданий у цьому відділові матеріял наочно свідчив, що радянська школа з кожним роком стає в повному розумінні цього слова школою трудовою, що праця тут запроваджується, як великий чинник виховання й навчання. Тут звертають на себе увагу такі експонати: 21-ої Харківської трудшколи, Смілянської труд-школи ім. Короленка (ціла низка школярських виробів), Піщанської труд-школи на Дніпропетровщині (альбом переведення агрономічної і суспільної роботи), Худяківської

труд-школи (Шевченківської округи), Черкаської труд-школи ч. 2 (розроблено докладно тему: «вугілля») Білоцерківської труд-школи ім. Ушинського (багато різного роду виробів) Київської труд-школи Ч. 16, досвідної труд-школи при Сталінському педтехнікумі.

В кімнаті ч. 33 було показано програмово-методичну роботу української труд-школи 1-го концентру. Кімната ця буквально переповнена різного рода навчально-методичними матеріалами: учневі зошити, комплекти стінгазет, альбоми, змонтовані роботи учнів цілої округи, схеми, діаграми, різного роду шкільні приладдя, що їх виготовили учні, зразки комплексів розгорнутих комплексових тем і інш. Тут дійсно надзвичайно вміло продемонстровано всю динаміку програмово-методичної роботи УССР, що її запроваджують наші освітні заклади, починаючи від центральних науково-методичних органів і закінчуючи нашими сільськими труд-школами. Із загальної кількості експонатів своїм добрим виконанням визначаються такі: Одеської Педологічної Станції, 34-ої Дніпропетровської труд-школи, 6-ої Запорізької трудшколи (вироби з дерева), 73-ої Київської трудшколи, Золотоноського Педтехнікуму, альбоми програмово-методичних матеріалів окрінспектур Одеської та Шевченківської.

Остання кімната (ч. 34) Українського відділу ВПВ присвячена дитячому театру. Тут подано гарні фотографії, що освітлюють роботу Харківського 1-го Державного Дитячого Театру, а також чудово виконані макети таких дитячих піс: «Аул Гідже», «Боротьба», «Шеф», «Тимошева Рудня» й інше; закінчується український відділ невеличким коридором, де продемонстровано санітарно-педагогічну роботу школи.

Я не буду надалі характеризувати зокрема всі експонати, що їх було представлено на ВПВ іншими союзними республіками. В умовах коротенького нарису, на нашу думку, досить буде зауважити, що кожна республіка, розташувавшись в окремій кімнаті, демонструвала в оригінальному оформленні роботу своєї національної трудшколи.

[...]

Використовування краєзнавчого матеріалу при викладанні географії*

А. Пузіно

Елементарна педагогічна вимога — йти від близького до далекого, від знайомого до незнайомого, од відомого до невідомого — стара і всім відома, але її, на жаль, рідко виконували раніше і не часто додержують і тепер. А додержувати цієї педагогічної вимоги при викладанні географії ми можемо, в значній мірі, за допомогою краєзнавства.

Ян Амос Коменський (1592–1671) говорив, що географію треба починати з кімнати, садиби, вулиці, поля. Жан-Жак Руссо писав, що першими географічними пунктами могли б бути місця, де живе дитина, дім батька; потім ідуть місцевості, розташовані між цими пунктами, далі, річки, що протікають поблизу. Методисти-географи — в своїй боротьбі за наочність, цікавість у викладанні географії, проти книжності — приділяли багато уваги краєзнавству. Так, наприклад, Гейке в своїй методиці «Преподавание географии» проробляє основні географічні поняття і явища на близькому краєзнавчому (локальному) матеріалі.

До революції вчительство в краєзнавчому відношенні було підковане мало. Після революції краєзнавча робота не тільки поживавилася, але й переросла в ухил. Цей ухил, що, так би мовити краєзнавчу гіпертрофію викрив в свій час заступник наркома освіти РСФРР проф. М. Н. Покровський і сигналізував про небезпеку, яку він формулював так: «у нас з'явилися мценські вуха», тобто, що в Мценську вивчають тільки Мценськ, а далі не просуваються, що вивчення Мценська є самоціллю, в той час, як у ребят є цілком законне й здорове намагання не тільки вивчати свою місцевість, але й вийти за її межі, поширити свій горизонт, узнати й вивчити інші краї.

[...]

І. Викладачеві географії необхідно нагромаджувати краєзнавчий матеріал. Треба організувати, коли не краєзнавчий музей, то, принаймні, краєзнавчий куток, де б зберігалися експонати нашого краю,

* Пузіно, А. (1935). Використовування краєзнавчого матеріалу при викладанні географії. *Комуністична освіта*, (6), 60–67.

які збирали б наші учні й громадяни, цифрові дані (діаграми, картограми, криві метеорологічні дані за тривалий період, зразки ґрунту, рослинного і тваринного світу, чучела, рисунки — живі екземпляри знаходяться в живому кутку, який буде ніби доповнювати наш краєзнавчий відділ), дані відносно населення, його кількість, густість, склад за статтю, професійний, національний склад, культурний рівень у вигляді діаграм, кривих, які б показували рух населення взагалі. Куток повинен зображати не тільки статистику, а й динаміку місцевого краю, зразки продукції місцевої промисловості; він весь час повинен поповнятися новими даними, новими матеріалами. В кутку доцільно мати профілі, а краще, звичайно, виліплені рельєф нашої місцевості, плани її, карти з позначенням точок, де знаходиться наша місцевість — і з схематичним позначенням економічного зв'язку з іншими районами — карти п'ятирічки.

Антирелігійний гурток та куток безвірника в школі*

Й. Ліпман

Складовою частиною комуністичного виховання є виховання антирелігійне. Антирелігійне виховання, як один з основних принципів радянської школи, здійснюється шляхом побудови та виконання програм школи на засадах діалектично-матеріалістичного світогляду та шляхом організації спеціальної систематичної позакласної роботи зокрема у формі антирелігійних гуртків. Гуртки організуються на добровільних засадах і працюють під керівництвом піонерзагону з допомогою учителя.

[...]

Куток безвірника

Куток безвірника мусить бути цікавим для всіх учнів школи, а тому йому треба дати яскравий, привабливий вигляд. Куток треба систематично підновляти, поповнювати в міру накопичення матеріалу, періодично міняти матеріал кутка у зв'язку з черговими кампаніями і розгортанням антирелігійної роботи. Роботу кутка безвірника треба зв'язати з поточною роботою антирелігійного гуртка. Місце для кутка повинно бути найбільш людне: зал, клуб, коридор школи. Стійка, на якій влаштовується куток, мусить бути добре освітлена, щоб куток можна було оглядати і при денному, і при вечірньому освітленні.

Центральна частина кутка складається із заголовка «Куток безвірника», двох трьох лозунгів з творів Леніна-Сталіна, плакатів та портретів основоположників марксизму-ленінізму і видатних матеріалістів минулого. Бокові частини можна зробити у вигляді монтажів на найрізноманітніші теми:

- 1) Школа і піонери проти релігії.
- 2) Релігія — непримиримий ворог науки.
- 3) Походження й розвиток релігійних вірувань, свят і забобонів.
- 4) Релігія — служниця та спільниця експлуататорів.
- 5) Релігія — гальмо соціалістичного будівництва.
- 6) Проти релігійних свят.

* Ліпман, Й. (1935). Антирелігійний гурток та куток безвірника в школі. *Комуністична освіта*, (11), 57–63.

- 7) За новий побут — проти релігії.
- 8) Релігія і сільське і господарство.
- 9) Релігія та війна.
- 10) Релігія і контрреволюція.
- 11) Релігія й жінка.
- 12) Хто такі сектанти.
- 13) Релігія й медицина.
- 14) Шкідницька роль релігійних чудес і забобонів.
- 15) Релігія і фашизм.

Самих монтажів у кутку зразу може бути 3–4. Цього року у травні на київській загальнономіській шкільній виставці було кілька таких монтажів осередку СВБ 84 СШ. Із них монтаж «Релігія та війна» в стислих тезах, висловленнях, лозунгах і ілюстраціях роз'яснював такі моменти: а) релігія-прислужниця панівних класів, б) русько-японська війна і релігія, в) війні 1914 року та релігія, г) участь духівництва у війнах, д) військове духівництво, е) пожертвування церкви на війну, є) чорносотенно-патріотична агітація церковників за війну в 1914–17 рр., ж) Жовтнева революція і релігія, з) релігійна контрреволюція в роки громадянської війни, і) участь духівництва всіх країн і релігій в підготовці інтервенції проти СРСР.

Матеріалом для кутка можуть служити вирізки з безвірницьких газет і журналів (текст та ілюстрації), зроблені дітьми діаграми, альбоми, а також дитячі малюнки. Малюнки, вирізки й інші матеріали в кутку не можна розміщати абияк, а треба розподіляти за певним планом, беручи до уваги їх форму, колір, розміри. Кожний малюнок мусить мати підпис. До кожного відділу кутка дається список антирелігійних книжок на тему цього відділу. Зазначати слід книжки, що є в шкільній бібліотеці. Коли антирелігійний фонд шкільної бібліотеки невеликий, то краще список цих книжок зробити у вигляді окремого монтажу. Зазначати й ціну книжки, щоб бажуючі учні могли їх купити для себе.

Малюнки, ілюстрації, діаграми, антирелігійний текст кутка треба чергувати з лозунгами. Робити їх слід шрифтом різного розміру, залежно від змісту. Лозунги можна вибирати з надрукованих у пресі та з творів вождів і відомих безвірників. Багато зразків лозунгів, які може використати школа, дає «Антирелігійний календар 1932 року». В розділі календаря «Ілюстративні матеріали для антирелігійної роботи шкіл» зазначено всі збірки й альбоми з копіями найкращих антирелігійних ілюстрацій та карикатур, як радянських, так і закордонних. Тут же зазначені копії картин антирелігійного змісту дореволюційних

російських художників: Перова, Рєпіна тощо. Копії з цих картин мають для кутка велике значення, бо яскраво висвітлюють експлуаторську, паразитарну суть релігійників, що користуються з народної темряви та підтримують капіталістичні елементи.

Велике значення для кутка мають також антирелігійні плакати. Вони викликають зацікавлення дітей, спрямовують їхні думки в безвірницькому напрямку.

Плакати повинні бути яскраво, художньо зроблені, розраховані на дитячого глядача, ніяк не можна механічно переносити до кутка юного безвірника плакатів із безвірницьких кутків для дорослих. Іноді, коли керівник безвірницького гуртка для дітей захоплюється дуже плакатами і ліпить їх, не зважаючи на їх зміст і на те, на кого вони розраховані, то — замість користі — вони можуть нашкодити.

Отже, потрібно старанно продумати всю систему й методику оформлення й праці кутка, враховуючи вікові особливості дітей. В кутку безвірника, крім загальної частини, слід ще організувати місцевий відділ, де систематично вміщується сатиричний матеріал на теми місцевого життя, слід відгукуватись на всі місцеві події, зв'язані з релігією.

Вести місцевий відділ треба дотепно, поєднуючи текст з малюнками, карикатурами. Роботу шкільного осередку СВБ та гуртка ЮВБ також треба висвітлювати в кутку:

- 1) вказати їх мету й завдання,
- 2) висвітлювати досягнення їхньої роботи,
- 3) вміщати заклики до вступу в них,
- 4) періодично відмічати зріст кількості членів за окремими класами,
- 5) вивішувати календар загальних зборів осередку і занять гуртка та засідань бюро осередку.

Куток безвірника має велике значення, але дуже часто його перетворюють на мертву, суху справу. Матеріал кутка мусить бути близьким для дітей і конкретним. Куток використовується для постійної й масової агітації: в кутку гурток безвірників організує довідково-консультаційну роботу, дошку запитань, і відповідей, вартування.

Така постановка роботи кутка дасть можливість охопити постійною, цікавою і корисною антирелігійною роботою членів осередку СВБ та учнів, які поки що не входять у гурток.

Київська обласна виставка художньої творчості дітей*

Л. Ренська, К. Кравченко

Влітку відбулася Київська обласна дитяча художня виставка, організована Обкомом ЛКСМУ й Державним художнім музеєм, як завершення конкурсу дитячої творчості, розпочатого торік з ініціативи Павла Петровича Постишева.

Ця виставка повинна відограти значну роль в справі організації художнього виховання наших дітей.

Виставки, як і інші форми огляду дитячої художньої творчості, як найкраще виявляють творчі ресурси нашого молодого покоління, стан його художнього виховання і перспективи зростання.

Обласна виставка художньої творчості дітей виявила величезні творчі ресурси нашої зміни і зокрема цілу плеяду високоталановитих дітей, стала міцним стимулом піднесення нової хвилі дитячої художньої творчості, мобілізувала громадську думку навколо цієї важливої справи.

Досвід цієї виставки треба використати якнайширше для піднесення справи художнього виховання дітей.

За планом організації виставки, складеним Державним художнім музеєм, передбачена була не лише виставка дитячих робіт, а й широка педагогічна та культосвітня робота, що мала розгорнутися під час виставки, як серед дітей, так і серед дорослих — батьків і педагогів.

Для обговорення плану організації виставки скликана була нарада представників різних організацій Києва, переважно педагогічних: Науково-дослідний Інститут Педагогіки, Київський Педагогічний Інститут, Будинок Художнього Виховання Дітей, російський та польський Педтехнікуми, окремі художники, представники Художнього Інституту, художники-педагоги середніх шкіл, що відомі як досвідчені методисти.

Був прийнятий такий план: виставка в цілому мусіла дати —

- а) огляд художньо-творчих можливостей дітей;
- б) виявлення через дитячий малюнок інтересів і знань школярів, їх зв'язків з життям;

* Ренська, Л. та Кравченко, К. (1935). Київська обласна виставка художньої творчості дітей. *Комуністична освіта*, (12), 90–101.

в) ознайомлення з засобами дитячої творчості, що характеризують певний вік дітей, (трактовка сюжету, передача просторовості, форми, кольору);

г) показ дитячого малюнку, як продукту певного соціального оточення, певної системи освіти і виховання.

Дебати викликало питання, за яким принципом розташовувати дитячі роботи: за тематичним (принцип московської міжнародної виставки дитячої творчості), чи по районах.

Щоб по можливості повніше виявити молоду творчу силу в її найкращому виявленні, в умовах конкретного району, школи, чи гуртка і показати *юного автора* в усій різноманітності тематики і художніх засобів, не розпорошуючи його робіт за окремими темами, вирішено було *показати молодих художників на тлі районів і шкіл*.

Весь матеріал переглянутий журі, до складу якого входили представники партійних організацій, художники, художники-педагоги й музейні робітники, був надзвичайно цікавий.

Він показував міцний зв'язок творчості наших дітей з усім нашим життям, давав надзвичайно багату, різноманітну і актуальну тематику, відбивав турботи партії про дітей, підкреслював величезний інтерес нашої молоді до Червоної армії, до героїки її минулого, до завоювання повітря і крижаних просторів, до соцбудівництва в місті, до колгоспного села; він загострював питання на класовій боротьбі на селі і ілюстрував свідому класову пильність юних художників.

Щодо жанрів творчість дітей була різноманітна: портрет, пейзаж, сюжетні рисунки і картини займали перше місце. Слабіше представлений був натюрморт, зовсім мало було орнаменту.

Техніка також була різноманітна: рисунки олівцем, аквареллю, олійними фарбами, різнокольоровим олівцем, пером, тушшю.

Була скульптура з глини, гіпсу, пластеліну, різьба і випалювання на дереві, макети, художня аплікація, інкрустація з соломи на дереві — найкращі своєю художністю роботи на виставці — і багато вишивання.

Серед матеріалу, переданого для виставки, було багато копій: велика кількість портретів вождів, сцени з «Чапаєва» і портрети самого героя, малюнки про «Челюскіна», що гине в кризі і табір Шмідта, копії з картин, виставлених на 6-й Республіканській Виставці та на Виставці «15 лет РККА».

Характер копій говорив передусім про те, що наші школяри живуть сьогоднішнім днем і в роботах своїх відбивають своє світосприймання.

Копії говорили ще і про інше: вони говорили про те, що розумовий розвиток наших учнів і їх потреби пішли значно вперед від тих навичок і вміння в галузі образотворчого мистецтва, які дає їм школа, що у невмінні більшості наших дітей втілити свою цікаву і складну думку олівцем на папері часто криється їх бажання копіювати.

Жюрі, працюючи протягом 9 день, з 25.000 робіт відібрало 2017 (учасників виставки — 709), кількість, яку можна було вмістити в 12 залах Художнього Музея.

Принцип показу автора на тлі району і школи був в основному додержаний.

10 середніх зал великого приміщення музею зайняли малюнки дітей з районів, при чому в центральному, так званому «Білому Залі» вміщені були роботи виключно талановитих дітей.

Роботи київських дітей зайняли 2 великі галереї Виставку закінчували щити з особливо цікавими роботами київських шкіл, гуртків, дитячих бібліотек і окремих видатних своїм хистом дітей.

Скульптура — роботи з глини, гіпсу та пластиліну, вирізування, різьба та випалювання на дереві, художня аплікація, інкрустація соломи, макети та інші види робіт були розташовані в різних кімнатах

Загальному оформленню виставки дитячої художньої творчості було приділено багато уваги: фасад будинку музею прикрашений був панно з збільшеними дитячими малюнками; безліч прапорів-трикутників з електричним освітленням полум'яніли на канті даха будинку, оповитого зеленими гірляндами, а на балконі, прикрашеному килимами, стояли портрети улюблених друзів дітей — великого *Сталіна, Косіора і Постишева.*

Внутрішній вигляд виставки справляв також велике вражіння: свіже-відремонтовану прекрасні зали музею чистотою своїх ніжно-зеленкуватих стін прекрасно в'язалися з легкими акварельними фарбами дитячих малюнків.

Виставка танула в квітах: величезні пальми різних гатунків, гортензії, асперангуси, маргаритки, піони. Київський обком ЛКСМУ засипав квітами дитячу виставку, а музей подбав прикрасити її килимами і прекрасними вазами.

Виставка була справді юна, свіжа, прекрасна, радісна і бадьора.

Велике вражіння на відвідувачів справляла «кімната відпочинку». Великий дубовий зал з різьбованими стінами і стелею, спокійний і затишний. В ньому — високоякісні зразки скульптури, бронзи, порцеляни і фаянса різних країн і народів, китайські вироби з слонової

кістки, вироби з мінералів, шкла. Все це можна було побачити і замалювати. Тематика експонатів була зрозуміла і близька дітям: зображення дітей в мармурі, сцени з дитячого життя, птахи з саксонської порцеляни та інші. Групами були розставлені зручні і красиві меблі, столи з нарізаним александрійським папером, заструганими олівцями (діти охоче змальовували експонати), з книгами для запису вражень від виставки.

На центральній стіні величезний білий екран для чарівного ліхтаря, в супроводі якого тут відбулись лекції з історії мистецтва для дітей, батьків і педагогів.

Методична проробка матеріалу виставки велась в такому розрізі:

- 1) аналіз виставленого матеріалу,
- 2) консультація батьків та педагогів,
- 3) консультація юних художників,
- 4) лекція (семінар) з мистецтва.

Схема методичної роботи була пророблена, деталізована і затверджена на методичних нарадах, в яких брали активну участь представники науково-дослідних та педагогічних установ Києва.

На основі вивчення матеріалів відмічалися творчі можливості юного художника, його тематика, оригінальність і впливи на нього.

Дуже цікаві дані про учасників виставки, їх характеристика і успішність. Для прикладу подаємо зразки аналізу робіт окремих художників, шкіл:

- 1) кімната V «Білий зал»

Дядюшенко Іван, 16 років, VII клас Золотоношської школи. Кращий учень школи.

На виставці представлений трьома малими щитами (18 робіт). Всі роботи аквареллю. Тематика виключно сучасна («Обмазка дерев», «Збирають сіно в колгоспі». «Підготовка до іспитів» і т. д.). Є малюнки агітаційного характеру («Борімося за здорового коня» і т. д.).

Позитивні риси: прекрасно володіє фарбами, ясність, прозорість кольорів, вдала композиція, передає об'єм.

Негативні: в малюнках певна статичність, недостатня техніка малюнка.

Здібний, потребує фахової допомоги.

- 2) Кімната XI.

Бонгарт Серьожа, 16 років, VIII клас 79 школи, Київ.

Безумовно талановитий молодий художник з серйозною школою.

Представлений акварельними портретами («Портрет Сталіна», «Портрет П. П. Постишева», «Портрет ударника», «Делегатка», «Портрет художника Ярового»), натюрмортами — олія на полотні («Речі побуту», «Вода в шклянній банці»), малюнками олівцем (пейзажі).

Позитивні риси: яскраво висловлені реалістичні прагнення, чіткий малюнок, легка штриховка, живописність, прекрасна передача об'єму і фактури.

Негативні: певна недоскональність у перспективі, мрачність тонів у роботах олією.

Висновок: Порадити працювати над композицією, дати актуальну тематику. Навчання і систематична робота може дати, цінні наслідки.

Клопотатися про прийом до художнього ВИШ'у.

3) Кімната XI.

Гук Коля, VI клас 88 школи, 15 років. Вихованець 45 арtpолка. Випробовує сили і як письменник, захоплюється працею в «Будинку Літератури», відвідує літературну студію для молодих письменників.

Часто відвідує музей російського мистецтва.

Перебуває здебільшого серед дорослих.

Представлений численними рисунками олівцем («Пейзажі Керосинної вулиці», «Портрети-наброски»), аквареллю («Акварельні пейзажі», «Натюрморт») та трьома роботами олією.

Виявляє нестійкість, підпадає під формалістичні впливи, захоплюється кольоровими плямами («Старий екіпаж», «Кінь», «Лампа»). В роботах помітна манерність і претензійність.

Потребує серйозного та систематичного навчання і твердої руки керівника-художника.

Висновок: Викликати, поговорити з ним, скерувати його увагу на художників реалістів (Репін). Звернутися до комісара полка з відповідним листом.

Подаємо також приклади аналізу роботи шкіл:

1) Макарівська районна школа. VI кімната «Білий зал».

Школа організовано подала роботи своїх учнів.

На виставці має 5 щитів, учасників виставки 11, робіт 20.

Тематичний рівень високий. Це — романтика сучасного, або минулого («Постишев на чолі Тунгузького загону», «Челюскін у кризі», «На обороні СРСР»), наукова і космічна тематика («Краєвид на Марсі», «Схід сонця на Юпітері») тощо.

Напружена барвистість, декоративність, висока техніка виконання — такі характерні риси цих малюнків.

Почувається міцна рука керівника, що уміє викликати творчість дітей і організувати її. Правда, можливо, що вплив цієї руки позначився на захопленні учнів великою декоративністю.

2) Кімната 11. 6-та середня школа. Київ.

Представлена 2-ма великими щитами. Щит 1-й подає роботи V, VI класів (програмовий матеріал). У роботах почувається керівництво, грамотність у малюнках і фарбах.

Негативні моменти: певна графічність і площинність в усіх роботах, статичність, мало живописності.

Є досягнення в галузі орнаменту - декоративність його і ритмічність.

Щит 2-й — старші класи.

Тематика: «Ворошилов», «Стрілки», «Перше Травня», «Трактори на тлі пейзажу». Композиційно цікаве розрішення пейзажу дають деякі малюнки. Малюнок «Човни» — цікава трактовка води, чистота фарби. Почувається міцна рука викладача.

Наслідки методичного пророблення матеріалу виставки лягли в основу роботи екскурсоводів.

Спеціальне приміщення (дві кімнати) було відведено і відповідно устатковано для консультаційної роботи і тут відвідувачі могли одержати різні поради і докладні консультації.

Кімната консультації для юних художників була забезпечена найкращими зразками малярства, скульптури і графіки.

На класичних зразках найкращих майстрів російського малярства, переважно майстрів-реалістів (*Репін, Суріков, Шишкін, Перов, Крамської, Верещагін, Маковский В., Левітан*) діти могли простежити етапи еволюції цих художників. Вони бачили ескізи, зроблені великими художниками, етюди до картин і самі картини, могли простежити процес композиційної будови майстерної речі. Високоякісні зразки різних жанрів, якими забезпечив виставку музей — портрет, пейзаж, жанрові сцени, натюрморт, групова композиція — були прикладами для дітей, на них вони могли вчитися, наочно бачити, якої довершеності можна досягти, коли серйозно і уперто працювати. Тут же діти могли обізнатися з різною технікою: вони бачили роботи аквареллю, олією, пастеллю, вугіллям, різними олівцями тощо.

Набори акварельних фарб, пастелі, олівці звичайні і тушові, пензлі, різного гатунку папір, картон — все це було приготовлено для юних художників, що бажали б дещо змалювати на виставці.

Меблі — столи і столики, мольберти були пристосовані для цієї ж мети.

Одним з важливих моментів методичної роботи виставки була *консультційна робота*, що розгорнулася в 2 х напрямках:

- а) з дорослими — батьками, педагогами, ватажками і
- б) з дітьми.

Склад консультантів-фахівців до якого входили професори Київського художнього інституту — скульптори, художники, графіки, учасники 6-ої Республіканської виставки, керівники студій, які підготували не одного видатного художника, наукові робітники музеїв (питання мистецтвознавства), цілком забезпечував дітей-художників різними порадами і вказівками.

Особливою увагою користувалися на виставці лекції з мистецтва, які проводились в формі доступних бесід в супроводі чарівного ліхтаря та епідіоскопа. Дати головні відомості про мистецтво, як одну з форм класової ідеології й знаряддя класової боротьби, подати відомості про основні етапи в розвитку мистецтва — таке було завдання цих лекцій.

Семинар розрахований був на 34 години і включав до своєї тематики такі питання: Мистецтво античної Греції, Середньовіччя, Ренесансу, Нідерландське мистецтво XVI ст., Французьке мистецтво XIX ст., Мистецтво Західної Європи доби імперіалізму, російське та українське мистецтво XIX ст.; цикл лекцій було присвячено радянському мистецтву і окремі лекції — питанню про проект пам'ятника Шевченкові і про деяких художників реалістів (*Перов, Репін, Суриков, Шишкін*).

Лекції відбувалися майже щодня у вечірні години і притягали до себе численні аудиторії дітей, батьків і педагогів.

Чарівний ліхтар з діапозитивами, епідіоскопом, за допомогою якого можна було використати кольорові репродукції картин, робили матеріал лекції наочним і близьким, цілком зрозумілим для дітей.

Понад 1700 школярів, біля 400 дорослих (з них педагогів 263) відвідали лекції. Напружена увага і численні запитання до лекторів свідчили про велику зацікавленість аудиторії.

Виставка відкрилась 14/VI-1935 року.

Вона зразу ж стала міцним акумулятором творчої енергії дітей і дорослих.

З дня відкриття до 1-го серпня її відвідало понад 44000 людей, з них дорослих — 23.042, решта — дітей.

Виставку відвідали — П. П. Постишев, представники уряду, робітники, колгоспники, академіки, науковці, лікарі, художники, інженери, а також закордонні гості з Америки, Франції, Німеччини. Тисячі дітей — учнів середніх шкіл Києва, Ленінграда, Донбаса, Москви,

Миколаєва, Херсона, Одеси, Баку, Чернігова та інш. міст, десятки тисяч дітей районів пройшли через виставку, залишаючи записи на сотнях сторінок «Книги вражінь». Ці записи яскравий документ епохи, наших творчих днів.

Радісний мажор дитячої творчості, втілений в надзвичайно різноманітну соціалістичну тематику і буйну симфонію барв, в упевнені чіткі лінії малюнків і таку ж сміливу композицію наснажували дорослих і дітей гострим почуттям росту нашої великої країни і бурхливого розвитку творчих сил нашої молоді.

«Цікаво побачити світ через молоді очі», записав у «книзі вражінь» академік О. Г. Гольдман.

«Не вистачає слів для того, щоб можна було цілком висловити ті прекрасні почуття, вражіння, які робить виставка. Вона свідчить наочно про те, які багатющі таланти виховуються в Радянській країні, в умовах соціалістичного будівництва під проводом комуністичної партії».

«Велике почуття радості за наших дітей. Прекрасні зразки робіт майбутніх будівників комунізму» — записала студентка КП т. *Козлова*.

«Виставка творчості радянських дітей-знаменна: ставлення до дійсності свідоме і вольове, окрилене мрією і фантазією. Багато хвилюючого і повчального. Діти нашої країни опановують техніку, гвинтівку, а також і пензель. Чудова виставка!» — записав письменник І. Шкаровський.

Ця демонстрація невичерпних джерел молоді творчої енергії спрямовувала думку всіх насамперед до того, хто викликав до життя ці буйні сили нашої великої батьківщини і мудро керує її могутнім рухом вперед. В цій блискучій, бадьорій виставці і діти і дорослі бачили живі наслідки великої турботи і любови нашої партії, нашого великого любимого вождя товарища Сталіна і кращого друга дітей товарища Постишева.

Це чудово висловили піонери загону Київської 50-ї школи, який носить ім'я Павла Петровича: «Про щастя, про радість, про велику любов до нас славної комуністичної партії розкаже ця виставка нашої художньої творчості. На наші роботи приходять дивитися академіки, скульптори, художники. Ми горді з цього і будемо добре вчитися і розвиватися всебічно, щоб виростити з себе скульпторів, художників, інженерів нашої любові країни Рад. Виставка прекрасна».

Багато дітей і дорослих по декілька разів відвідували виставку:

«Я була 24 рази на виставці! — пише учениця 5 «а» класа 90-ої школи Л. Долгая.

«Я кожен день ходжу на виставку», нотує учень Ветер Володя.

Діти весь час приносили нові, іноді надзвичайні, талановиті роботи на виставку (вони вміщувались на «пересувному щиті»); в кімнаті відпочинку і в консультаційній кімнаті, яка перетворилася на студію юних художників, діти за час виставки нанесли понад 400 робіт олівцем, аквареллю, олією.

Роботи юних художників викликають почуття гордості за нашу зміну:

«Підчас відпочинку в дитячій кімнаті мені довелося — пише відвідувач — бачити дуже хорошого художника Неделіна, який вчиться в 44-й школі. Він змалював одного француза за кілька хвилин. Хист в дітей є і ми повинні допомагати їм».

Англійський дитячий письменник Джефрі Тріз висловив таке побажання: «Я і моя дружина вражені чудесною технікою молодих художників, а також різноманітністю сюжетів, відображених в картинах. Мистецтво України буде справді великим, коли це покоління підросте. Я б дуже хотів, щоб одна з моїх книжок була ілюстрована такими талановитими художниками».

Чимало цінних пропозицій і побажань занотували відвідувачі виставки.

Педагоги вимагали піднести на ще вищий рівень справу художнього виховання.

«Треба, щоб матеріали цієї виставки були пильно вивчені відповідними фахівцями (педагоги, художники, психологи) і результати видані спеціальним збірником по художньому вихованню в школі» — пишуть аспіранти УНДПґу.

В основному Київська обласна виставка дитячої художньої творчості виконала свою роль: вона зарядила творчою енергією молодь, виявила хиби шкільної роботи в галузі мистецтва, викликала у педагогів бажання підвищити свою кваліфікацію в цій галузі.

Досвід використання екскурсії з історії*

М. Кругляк

Історичні й інші музеї, в яких зібрані пам'ятники матеріальної культури відповідних епох, ще мало використовуються в практиці викладання історії. А тим часом, цілком очевидно велике значення музеїв для наочності навчання історії. Треба тільки, щоб навчальна екскурсійна робота будувалась методично правильно і вміло. Тут ми висвітлюємо спробу застосувати екскурсію в музей для наочності викладання історії. Ця екскурсія в історичний музей була організована мною після викладання теми, перед її повторенням, бо інакше учні багато чого не зрозуміли б.

Як же я використав матеріали екскурсії? Після докладного огляду в музеї розділу «Київська держава», а також відвідування Софіївського собору та короткого пояснення на самій екскурсії, ми почали на другий день у класі повторювати тему, використовуючи те, що бачили і зафіксували на екскурсії.

Ми почали повторювати матеріал про життя східних слов'ян у VI–X століттях. Тут учні згадували, що цікавого з матеріалів цієї епохи вони бачили в музеї. Згадали, що поруч з кам'яними і кістяними проколками вже були залізні прокатки. Так ми прийшли до висновку, що в цю епоху слов'яни вже почали обробляти залізо. В одній з вітрин музею ми бачили болотну руду і спосіб її добування в сиродувних горнах. Але ми бачили, що залізних знарядь було мало, більше — кам'яних і кістяних. Серед матеріалів розкопок, що стосуються цього часу, бачили багато кісток свійських тварин (коні, вівці). Це говорить про те, що в слов'ян були свійські тварини вже до IX століття, що вони займались скотарством. Я запитую: які були тоді заняття в слов'ян? Який маємо ми зробити про це висновок за матеріалами музею? Учні згадують, що вони бачили обвуглені зерна колосків, зернотерку, серпи, фотознімки з літопису, які зображують землеробську роботу слов'ян. Ми приходимо до висновку що вже тоді слов'яни оброблювали

* Кругляк, М. (1938). Досвід використання екскурсії з історії. *Комуністична освіта*, (6), 76–80.

землю. Тут ми говоримо про форми землеробства (підсічне в лісистих місцях і переложне — в степових). Ми згадуємо макет підсічного землеробства, який бачили в музеї. Згадуємо ще залишки рибальського знаряддя і мисливських приладь, які бачили в музеї та які свідчать про те, що слов'яни займалися ще полюванням і рибальством. Знайдений у розкопках горщик з почорнілим медом нагадує нам, що слов'яни збирали мед і віск від диких бджіл.

Говорячи про розклад родового устрою і про появу приватної власності, ми згадуємо вітрину музею з колодками і ключиками, знайденими при розкопках. Поява колодок свідчить виразно про появу приватної власності. А приватну власність на засоби і знаряддя виробництва Енгельс розглядав як джерело «...класових суперечностей і важіль, який руйнує стару общину...» (К. Маркс і Ф. Енгельс — Твори, том XXVII, стор. 372).

Говорячи про релігію слов'ян, ми згадуємо також цілий ряд експонатів музею на цю тему — викопані голови з прикрасами, модель розкопаного Кургана, де, як видно, ховали воїна з його зброєю. Ми говоримо про похорон слов'ян і звичаї, зв'язані з ним, про те, що вони вірили в загробне життя. Заразом згадуємо муляжі ідолів, «кам'яних баб» і «священний дуб» з зубами дикого кабана, — це все ми бачили в музеї. Згадуємо також численні амулети, знайдені при розкопках; вони зберігаються в музеї. Цей конкретний матеріал допомагає учням краще зрозуміти і уявити собі характер язичеського варварства та ідолопоклонства, яке ґрунтується на обоженні людиною сил природи через уподібнення їх собі. Він підводить їх до поглибленого розуміння слів Маркса і Енгельса: «...усвідомлення природи, яка спочатку протистоїть людям як зовсім чужа, всемогутня і неприступна сила, до якої люди ставляться цілком по-тваринному і перед якою вони безпорадні як худоба; отже, це суто тваринне усвідомлення природи (природна релігія)». (К. Маркс и Ф. Энгельс — «Немецкая идеология», стр. 21, Партиздат, 1934 г.).

Цим ми закінчуємо повторення даного розділу теми.

Далі переходимо до повторення питання про варязькі завоювання і про утворення Київської держави. І тут ми використовуємо матеріали музею. Зброя варягів і слов'ян, а також шолом, кольчуга, щит дають нам конкретне уявлення про озброєння варязьких і слов'янських дружинників, про характер тодішніх воєнних дій: «Озброєння, склад, організація, тактика і стратегія перебувають у прямій залежності від даного ступеня розвитку виробництва і засобів сполучення» (Ф. Енгельс —

«Анти-Дюринг», стр. 119, Партиздат, 1934 г.). Колекція монет (гривен, арабських диргем, візантійських монет) доповнює конкретними уявленнями знання учнів про торгівлю і взаємовідносини з греками.

Картина «Киевская пристань X в.», яку ми бачили в музеї, доповнює уявлення про стародавній Київ — головне місто Київської держави. Фотокопії з літописів про вбивство Ігоря і про помсту Ольги, картина «Полюдь» (яку ми розглядаємо ще раз у підручнику за редакцією А. В. Шестакова) допомагають дати учням конкретне уявлення про розбійний промисел варязьких князів та дружинників і про виступи населення проти грабунку і насильства князів.

Переходячи до повторення теми про початок християнства, ми також використали музейний матеріал. Ми згадали фрески Софіївського собору, які ми бачили, наприклад, «Музиканти, блазні та акробати» або «Половання» та ін. Пригадали мозаїчні орнаменти Софіївського собору, саркофаг (мармурову гробницю) Ярослава та ін. Це дає конкретне уявлення про культурний вплив Візантії на Київську державу після запровадження християнства. На цьому матеріалі показуємо учням, що Київська держава часів Ярослава і Мономаха стояла на одному рівні з сучасними їй державами в Європі: «В одинадцятому віці Київ наслідував у всьому Константинополь, і його називали другим Константинополем» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, том IX, стор. 439).

Фотознімки з літописів доповнюють уявлення про повстання народних мас у Києві в 1068 і 1113 рр.

Таким способом ми намагались використати матеріал історичного музею при повторенні теми «Київська держава». Це пожвавило повторення і викликало велику цікавість до повторюваного матеріалу, а тому позитивно позначалось на закріпленні його.

У 9 класі ми робили спробу при повторенні окремих тем з курсу історії СРСР використати матеріали київського музею російського мистецтва. Повторюючи тему «Росія XVIII століття — імперія поміщиків і купців», ми згадували бачений у музеї портрет Петра I (роботи художника Наттє). Пригадали, що Петро зображений у латах на фоні картини бою, що він прикрашений — художник намагався в цьому портреті показати могутність і силу Петра I.

Пригадали картину Рєпіна (ми бачили її на репінській виставці) «Царевна Софія в Новодевичьем монастыре». Показали картину Ге «Петр I допрашивает царевича Алексея», картину Сурікова «Утро стрелецкой казни» (на жаль, останніх двох картин немає тепер у музеї, ми їх показали в класі). Згадали портрети Катерини I (роботи

Наттє) портрет Долгорукова Я.Ф. (начальника стрільців і керівника стрілецького приказу до 1682 р.), роботи російських художників Андрія Матвеева і Нікітіна, роботу художника Адольського «Портрет Акинфия Демидова».

Все це допомагало учням уявити собі петровську епоху — боротьбу передової петровської Росії з російською феодальною відсталістю, історично-прогресивне значення реформ Петра, суть яких — в боротьбі за російську національну самостійність, за освоєння всього кращого і найбільш прогресивного в досвіді інших країн і народів. Це дало можливість учням краще уявити собі образ самого Петра — одного з титанів російської історії, геніального реформатора і полководця, який всю свою кипучу енергію віддав будівництву нової російської держави та її обороні.

Оглядна Софія показана Рєпіним як жінка сильна, хитра і владолюбна, що очолює боярську реакцію і боротьбу проти новаторств Петра. Згадали портрети засуджених стрільців у картині Сурікова «Утро стрелецкой казни», вдягнених у чисті сорочки перед годиною смерті, їх обличчя — то спотворені страхом, то повні ненависті; в цих портретах великий російський художник показав на фоні вогкого, сірого ранку, похмурість якого доповнюється трепетними вогниками воскових свічок, з великою художньою силою і щирістю стрільців, обдурених Софією і боярами, стрільців, що стали знаряддям боярської реакції. Тут же таки, на цій картині, ми бачимо образ блідого і грізного Петра, який боровся «варварськими засобами боротьби проти варварства» (Ленін — Твори, том XXII, стор. 517). Петро, могутній, впевнений у правоті своєї справи, намальований художником Ге, з докором звертається до рахітичного сина Олексія — носія реакційних боярських традицій, який, зраджуючи справу Петра, зраджує батьківщину. Він стоїть перед батьком з покійно опущеною головою. Ця картина також підкреслює прогресивність Петра, його реформ, його намагання витягти країну з стану відсталості.

Ми ще показали ребятам картину Серова «Петр I» (на жаль цієї картини не було в музеї і ми показали її в класі); вона зображує могутність бурхливої вдачі Петра; він тут іде по пустинному узбережжю Неви. Ця картина є прекрасною Ілюстрацією до пушкінських рядків:

На берегу пустинних волн
Стоял он, дум великих полн...

Ця картина ілюструє силу і впертість Петра, що наполегливо здійснював свої заходи, не зважаючи ні на які перешкоди. Це виявляється

в заснуванні Петербурга, де він не вважав на перешкоди, створені природою, опором бояр і умовами північної війни з Швецією, яка ще тривала. «Петро спорудив нову столицю на першому завойованому ним клапті балтійського узбережжя, майже на віддалі одного гарматного пострілу від кордону, навмисне давши, таким чином, своїм володінням ексцентричний центр. Перенести царський трон з Москви в Петербург значило вмістити його в такі умови, в яких він не міг бути забезпечений навіть від нападів доти, поки все узбережжя, від Лібави до Торнео, не було підкорене, що було завершено тільки в 1809 р. Завоюванням Фінляндії Петербург, ексцентричний центр імперії, відразу вказував на периферію, яку ще треба було завоювати» (К. Маркс — «Таємна дипломатія XVIII в.»).

Картина російських художників Матвеева і Нікітіна показує нам появу в петровську епоху російських художників, які писали свої картини на світські теми.

Розповідаю учням, що Матвеев разом з Нікітіним був відряджений Петром за кордон і вчився в Голландії з 1716 до 1727 р. Він повернувся до Росії після смерті Петра; німецькі художники не допустили його в Академію. Тут ми провадимо паралель з біографією Ломоносова, який також мав перешкоди з боку іноземних учених з Академії.

Всі ці картини, побачені нами в музеї і доповнені в класі, допомогли учням краще засвоїти характер петровської епохи і самого Петра, який «...зробив дуже багато для створення і зміцнення національної держави поміщиків і торгівців» (Сталін — «Розмова з німецьким письменником Е. Людвігом»). Але це «...відбувалося коштом кріпосного селянства, з якого дерли три шкури» (Сталін, там само).

Таким чином ми використали також і інші картини музею при повторенні окремих тем курсу історії СРСР у 9 класі. При повторенні теми «Дворянська монархія XVIII століття» ми згадали портрет Єлизавети (роботи художника Ротарі). Ми порівняли його з портретом роботи художника Лансере «Імператрица Єлизавета Петровна, окружена свитой, идет на прогулку». Портрети Нартова (роботи Нікітіна), портрет Демідова (на фоні димних долин — роботи Адольського), портрет Мініха — доповнюють галерею діячів цієї епохи.

Картини показали нашим ребятам бучний придворний побут багатих дворян. Портрет Катерини II (роботи художника Левицького) дає панегіричний образ цього «коронованного Тартюфа в юбке» (за висловом Пушкіна), нагадує про пишні оди Державіна. Для характеристики режиму Катерини II аналізуємо картину «Княжна Тараканова»

(роботи художника Флавицького). Він показує момент її загибелі в окремій камері у Шліссельбурзькій фортеці під час походу на Неві, яка заповнила камеру водою; жахлива картина цієї загибелі доповнює характеристику режиму Катерини II.

Праці Верещагіна, вміщені в музеї, ми використали при повторенні теми про російсько-турецьку війну 1878 р. Показуємо в класі ще відому картину Верещагіна «Апофеоз війнь» (купа черепів, які тліють на сонці), де бачимо, що війна становить варварське винищення людських життів на догоду капіталістичним хижакам.

Далі показуємо учням картини Рєпіна, написані ним наприкінці 70-х років під впливом російсько-турецької війни, зокрема «Проводи новобранця» (написану в 1879 р.).

Досвід використання екскурсій до музеїв (історичний музей і музей російського мистецтва) у викладанні історії доводить, що енергія і час, витрачені на цю роботу, цілком окупили себе. Екскурсії допомогли учням краще закріпити свої знання з історії. Ми організували екскурсії після вивчення матеріалу в класі, перед повторенням, коли учні вже знайомі з матеріалом, їм зрозумілі експонати, вони свідомо сприймають їх, і вчителів легше тоді звернути їх увагу на основний матеріал, потрібний для дальшої роботи в класі при повторенні.

Таким чином, в описаних випадках екскурсія була заключним етапом у вивченні матеріалу для закріплення його і повторення.

Перед екскурсією з учнями я сам докладно ознайомився з музеєм, щоб скласти конкретний план екскурсії і використати матеріал її в класі при повторенні. З цим планом я ознайомив учнів, звернув їх увагу на те, що саме нас переважно цікавитиме в екскурсії. Це дуже важливо, щоб увага учнів на екскурсії не розпорозувалась і вони не проминули те, що нас цікавить у даний момент.

Ми намагались пристосувати проведення екскурсії на вихідний день, щоб мати досить часу оглянути всі експонати. Після загального фронтального огляду всіх експонатів, супроводжуваного поясненням екскурсовода або вчителя, я запропонував учням індивідуально оглянути окремі експонати. Повторення матеріалу, в який я включаю оброблення тих відомостей, що учні набули на екскурсії, я намагаюсь робити на «свіжу пам'ять» — через день або найбільше два після екскурсії. Повторення проваджу систематично за темою. Там, де є відповідний матеріал екскурсії, ми його докладно аналізуємо. У класі на такому уроці я ілюструю наявний наочний матеріал, який є або копією баченого на екскурсії або доповненням до нього.

Екскурсії до музеїв викликають в учнів велику цікавість, сприяють кращому закріпленню і міцнішому зафіксуванню в пам'яті навчального матеріалу.

І в музеї, а потім у класі учні знайомилися з багатьма наочними ілюстративними матеріалами, які відображають окремі історичні явища, а «наочність — абсолютний фундамент усякого знання» (Песталоцці).

Заходи масової антирелігійно-виховної роботи в середній школі*

І. Дем'янець

Гурткова антирелігійна робота в середній школі не вичерпує всіх форм і можливостей масово антирелігійно-виховної роботи. Ця робота має провадитись різними формами й методами в системі позакласної масової роботи класними керівниками, комсомольською і піонерською організаціями, гуртками юних воєвничих безбожників, антирелігійним гуртком і шкільним осередком СВБ (у 8–10 класах).

Основними формами антирелігійно-масової роботи в школі, що виправдані досвідом кращих шкіл, є:

- а) антирелігійний куток у школі,
- б) антирелігійні вечірки,
- в) антирелігійні екскурсії,
- г) антирелігійна робота шкільної бібліотеки,
- д) антирелігійна робота шкільних стінгазет,
- е) доповіді, лекції на антирелігійні теми для учнів всього класу, школи.

Антирелігійний куток у школі

Антирелігійний куток є одним з засобів наочної антирелігійної агітації й пропаганди в школі, а також місцем показу практичної творчої антирелігійної роботи безбожницького активу учнів.

Для розташування антирелігійного кутка в школі дирекція школи має визначити відповідне місце, наприклад, у шкільній залі або в піонерській кімнаті тощо. Для кутка потрібно виділити місце там, де найбільше збираються учні; це має бути місце добре освітлене як вдень, так і ввечері, щоб зручно було читати матеріал.

Звичайно, матеріал кутка не слід вивішувати на стінах. Для розташування антирелігійного матеріалу треба виготовити спеціальні стенди або щити з фанери.

До роботи по організації антирелігійного кутка, для його систематичного поновлення потрібно залучити певну групу учнів. Для цього

* Дем'янець, І. (1938). Заходи масової антирелігійно-виховної роботи в середній школі. *Комуністична освіта*, (8), 85–94.

гурток юних войовничих безбожників, а також антирелігійний гурток осередку СВБ (де є 8–10 класи) має на основі добровільності створити актив учнів, які бажатимуть працювати по оформленню антирелігійного кутка. Для цієї справи серед активних безбожників знайдуться учні, які зможуть малювати, вишукувати матеріал для вирізок фотомонтажу і т. д.

Проте, цю справу не можна залишати без керівництва. Педагогічна рада має виділити окремого викладача, який систематично працював би з активом учнів-безбожників, що виявили бажання працювати над оформленням антирелігійного кутка. Цей педагог разом з старостою гуртка ЮВБ, антирелігійного гуртка СВБ та активом безбожників має розробити схему антирелігійного кутка, тематику, визначити джерела, матеріал, який доведеться використати, розподілити обов'язки і завдання поміж учнями по виготовленню потрібного для кутка матеріалу. Після затвердження плану і схематичного ескізу кутка директором або завпедом, прикріпленій учитель разом з активом приступають до виготовлення матеріалу й оформлення антирелігійного кутка в школі.

Який же зміст і тематика антирелігійного кутка? Антирелігійний куток в художній, привабливій, цікавій для учнів формі має висвітлювати питання класової суті релігії, стану і завдання антирелігійної пропаганди, зразки і кращий досвід антирелігійно-виховної роботи серед учнів в школі.

Наводимо орієнтовний план антирелігійного кутка в школі.

1. Заголовок (великими виразними літерами): «Шкільний антирелігійний куток».
2. Портрети (у верхній частині кутка) класиків марксизму — Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна з короткими цитатами з їх творів про суть релігії, завдання боротьби з релігією та про антирелігійну пропаганду.
3. «Учні і піонери в боротьбі з релігією».

У цьому розділі можна розміщати поточні матеріали: вирізки і малюнки з газет «На зміну», «Пионерская правда», «Безбожник», журналів «Пионервожатий», «Вожатий», «Безбожник», що висвітлюють досвід антирелігійної роботи в школі, в піонерзагонах.

4. «Релігія — служниця експлуататорських класів, зброя їх у боротьбі з революційним рухом трудящих».

Головне завдання розділу на історичному і на поточному матеріалі висвітлювати контрреволюційну роль релігії і релігійників різних мастей, зокрема в фашистській італо-німецькій інтервенції в Іспанії, японській в Китаї, в боротьбі з зростанням революційної свідомості мас.

Розділ має яскраво викривати роль релігії і релігійників на службі імперіалістичній війні.

Матеріал можна використати з журналів «За рубежом», «Безбожник» і ряду інших ілюстрованих видань.

5. «Релігія — гальмо соціалістичного будівництва».

Тут треба подати уривки з програми партії, які стосуються боротьби з релігією і антирелігійної пропаганди, відповідні статті Сталінської Конституції, а також у формі фотомонтажу з малюнків, вирізок з газет і журналів висвітлювати факти антинародної, шкідницької діяльності релігійників.

6. «Релігія — непримиренний ворог науки».

Дуже важливо показати в антирелігійному кутку в історичному розрізі шляхи розвитку науки і боротьби релігії проти науки в минулому і тепер. Тут слід у формі малюнків, схем, фактів показати, як релігія поставилась до таких учених, як Джордано Бруно, Галілей, Гарвей, боротьбу релігії з науковими відкриттями пізніших часів, наприклад, Лавуазьє, Франкліна, Лапласа, Ліннея, Дарвіна і т. д. У науково-популярних журналах можна знайти також матеріал про сучасну боротьбу релігії з наукою в буржуазних країнах.

У цьому розділі слід подати також ілюстративний науковий матеріал з таких питань, як походження світу, походження життя на землі, походження людини, науково-матеріалістичне пояснення походження релігійних вірувань, релігійних свят і т. ін.

Зрозуміло, що такий матеріал не може бути виставлений одночасно. Тут потрібна тематична черговість. Через певний час, систематично і послідовно, матеріал треба змінювати іншим відповідно до опрацьованого плану.

7. «Робота гуртка ЮВБ та осередку СВБ в школі».

Основне завдання даного розділу — інформація про заходи масової антирелігійної роботи гуртка ЮВБ, антирелігійного гуртка чи осередку СВБ, а також підсумування досвіду антирелігійної роботи.

Тут подається також довідку про кількість учнів членів гуртка ЮВБ, антирелігійного гуртка, членів осередку СВБ за окремими класами, календарні, тематичні плани гуртків, рекомендовану літературу з анотаціями, що буде опрацьовуватись в гуртку ЮВБ, в антирелігійному гуртку. Список літератури має бути невеликим, на декілька книжок, але періодично змінюватися. Тут же вивіщуються об'яви, повідомлення про наступну антирелігійно-масову роботу в школі.

Учитель, виділений педрадою для організації і керівництва антирелігійним кутком, разом з безбожницьким активом учнів, має подбати про художнє, привабливе оформлення антирелігійного кутка, художнє оформлення матеріалу, що готується для виставки, його розташування за певними принципами художньо-плакатної справи (чіткість шрифтів, виділення головного, зручність і можливість розглядати і читати на певному віддаленні і т. д.).

Матеріал, що готується до виставлення в кутку, має бути методологічно-витриманим, політично загостреним і глибоко переконливим. Вивішувати матеріал в антирелігійному кутку учні мають лише після перегляду його прикріпленням учителем та з його дозволу.

Частина матеріалів антирелігійного кутка буде постійно вивішена, як от портрети, цитати, заголовки і т. ін., а основний матеріал має змінюватись мірою ознайомлення з ним учнів і виготовлення нового матеріалу. Матеріал слід змінювати, принаймні, не менш як раз на 10–15 днів. Куток з незмінюваним застарілим матеріалом не виконує своєї ролі, як засіб антирелігійної агітації і пропаганди в школі. Саме такого стану антирелігійного кутка ніяк не треба припускати.

Про організацію виставки в школі*

Є. Заруді

Виставка в школі має велике виховне значення. Виставка наприкінці року знайомить широку пролетарську громадськість, батьків і дітей з досягненнями школи, позначається на якості організації районних і міських виставок.

Тим часом в організації шкільних виставок в ряді шкіл є істотні хиби, як, наприклад: виставки звичайно заздалегідь не плануються, матеріали добираються випадкові, нема системи і в самій організації; не розкривається майстерність окремих учителів; не показується виховна робота школи; не експонуються творчі роботи учнів і т. ін.

Планування шкільної виставки. Планувати шкільну виставку слід на початку року. Директор і завпед включають до річного плану розділ «Шкільна виставка». При плануванні шкільної виставки слід взяти до уваги ті види роботи, які найкраще поставлені в школі, і їх саме в першу чергу відобразити на виставці. План організації шкільної виставки треба своєчасно довести до всього педагогічного і учнівського колективу і виділити відповідальних за кожний розділ. Наприклад, розділ «Організація методичної роботи в школі» готують завпед і голови предметних комісій, розділ «Творчість школярів» готують учителі — керівники гуртків і учні — голови цих гуртків і т. ін. При такій постановці роботи всі будуть стежити за тим, щоб не пропав жодний запис, жодний протокол, жодний зошит і т. д., а це, тобто недбале ставлення до шкільної документації, ще не вижито в деяких школах.

Підготовка до шкільної виставки повинна відобразитися і в соціалістичних зобов'язаннях.

Наприкінці кожної чверті відповідальні за той або інший розділ виставки інформують про хід роботи — як вони збирають матеріал, які мають результати і т. ін.

Розділи виставки можуть бути, наприклад, такі:

- 1.Наша школа — загальне ознайомлення з школою.
- 2.Керування навчально-виховною роботою в школі.
- 3.Методична робота.

* Заруді, Є. (1941). Про організацію виставки в школі. *Комуністична освіта*, (4), 110–112.

4. Організація урока (по окремих предметах).
5. Майстри-педагоги.
6. Організація виховної роботи.
7. Робота учнівської організації, піонерської, комсомольської.
8. Громадсько-політична робота школи.
9. Творчі роботи школярів.
10. Громадсько-політична робота вчителів школи.
11. Робота з батьками.
12. Іспити в школі.

В Київській середній школі № 45, коли я був там завпедом, деякі розділи виставки оформлялися ще протягом навчального року. Так, в травні ми показували творчі роботи учнів (художників, літераторів, майстрів і т. ін.). Виділивши спеціальну кімнату, куди збирали всі відповідні матеріали, ми під керівництвом викладача малювання демонстрували до першотравневих свят творчі роботи школярів. Це доцільно, поперше, тому, що в травні учні вже готуються посилено до іспитів і їх не слід в цей час перевантажувати іншою роботою, а подруге, — попередній перегляд показує, які треба внести додатки і зміни (як щодо змісту, так і щодо оформлення).

Всі питання, зв'язані з даним розділом виставки, обговорювалися в учнівській пресі. І в школі стало традицією зустрічати Першотравневі свята виставкою «Наші досягнення», що є частиною загальношкільної виставки наприкінці року. Цей розділ шкільної виставки — великий, і успіх його залежить від того, як учні будуть залучені до підготовки. Ми оголошували три конкурси на кращий літературний твір, на кращий малюнок, на кращу модель. Проводилася відповідна робота в класах і інтерес до цієї справи був високий. Частина даного розділу виставки присвячувалася шкільній пресі. Тут були експоновані кращі газети школи і окремих класів.

В травні ми готували і розділ «Методична робота в школі» (на цей час методична робота в школі в основному закінчується).

Збирання і підготовка матеріалів до виставки. На виставку слід відбирати матеріал найбільш цінний, такий, що дістав позитивну оцінку, апробований усім колективом. Ми звичайно робили так. В методичному кабінеті була спеціальна шафа, де збиралися матеріали для шкільної виставки. Коли на призначений строк по тому чи іншому розділу виставки, наприклад, про майстра-вчителя, збирався достатній матеріал, — завпед, ознайомившись з ним, давав цей матеріал на розгляд предметній комісії і лише після колективного обговорення і рішення комісії він приймався на виставку.

Не слід гнатися за великою кількістю експонатів, а треба розкрити широко й повно ідею, мету показу того чи іншого експонату.

Так, в розділі «Майстер-учитель» слід подати:

- 1) короткі відомості про даного вчителя, про його педагогічну діяльність;
- 2) роботу цього вчителя в даній школі, його педагогічну і громадську діяльність;
- 3) кілька його уроків в різних класах; ці уроки повинні розкрити суть його майстерності.

Ми показували, що читає цей викладач, його улюблені книги, режим і порядок дня його роботи, як він готується до урока, як перевіряє роботи учнів і т. ін. Майстер-учитель багато працює над собою, і ми це переконливо висвітлювали, даючи, таким чином, наочний приклад молодим учителям. Ми показували техніку проведення урока, вміщуючи кілька стенограм уроків і протоколи обговорення цих уроків, все використане наочне приладдя, схеми, карти і т. ін., всі роботи учнів цього класу і виправлення вчителя, домашні завдання, вправи і т. ін. Ми показували конспект і запитання вчителя, а також і зауваження предметної комісії.

Крім урока майстра-вчителя, треба показати і його громадську роботу, його участь у громадсько-політичному житті школи і поза школою, його участь у роботі предметної комісії, його допомогу молодому вчителю.

Багато хто заперечує проти такої деталізації: від цього, мовляв, терпить художнє оформлення виставки. Такі заперечення невірні. Шкільна виставка повинна бути насамперед змістовною, вона повинна чомусь навчити, повинна надалі бути методичним матеріалом у методичному кабінеті. З сказаного, звичайно, не виходить, що на художнє оформлення виставки не треба звертати серйозної уваги. Необхідно сполучати обидва моменти — серйозний зміст і хороше художнє оформлення.

Показуючи роботу учкому, ми звернули увагу на його протоколи. В школі збереглися всі протоколи, всі документи, що відображають життя учкому і його діяльність (план роботи, походи і ігри, фото, постанови, газети, звіти і т. ін.). З цією метою завпед, піонервожатий, директор школи по закінченні чверті забирали всі документи й короткі звіти про проведену роботу, всі оголошення і розпорядження, які були вивішені протягом чверті.

Треба добитися, щоб школи зберігали всю документацію, щоб вони навчилися систематизувати й аналізувати цю документацію. Адже той чи інший наказ, оголошення і т. ін. відображає певний момент у

роботі школи, певний прийом або метод її роботи, іноді оригінальний і серйозний.

Виставка допомагає школі привести в систему шкільну документацію як керівництва школи, так і дитячого колективу.

Готувати матеріали до виставки слід, як ми вже зазначали, систематично протягом року, продумуючи заздалегідь способи і форми показу. Треба залучити до цієї роботи художника школи, який допомагає директорові в оформленні виставки, а також і учнів — художників, майстрів. Велику допомогу в цій справі може подати і батьківський комітет — серед батьків є немало спеціалістів. Слід також залучити до цієї роботи і шефів школи.

Організаційні питання. Шкільна виставка має бути розміщена в одній або в двох кімнатах поряд. Матеріали треба оформити акуратно, красиво. Виставка не тільки навчає, але й виховує. Все має бути зроблено красиво, акуратно, все повинно радувати око.

Одна вчителька школи, де я керував педагогічною частиною, добилася найкращих результатів, стимулюючи дітей тим, що їх роботи будуть на виставці; діти старалися писати чисто й акуратно. В Київській школі № 57 директор організував вітрину кращих робіт учнів і це дало позитивні результати. В школі № 45 ми організували конкурс на кращий рисунок і, справді, на виставці були рисунки, які привернули увагу спеціалістів.

Треба відмовитися від великих щитів, які справляють тяжке враження і займають багато місця. Щити мають бути невеликі, легкі, щоб їх легко можна було переставляти; матеріал має бути під склом і оформлений в папках; малюнки, фото — чисті і красиві. Погано, коли все густо розвішано, — повинна бути певна симетрія. Коли весь матеріал підготовлений до виставки, комісії слід продумати, як краще його розмістити. Обов'язково треба зробити написи до матеріалів, щоб відразу і легко можна було розібратися в них.

Під час виставки мають бути екскурсиводи — педагоги і учні; залучити до цього слід якнайширший учительський і учнівський актив. Це сприяє розвитку почуття любові і відданості школі і має велике виховне значення. Розповідь оживляє виставку; отже, треба підготувати людей, які вміли б змістовно розповісти про неї.

Звичайно виставку готують лічені люди. Треба, щоб в дні оформлення виставки, під керівництвом голови, брали участь усі вчителі, актив учнів, батьківський комітет. Виставка — це річний підсумок роботи школи, і всі повинні бути зацікавлені в тому, щоб підсумок був

хороший, вдалий, щоб можна було відібрати більше матеріалів на районні, міські й республіканські виставки. Справа честі школи — показати свої досягнення всім трудящим.

Виставка відіграє велику роль у поповненні шкільного методкабінету. Звичайно матеріал виставки не зберігається. Це, безумовно, невірно. Кращі матеріали виставки, після відповідного оформлення, повинні зберігатися в методичному кабінеті.

Музей в допомогу школі*

К. Степанов, О. Порошина

Наша країна багата на видатні пам'ятники природи, культури, архітектури, на пам'ятники революційні й історичні. На них можна наочно вивчати минуле народів СРСР, виховувати учнів у дусі відданості і любові до своєї соціалістичної батьківщини. Пам'ятники, що були свідками минулого, допомагають учням опанувати минулу культуру людства. Щодо цього школам можуть багато допомогти музеї.

«Музеї — відіграють велику роль в розумінні учнями цілого ряду явищ, пробуджують інтерес до глибокого вивчення деяких питань, стимулюють їх самодіяльність» (інструкція Наркомосу від 24/VI 1939 р.).

Музей — це один з закладів, що наочно, конкретно, образно, мовою речей і документів розповідає про історичні факти і події. Часто ніякі шкільні приладдя не можуть замінити, в розумінні наочності, експонатів музею. Екскурсії в музеї пробуджують у дітей цікавість, активність, розвивають почуття колективності. Матеріал, вивчений в музеї, надовго запам'ятовується. Музейні речі вражають дітей своєю формою, змістом і красою і дають повне уявлення про дану епоху. В музеї школярі знайомляться з історичними подіями, порівнюють їх з подіями нашої епохи.

Виходячи з наведених завдань, масовий відділ Полтавського історико-краєзнавчого музею організовував екскурсії школярів і шкільні гуртки при відділах.

За час від жовтня 1940 р. до ІІІ 1941 р. було проведено 96 екскурсій з 3015 учнями. Учнів одинаків пройшло через музей 3587 чоловік. Екскурсанти великими групами відвідали такі відділи: природи (25), стародавньої історії (12), пролетарської революції (9), феодалізму (8), капіталізму (9) і т. д. В музеї учні ознайомилися з життям і діяльністю академіка Т. Д. Лисенка (з його сміливими дослідженнями яровизації та середсортового схрещування рослин), з корисними копалинами (зокрема з роменською та ісачківською нафтою), наочно ознайомилися з матеріальними і літературними пам'ятками про вітчизняну війну

* Степанов, К. та Порошина, О. (1941). Музей в допомогу школі. *Комуністична освіта*, (5), 102.

1812 р., реформу 1861 р., революцію 1905 р., громадянську війну, з життям та діяльністю Леніна і Сталіна.

При музеї працюють 3 історичних гуртки і один гурток юннатів, які систематично ведуть роботу в школі і в музеї. Вся робота гуртків побудована на розвитку учнівської самодіяльності. Основні форми роботи — реферати, збирання колекцій, замальовування експонатів, обладнання фотокуточків та альбомів. Робота в гуртках збільшує інтерес учнів до вивчення історії, природи, історії культури, мистецтва, привчає до самостійного виконання завдань, допомагає у виборі професії і т. ін.

Робота учнів у гуртках має також і елементи дослідництва. Члени гуртка знайомляться з матеріалами пророблюваного питання, пишуть реферати та доповіді. По ряду питань наукові працівники музею дають консультації. Потім на засіданні гуртка в школі відбувається обговорення самого питання. В обговоренні беруть участь всі члени гуртка. Для ілюстрації доповідей учні виготовляють малюнки, фото, що потім оформляються у вигляді виставок. Такі матеріали, зібрані в шкільних кімнатах-музеях, допоможуть зробити викладання в школах наочним, цікавим.

При відділі феодалізму працює гурток, що складається з 30 учнів. Науковий працівник музею дав консультацію на тему «Полтава з XII до половини XVII ст.». Після цього в школі була заслухана доповідь члена гуртка учня 8 класу про історію м. Полтави. Організував музей і ряд інших доповідей та бесід. Під час екскурсії фотографувалися найбільш цікаві експонати для майбутніх альбомів і виставок. Гурток випускає історичну газету. Перед переглядом кінокартини «Суворов» з гуртківцями проводилась бесіда про Суворова. Під час канікул намічена екскурсія по пам'ятниках і залах м. Полтави.

При відділі соціалістичного будівництва працює гурток, що складається з 45 учнів старших класів. Цей гурток працює відносно найкраще. На зборах гуртка наукові працівники музею прочитали лекції: «Комсомол Полтавщини в громадянську війну», «Біографія Щорса», «Еволюція зброї», «Три походи Антанти». Тепер гуртківці організують виставку — «Комсомол Полтавщини в громадянську війну». Для цього виготовляються картини і фото. Вже намальовані «Розправа польської шляхти», «Підпільна комсомольська квартира», підпільні квартири, портрети комсомольців.

З весни робота гуртків корінним чином зміниться, а саме:

1. Намічена організація експедицій, під час яких будуть проведені невеличкі геологічні розкопи. Передбачається дослідження корисних копалин області.

2. Плануються екскурсії для ознайомлення з історією свого краю, а саме:

а) пам'ятники археології (стоянки, могили, городища, кам'яні баби тощо);

б) боротьба українського народу з польською шляхтою;

в) боротьба України з монголо-татарами і шведськими інтервентами;

г) громадянська війна: екскурсія по маршруту тов. Ворошилова і Кулика (Полтава — Крюків) проти банд Григор'єва;

д) об'єкти соціалістичного будівництва (Полтава — Чутово і ін.).

Всі матеріали, зібрані під час екскурсій та експедицій, будуть використані для організації кімнат-музеїв.

Під час шкільних канікул передбачається екскурсія по історичних і історично-революційних пам'ятниках м. Полтави.

На жаль, міський відділ народної освіти ще мало допомагає музею в цій важливій і цікавій роботі.

Зміст

Нормативно-правові документи та праці українських педагогів і музейників про організацію музеїв у навчальних закладах

Педагогичний музей в Києві.....	7
В Педагогичному музею в Києві	8
Устав педагогического музея, учрежденного учащими лицами 2 района Вольнской губернии в г. Новоград-Волынске	9
Проект нормального устава педагогических музеев по начальному образованию 16 января 1914 г. № 1912.....	11
<i>Русова С.</i> Музеї. Експерсії.....	13
<i>Дорошкевич Б.</i> Позашкільна сільсько-господарська освіта і місцеві музеї...18	
<i>Шмит Ф. И.</i> Искусство, как предмет обучения [Про створення у Харкові музею дитячої художньої творчості]	22
<i>Яцутин М.</i> Спроба методики шкільних виставок	27
<i>Бельский Ф.</i> Педагогический музей, его организация и культурно- педагогическая деятельность	36
<i>Зеленський І.</i> Музеї при трудшколах	43
<i>Павловський В.</i> Принципи організації шкільного музею	48
<i>Сапухін П.</i> Наш шкільний музей	56
<i>Чефранов О.</i> Антирелігійні моменти в святкуванні Жовтневої революції в трудшколі	64
<i>Худобин.</i> Військові кутки в трудовій школі	66
<i>Левіт М.</i> Дошкільний музей (Досвід м. Дніпропетровського).....	72
<i>Латиш М.</i> Географічно-краєзнавчий музей у школі.....	75
Республіканська педагогічна виставка в Києві	85
<i>Олійник І. Я.</i> Організація педагогічної виставки в школі.....	88

Праці з досвіду музейно-педагогічної діяльності

<i>Р[усова] С.</i> Педагогічна виставка.....	95
<i>Мірза-Авакяни Н.</i> Історичні експерсії, їх значення й методика.....	97
<i>Биковець М.</i> Експерсії та музеї в трудовій школі	119
<i>Сапухін П.</i> Дослідницька робота що до вивчення історії місцевого краю ...	128
<i>Таран В.</i> До питання про методику переведення експерсій	132
<i>Бельський Ф.</i> Хроніка.....	140
<i>Булдовський О.</i> Весняні експерсії в трудшколах.....	143
<i>Задонецький П.</i> Педагогічна експерсія вчителів Луганщини до Москви та Києва.....	146
<i>Яцутин М.</i> До питання про облік експерсійної роботи в школі	156
<i>Сапухін П.</i> З досвіду археологічної роботи школярів.....	160
<i>Кузнецов І.</i> Перша всесоюзна педагогічна виставка (сторінки з щоденника).	168
<i>Пузіно А.</i> Використовування краєзнавчого матеріалу при викладанні географії	171

<i>Ліпман Й.</i> Антирелігійний гурток та куток безвірника в школі	173
<i>Ренська Л., Кравченко К.</i> Київська обласна виставка художньої творчості дітей	176
<i>Кругляк М.</i> Досвід використання екскурсії з історії.....	185
<i>Дем'янець І.</i> Заходи масової антирелігійно-виховної роботи в середній школі.....	192
<i>Заруді Є.</i> Про організацію виставки в школі.....	196
<i>Степанов К., Порошина О.</i> Музей в допомогу школі.....	201

Перелік видань серії «Педагогічні републікації»

1. Михайло Кравчук. Вибрані праці. Історія і методика математики / Національний технічний університет України «КПІ», Педагогічний музей України; [упоряд.: Вірченко Н. О., Гайдей В. О., Міхно О. П.]. Київ: НТУУ «КПІ», ПМУ, 2014. 252 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 1).

<http://pmu.in.ua/download/14583/>

2. Григорій Гринько. Олександр Шумський: Статті. Промови. Документи / НАПН України, Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ, 2015. 144 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 2).

<http://pmu.in.ua/download/14587/>

3. УНДП на сторінках педагогічних журналів 1926–1976 рр. / НАПН України, Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ, 2016. 212 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 3).

<http://pmu.in.ua/download/14617/>

4. Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України) / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ, 2017. 182 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 4).

<http://pmu.in.ua/download/14665/>

5. Василь Сухомлинський. Афоризми / Педагогічний музей України; [укладач О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2018. 104 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 5).

<http://pmu.in.ua/download/17106/>

6. Метод проектів в українській школі 1920–1930-х років / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2019. 196 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 6).

<http://pmu.in.ua/download/17358/>

7. Шкільні музеї в Україні в першій половині ХХ сторіччя / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2020. 208 с. (Сер. «Педагогічні републікації»; вип. 7).

Перелік видань серії «Бібліофонд Педагогічного музею»

1. Колекція «Українська дитяча книга 1885—1923 рр.» Педагогічного музею України: Каталог-путівник / Національна академія педагогічних наук України, Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; автор передмови О. Я. Савченко; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ, 2015. 144 с. (Сер. «Бібліофонд Педагогічного музею»; вип. 1).

<http://pmu.in.ua/download/14585/>

2. Циркуляри по Київському навчальному округу у фондах Педагогічного музею України (1874—1917 рр.): Каталог-путівник / НАПН України, Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ, 2016. 166 с. (Сер. «Бібліофонд Педагогічного Музею»; вип. 2).

<http://pmu.in.ua/download/14641/>

3. Українська книга 1917—1921 рр. у фондах Педагогічного музею України: Каталог-путівник / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Київ: ПМУ, 2017. 172 с. (Сер. «Бібліофонд Педагогічного Музею»; вип. 3).

<http://pmu.in.ua/download/14663/>

4. Українська дитяча книга 1920-х років у фондах Педагогічного музею України: Каталог-путівник / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. — Київ: ПМУ, 2018. 116 с. (Сер. «Бібліофонд Педагогічного Музею»; вип. 4).

<http://pmu.in.ua/download/14667/>

5. Українська дитяча література 1930-х років у фондах Педагогічного музею України: Каталог-путівник / Педагогічний музей України; [укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця: Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2019. 144 с. (Сер. «Бібліофонд Педагогічного Музею»; вип. 5).

<http://pmu.in.ua/download/17210/>

Наукове видання

Серія
«Педагогічні републікації»
Випуск 7

Шкільні музеї в Україні в першій половині XX сторіччя

Укладачі:

Віктор Олександрович Гайдей
Олександр Петрович Міхно

Науковий консультант

Ольга Василівна Сухомлинська

Коректор

Тетяна Полохович

Комп'ютерний набір і верстка

Віктор Гайдей

Дизайн обкладинки

Андрій Оніщук

Технічний редактор

Павло Кушнір
канд. істор. наук

Підписано до друку 23.12.2020. Формат 60 x 84 1/16. Папір офісний.

Цифровий друк. Умовн. друк. арк. 12,09. Обл.-вид. арк. 12,0.

Наклад 100 примірників. Замовлення № 339.

Видавництво ФОП Кушнір Ю. В.

*Реєстраційне свідоцтво про внесення
суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
серія ДК № 5909 від 18.09.2017 р.*

*Надруковано з оригіналу макету замовника
у Центрі оперативного друку «Документ Принт».
м. Вінниця, вул. Академіка Янгеля, 4, 1-й поверх, оф. 114.
Тел. 067 390 20 88 Сайт docuprint.co.ua*